

ni/4-6

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Volume 41 (2005): 4

Sociologický časopis Czech Sociological Review

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Published by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic

České vydání

Šéfredaktor: Marek Skovajsa

Výkonná redaktorka: Markéta Škodová

Redakční rada: Marie Čermáková (SOÚ AV ČR, Praha); Ludmila Fialová (PřF UK, Praha); Hana Havelková (FHS UK, Praha); Michal Illner (SOÚ AV ČR, Praha); Jan Jandourek (FF UK, Praha); Martin Kreidl (SOÚ AV ČR, Praha); Věra Majerová (ČZU, Praha); Radim Marada (FSS MU, Brno); Jiří Musil (CEU, Budapešť); Miroslav Novák (FSV UK, Praha); Miloslav Petrusek (FSV UK, Praha); Ladislav Rabušic (FSS MU, Brno); Jan Sedláček (FF UK, Praha); Ján Sopóci (FF UK, Bratislava); Jadwiga Šanderová (FSV UK, Praha); Jiří Šubrt (FF UK, Praha); Jiří Večerník (SOÚ AV ČR, Praha); Klára Vlachová-Pléčtitá (SOÚ AV ČR, Praha); Ivan Vodochodský (FSV UK, Praha); František Znebežanek (FF UP, Olomouc)

English edition

Editor-in-Chief: Jiří Večerník

Managing Editor: Robin Cassling

Editorial Board: Maarten Keune (Brussels); Zdenka Mansfeldová (Prague); Petr Matějů (Prague); Georges Mink (Paris); Stein Ringen (Oxford); Marek Skovajsa (Prague); Michael Steiner (Graz); Iván Szelényi (Yale and Budapest); Georg Vobruba (Leipzig)

Redakce/Editorial Office

sekretariát/Secretary: Eva Strnadová ▲ **sazba/Typeset by:** Martin Pokorný, Hostouň
návrh obálky/Cover Design: Filip Blažek ▲ **tisk/Printers:** Tiskárna ÚJI, Praha 5

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288). Objednávky přijímá Postservis, Poďbradská 39, 190 00 Praha 9, tel. 800 104 410, e-mail: predplatne@prstc.ppost.cz a redakce. Objednávky do zahraničí přijímá redakce. Vychází 6 čísel ročně (4 česky, 2 anglicky). Cena 66 Kč bez DPH, v zahraničí 3 € (3 \$), Slovensko 66 Kč, roční předplatné v ČR 396 Kč.

Časopis je citován v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute for Scientific Information, USA. Obsah časopisu (od roku 1993) je uveřejněn na internetu na URL <http://sreview.soc.cas.cz/>

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288) is published bimonthly (4 issues in Czech, 2 issues in English) by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic. Orders: Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: sreview@soc.cas.cz. One issue costs 3 \$ (3 €).

The Review is cited in publications of the Institute for Scientific Information, *Current Contents/Social & Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, *Social SciSearch* and in *Research Alert*.

Contents of the Review (since 1993) are published on the Internet URL <http://sreview.soc.cas.cz/>

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995. MK ČR E 4901.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

01293/06

P4/41. 2005. 4-6

.....	554
Uvodní slovo k tematickému bloku (Jiří Příbáň)	560
SOCIOLOGIE PRÁVA VE STÁTECH VISEGRÁDU	

Jiří Příbáň: Tradice, kodifikace a interpretace občanského a etnického práva národa: úvaha o časové dimenzi ústavnosti a ústavním symbolismu	563
Jacek Kurczewski: Továrna na právo. Otázka politické reprezentace v polské Třetí republice	583
Zoltán Fleck: Architekti demokracie	601
Silvia Capíková: Medzi poriadkom a chaosom: právo v období post-komunistickej transformácie na Slovensku	617

STATI

01293/06 P

Joanna Kurczewska: Polska sociologie – od „řijna“ do „června“ (1956–1989)	641
Vera Szabari: Krátké dějiny maďarské sociologie v letech 1948–1989	659

ESEJ

Jarosław Kiliński: „Některej Maďar taky za to nemůže, že je Maďar“: o sociologickém popisu národní identifikace	675
--	-----

JUBILEUM

Prof. Zygmuntu Baumanovi k 80. narozeninám (Miloslav Petrusek)	693
Zygmunt Bauman: Démoni otevřené společnosti	697
Doc. Jan Sedláček sedmdesátiletý (Jiří Buriánek)	709
Velmi osobní gratulace Janu Sedláčkovi (Miloslav Petrusek)	711

RECENZE

Pavel Machonin: Česká společnost a sociologické poznání. Problémy společenské transformace a modernizace od poloviny šedesátých let 20. století do současnosti (Karel Müller)	715
Jadwiga Śanderová: Jak číst a psát odborný text ve společenských vědách (Libora Oates-Indruchová)	719
Zygmunt Bauman: Modernita a holocaust (Helena Kubátová)	722
Wojciech Kalaga (ed.): Dylematy wielokulturowości (Dilemata multikulturalismu)	
Andrzej Szahaj: E pluribus unum? Dylematy wielokulturowości i politycznej poprawności (Dilemata multikulturalismu a politické korektnosti) (Joanna Derdowska)	726

Příbáň, J.

41.8.2005

<i>Karel Krejčí: Sociologie literatury (Miloslav Petrussek)</i>	729
<i>Ján Sopóci a kol.: Slovensko v 90-tych rokoch: osem pohľadov (Zuzana Kusá)</i>	732
<i>Adela Kvasničková (ed.): Paradigmy sociológie kultúry (Miloslav Petrussek)</i>	736
<i>Eduard Krekovič, Elena Mannová, Eva Krekovičová (eds.): Mýty naše slovenské (Miloslav Petrussek)</i>	738
<i>Ludovít Turčan, Robert Klobucký: Denníky sociológov I. Alexander Hirner. 1953–1955 (Adela Kvasničková)</i>	740
<i>Časopis Replika – patnásť let kritické sociologie v Maďarsku (Csaba Szaló)</i>	743
<i>Viktor Karády: Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után (Přeživší a znovu-zачínající. Kapitoly ze sociologie maďarského židovství po roce 1945) (Eleonóra Hamar)</i>	746
<i>Pavel Janáček: Literární brak. Operace vyloučení, operace nahrazení, 1938–1951 (Zdeněk R. Nešpor)</i>	750
<i>Václav Mezřický (ed.): Globalizace (Tomáš Trampota)</i>	753
<i>Marc Morjé Howard: The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe (Zdenka Vajdová)</i>	755

ZPRÁVY

<i>Veřejné mínění ve středoevropských souvislostech (Naděžda Horáková)</i>	759
<i>Symposium s mezinárodní účastí Osobnost a dílo Karla Krejčího (Slovanský ústav AV ČR a Polský institut v Praze) (-mp-)</i>	763
<i>Konference Talcott Parsons (minulost a přítomnost jedné teorie) (Eva Sanigová)</i>	764
<i>Rodina na prelome tisícročia (Hana Maříková)</i>	766

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) vydává Sociologický ústav Akademie věd ČR v Praze. Vychází 6x ročně (4 čísla v češtině a 2 v angličtině). Časopis je impaktován v *ISI Journal Citation Reports*.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review je recenzovaný vědecký časopis zaměřený na sociologii a příbuzné obory, který publikuje příspěvky z oblasti teorie, empirického výzkumu a metodologie. Chce napomáhat rozvoji sociálních věd, včetně jejich výuky, a být užitečný při řešení společenských problémů a tvorbě politik.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá tři nejlépe oboustranně tištěné kopie, které neobsahují jméno ani údaj o pracovišti autora. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla a e-mailové adresy. Kromě toho jsou autoři povinni rukopis redakci poskytnout v elektronické podobě v editoru Word, a to buď na disketě či CD přiložených k vytištěným kopiím nebo e-mailem.

Recenzní řízení je oboustranně anonymní. Redakce si vyhrazuje právo provést anonymizaci textu, tj. odstranění údajů usnadňujících identifikaci autorů, předtím, než text postoupí do recenzního řízení. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován našim časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopis musí obsahovat vedle vlastního textu abstrakt (do 20 řádků), *název statí v angličtině a češtině a abecední seznam citované literatury*. Zvlášť musí být přiložena stručná informace o autorovi. Bibliografické odkazy musí být úplné a odpovídat standardům SC. Rukopisy musí být tištěny na tiskárně počítače a splňovat ČSN 880220, tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádce, 30 řádek na stránce A4, anebo používat velikost písma 12 a řádkování 2. Stati, výzkumné a metodologické texty nesmí přesahovat 30 normostran (tj. 54 000 znaků s mezerami), recenze 7 normostran, zprávy a informace 5 normostran, anotace 1 normostranu. Pro grafy a obrázky vyžadujeme zdrojové soubory (soubor, v němž byly vytvořeny), grafy nejlépe v programu Excel, obrázky nejlépe ve formátu TIF nebo EPS. Redakce provádí jazykovou úpravu textu.

Vyrozumění o výsledku recenzního řízení je autorovi sděleno zpravidla do tří měsíců od data přijetí rukopisu.

Adresa redakce: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1
telefon: (+420) 222 221 761, 221 183 217–218
fax: (+420) 222 220 143, e-mail: sreview@soc.cas.cz
Návštěvní dny v redakci jsou pondělí a čtvrtek od 10 do 16 hodin.

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) is published 6x annually (4 issues in Czech and 2 issues in English) by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. The review is impacted in the *ISI Journal Citation Reports*.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review is a scholarly review that focuses on the field of sociological theory and methodology, the dissemination of research results, and the interpretation of sociological research. It concentrates on the development of and education in the field of sociology and related social sciences, while simultaneously striving to help solve practical problems in Czech social and economic policy.

Manuscript Submission

The editors require three legible copies, preferably double-sided, which do not state the name or workplace of the author. The accompanying letter should contain complete contact information, including address, telephone number and e-mail address.

The authors are also required to submit the manuscript in electronic format in Word, either on a floppy disc attached to the printed copies or by e-mail. The editorial review process is anonymous on both sides. The editors reserve the right to ensure the anonymity of the text's content, i.e. to eliminate any information or data that could facilitate identification of the author, before submitting the text to the review process. Submission of a manuscript to another journal while it is under review by the SC/CSR is considered unethical.

Manuscript format: Along with the manuscript please submit an abstract (no more than twenty lines), *the title of the article in English, and an alphabetical list of references for literature cited in the text*. Brief information on the author should be attached separately. Bibliographic references must be complete and comply with SC/CSR standards. Manuscripts must be computer printed and meet Czech Standard (ČSN) 880220. Manuscripts must be double-spaced, with 60 characters per line and 30 lines to an A4 page, or should use font size 12 and be double-spaced. The maximum length of research and methodological essays is 30 pages (54 000 characters with spaces), 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations. Please submit all tables, graphs and illustrations as separate files in the format in which they were created, with graphs preferably in Excel and illustrations preferably in TIF or EPS. The editors reserve the right to review and edit the text.

Editorial review process: Decisions are generally made within three months from the date of the manuscript's arrival.

Address: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic
Tel.: (+420) 222 221 761, 221 183 217–218
Fax: (+420) 222 220 143, e-mail: sreview@soc.cas.cz
Office hours in the editorial office are on Monday and Thursday from 10 a.m. to 4 p.m.

**Toto číslo vychází s podporou
Mezinárodního visegrádského fondu (IVF),
kterému za finanční pomoc děkujeme.**

Tematické číslo

Sociologie ve visegrádských zemích

2005

Vážené čtenářky a čtenáři,

dostává se Vám do ruky číslo Sociologického časopisu, které se zaměřuje na sociologii ve čtyřech postkomunistických zemích střední Evropy, jež se v roce 1991 dohodly na vytvoření volného regionálního sdružení nazývaného od té doby visegrádská čtyřka (či přesněji do rozdělení československé federace trojka): Maďarsku, Polsku, Slovensku a České republice. Visegrád vznikl jako projekt především zahraničněpolitický a jeho použitelnost jako principu pro uspořádání čísla časopisu věnovaného sociologii se může zdát na první pohled sporná. Bylo by jistě zavádějící hovořit o „visegrádské sociologii“ ve stejném smyslu, jako se hovoří o národních sociologiích (budiž mi prominut tento dnes již značně antikvovaný termín), tedy jako o vnitřně sice velmi výrazně diferencované, ale přesto určitou, nejen jazykovou, jednotu vykazující třídě sociologických aktivit, autorů a institucí. Nic takového neexistuje a není ani našim úmyslem zde čtenáře o existenci takto chápané visegrádské sociologie přesvědčit. I přesto však lze najít docela pádné důvody podporující myšlenku čísla věnovaného čtyřem různým sociologiím pěstovaným ve čtyřech visegrádských zemích. Ty čtyři národní sociologie, které se ve visegrádské oblasti rozvíjejí, nejsou a nemohou být zcela na sobě nezávislé a zcela jistě se také nedá tvrdit, že by nebylo dost témat, o kterých by spolu mohly vést dialog, což lze samo o sobě považovat za minimální dostatečný důvod pro to, aby se společně objevily na stránkách našeho časopisu.

Čtyři národní sociologie visegrádských zemí nabízejí obraz velké rozmanitosti. Jsou to sociologie různě velké, staré a produktivní, každá z nich je vevázána do velmi odlišného sociopolitického kontextu a každá z nich dospěla do své současné podoby velmi rozdílnými cestami. O výrazných osobnostech všech těchto sociologií se dá bez nadsázky říci, že by v prostředí jiné společnosti vypadaly úplně jinak nebo by vůbec nebyly možné. Také témata, jimiž se jednotlivé sociologie visegrádských zemí v různých dobách své existence zabývaly s obzvláštním zaujetím, byla velmi různá.

Přes toto všechno však stále platí, že sociologie zemí visegrádské čtyřky mají některé společné rysy, díky kterým může pokus o bližší poznání všech najednou získat své opodstatnění. Předně už pouhá banální okolnost, že se jedná o sociologie čtyř spolu sousedících zemí, znamená, že situace těchto sociologií a společností, kterými se zabývají, nebyly ani nejsou až tak docela odlišné a nesouměřitelné. Všechny čtyři společnosti tvořily ještě na začátku minulého století součást rakousko-uherské monarchie, ale spolu s tím i mnoha legendami opředeného kontinentu „Střední Evropa“, po kterém ve všech těchto zemích najdeme nemalou dávku nostalgie. Všechny čtyři pocítily na vlastní kůži řádění dvou totalitarismů 20. století a všechny bez rozdílu sdílí v posledních letech osud „pozdě příchozích“ a „dohánějících“ států, jejichž snahou je nalezení pro ně odpovídajícího místa v mezinárodním systému epochy globalizace, obzvláště pak v integrující se Evropě. To není málo, a jak je opět třeba zdůraznit, tato téměř rodinná příbuznost situací vytváří předpoklady pro

navázání hlubšího než jen čistě zdvořilostního rozhovoru mezi čtveřicí sociologií z visegrádských zemí.

Společný pohled na sociologie visegrádského prostoru nachází ospravedlnění i v dalším téměř samozřejmě vyhlížejícím faktu, totiž že vzájemné ovlivňování a výměna pohledů na sociální problémy a politické otázky mezi zeměmi Visegrádu existuje již dlouho. Vliv polské sociologie na sociologie všech tří zbývajících zemí je jistě neoddiskutovatelný. Česká sociologie měla v minulosti vliv na sociologii slovenskou a v některých ohledech i maďarskou. Ovlivnění však bylo vzájemné a všestranné. Po roce 1989 se pohledy aktérů postkomunistických sociologií obrátily k sociologiím západní Evropy a USA jako k faktickému globálnímu centru gravitace uvnitř disciplíny. Tato orientace byla téměř výhradní a zcela pochopitelně zůstává i nadále neobyčejně silná. Zdá se však, že s postupem let sílí uvědomění, že na některé vlastní problémy je výhodné pohlížet z vlastní perspektivy a tuto perspektivu má smysl dále rozvíjet a „ladit“ v porovnávání a výměně názorů se sociologiemi z místně i historicky nejbližších společností. A tak, i když se sociologové zemí Visegrádu dívají všichni převážně jedním směrem, na západ, dochází k tomu, a v budoucnosti možná bude docházet častěji než dosud, že se občas podívají i na sebe navzájem. Příležitostí k tomu není a nebude málo.

Stručnému představení příspěvků, z nichž se skládá toto číslo SČ, je třeba představit poznámku, že se nejedná o v klasickém slova smyslu monotematické číslo, neboť jednotící rámec v jeho případě netvoří nějaké téma, kterému by se věnovaly všechny články, ale společným jmenovatelem je region, v němž všichni autoři a autorky působí a o němž píší. Bylo by nanejvýš obtížné a jistě velmi nebezpečné pokoušet se o sestavení čísla, které by chtělo být pro sociologii visegrádských zemí reprezentativní. Nebezpečné by to bylo už jen proto, že všechny čtyři národní sociologie jsou přirozeně natolik vnitřně členité a bohaté, že vybrat jako jejich reprezentanty dva nebo tři články by muselo nutně znamenat trestuhodné zanedbání deseti nebo dvaceti jiných, které by mohly danou sociologii reprezentovat stejně dobře, ne-li lépe. Číslo o sociologii v zemích visegrádské čtyřky proto nepřichází s pomýlenou pretenzí představit to nejlepší, co ve Visegrádu v oblasti sociologie v posledních letech vzniklo, ale mnohem skromněji nabízí jakýsi minimální vzorek visegrádské sociologické produkce, jehož smyslem je poukázat jednoduše na to, že v těchto zemích se sociologie provozovala a provozuje způsobem, který si zaslouží pozornost českých čtenářů. I když plyne z logiky věci, že články tohoto čísla tvoří jen nepatrný výřez všeho visegrádského sociologického bádání a psaní, snad se při jejich výběru podařilo naplnit zásadu, že okolnostmi vynucená selektivnost nemá znamenat nahodilost.

Tematicky vyhraněný blok v rámci tohoto v první řadě regionálně orientovaného čísla představuje série článků věnovaná sociologii práva ve čtyřech zemích visegrádské oblasti. Podrobněji o obsahu a kontextu tohoto bloku informuje editorský úvodník Jiřího Příbáně na s. 560–562. Potvrzení již výše zmíněné skutečnosti, že osudy národních sociologií v zemích visegrádské čtyřky vykazují velmi nápadné a pro povahu každé z nich závažné podobnosti, přinášejí dva následující články, kte-

ré jsou věnovány dějinám sociologie v Polsku a Maďarsku před rokem 1989. Tyto texty náleží do problémového okruhu, který otevřelo monotematické číslo SČ o dějinách české sociologie v období 1965–1989 (5/2004), a jednak pomáhají lépe pochopit vývoj české sociologie tohoto období tím, že upozorňují na řadu významných paralel mezi českou a polskou, respektive maďarskou sociologií stejného období, a jednak představují samy o sobě fascinující četbu o podobách, jichž nabývala souhra vědění a moci ve dvou dalších komunistických státech (připomeňme, že ve zmíněném čísle 5/2004 vyšel rovněž příspěvek popisující peripetie slovenské sociologie před rokem 1989). Dalším pozoruhodným článkem tohoto čísla je esej polského sociologa Jaroslawa Kiliase, dlouhodobě se věnujícího problematice nacionalismu a současně mimořádně fundovaného znalce české sociologie (hle důkaz o tom, že cosi jako visegrádská vzájemnost není jen prázdné slovo), na téma, které by mohlo probudit zájem v nejednom českém čtenáři daleko za hranicemi sociologické obce: nacionální identifikace v Haškově Švejkovi.

Snad je to těžko zpochybnitelný primát polské sociologie mezi všemi národními sociologiemi visegrádského prostoru, co způsobuje, že i texty další rubriky mají souvislost právě s našimi severními sousedy. V rubrice *Medailon* nejdříve připomínáme, že v tomto roce slaví své 80. narozeniny Zygmunt Bauman, autor, jehož renomé je sice již dlouho zaslouženě světové, ale který se sám označení „visegrádský sociolog“ nebrání a z jehož díla se středoevropská zkušenost alespoň v implicitní podobě nevytrácí snad ani na okamžik. Dokladem toho, že prof. Baumana jeho životní výročí zastihuje ve stále neuvěřitelně činorodém rozpoložení, je jeden z jeho nejnovějších esejů, který zde přetiskujeme s jeho laskavým svolením. S nemenším potěšením dále připomínáme sedmdesátiny doc. Jana Sedláčka z Filozofické fakulty UK v Praze, který patří k nejlepším českým znalcům a přátelům polské sociologie a jehož záslužné překlady polských autorů již od 60. let otevírají cestu k sociologii (nejen té polské nebo visegrádské) mnoha adeptům oboru.

„Visegrádskou dimenzi“ mají i zbývající rubriky. Z recenzí si dovolím poukázat alespoň na profil již bohužel zaniknuvšího maďarského sociologického časopisu *Replika*, v rubrice *Zprávy* na příspěvek věnovaný spolupráci agentur pro výzkum veřejného mínění v zemích visegrádské čtyřky.

Bylo by zřejmě velmi nespravedlivé vůči zbytku Evropy příliš vehementně hájit výrok Milana Kundery z 80. let, že střední Evropa je Evropou v malém, evropštější než Evropa sama. Bylo by jistě velmi domýšlivé vůči onomu poněkud vágně vymezovanému regionu střední Evropa označovat Visegrád za jeho jádro a nejvlastnější ztělesnění. Můžeme si však na závěr snad dovolit alespoň zadoufat, že navažování vztahů mezi sociologiemi visegrádských zemí, jemuž se snaží napomoci i toto číslo SČ, je drobným, ale nikoli zbytečným příspěvkem k budování mostů mezi středoevropskými národy a také jedním z krůčků, jimiž se střední Evropa po všech ranách historického osudu, které jí uštědřilo minulé století, stává alespoň tak evropskou jako Evropa sama.

Marek Skovajsa

OPRAVA

Ve vystoupení PhDr. Oto Sedláčka na kulatém stole *Česká sociologie v letech 1965–1989*, který byl publikován v monotematickém čísle 5/2004, věnovaném dějinám české sociologie před rokem 1989, se na s. 698 uvádí: „Na likvidačním aktu Sociologického ústavu se podle dostupných dokladů různou mírou podíleli věrní členové KSČ profesor Svoboda,...“.

Jak editory tohoto čísla upozornil člen redakční rady SČ doc. Jan Sedláček, tato charakterizace úlohy prof. Svobody během normalizace se neshoduje s jeho osobní zkušeností s tímto významným českým sociologem a filozofem. Protože stanovisko doc. Sedláčka podpořili také další dotázaní sociologové, kteří prof. Svobodu znali ať už jako jeho žáci nebo kolegové (doc. Lubomír Brokl, doc. Pavel Machonin, prof. Miloslav Petrusek, PhDr. Jiřina Šiklová), považujeme zde za potřebné uvést toto:

Účast prof. Svobody na normalizaci Sociologického ústavu ČSAV po roce 1968 nelze považovat za prokázanou, ba naopak na základě osobního svědectví výše zmíněných pamětníků se jeví jako pravděpodobnější, že se na normalizaci aktivně nepodílel. Za zařazení prof. Svobody mezi normalizátory Sociologického ústavu ve výše citované větě, která nebyla vyřčena ve zlém úmyslu, ale mohla by nezaslouženě vrhnout stín na jeho památku, se již nežijícímu sociologovi i čtenářům SČ omlouváme.

Oto Sedláček, Marek Skovajsa

ŽENSKÁ PRÁVA JSOU LIDSKÁ PRÁVA - pozvánka na semináře

NESEHNUTÍ Brno – kampaň *Ženská práva jsou lidská práva*
– po čtyřech letech pořádání seminářů pro širokou veřejnost,
pořádá dva specializované vzdělávací semináře o ženských
právech a rovnosti žen a mužů, feminismu a genderových stu-
diích. Semináře jsou bezplatné, místem konání je Brno. Před-
nášejícími budou odbornice a odborníci z různých oblastí té-
to problematiky. Finančně projekt podpořilo Ministerstvo
práce a sociálních věcí ČR.

PEDAGOGICKY ZAMĚŘENÝ 2-DENNÍ SEMINÁŘ

*pro pedagogické pracovníky/pracovnice, osoby pracující s dětmi a mládeží,
studenty/studentky pedagogických oborů*

- úvod – gender a genderové stereotypy, historie feminismu • genderová socializa-
ce • rovné příležitosti dívek a chlapců ve vzdělání • gender a jazyk • genderově
korektní učebnice • rovné příležitosti žen a mužů v rodině • rovné příležitosti v za-
městnání • sladování rodinného a pracovního života • rovné příležitosti žen a mu-
žů ve veřejném životě a politice

Termín konání: • sobota 5. listopadu 9–16:30 h • neděle 6. listopadu 9–14:00 h
(uzávěrka přihlášek 16. října 2005)

2-DENNÍ SEMINÁŘ ZAMĚŘENÝ NA OBLAST SOCIÁLNÍ PRÁCE

*pro sociální pracovníce/pracovníky, pracovníce/pracovníky státní správy a samosprávy,
úřadů práce, občanských poraden, sociálních NNO, studentky/studenty příslušných
oborů*

- úvod – gender a genderové stereotypy, historie feminismu • genderová socializa-
ce • násilí na ženách (zaměřeno na domácí násilí) • rovné příležitosti žen a mužů
v rodině • rovné šance, diskriminace a paragrafy • rovné příležitosti v zaměstnání
• sladování rodinného a pracovního života • rovné příležitosti žen a mužů ve veřej-
ném životě a politice

Termín konání: • čtvrtek 1. prosince 8–15:30 h • čtvrtek 8. prosince 8–15:30 h
(uzávěrka přihlášek 6. listopadu 2005)

přihlášky a více informací na <http://zenskaprava.ecn.cz>

Nezávislé sociálně ekologické hnutí – NESEHNUTÍ, Údolní 44, 602 00 Brno
tel./fax: 543 245 342, e-mail: brno@nesehnuti.cz, www.nesehnuti.cz

Monotematický blok

Sociologie práva a postkomunistická transformace ve státech Visegrádu

Hostující editor

Jiří Příbán

Cardiff Law School, University of Wales

Úvodní slovo k tematickému bloku

Jestliže Ferdinand Peroutka popisoval politické procesy po roce 1918 jako „budování státu“, změny po roce 1989 bychom mohli označit za „budování právního státu“. Používání termínů „právní stát“, „ústavní demokracie“, „ústavnost“ nebo „lidská práva a svobody“ bylo obzvlášť v první polovině 90. let minulého století zpravidla vágní, nicméně velmi populární a oblíbené mezi politiky, ekonomy, právníky, novináři a nakonec i samotnými občany.

Postkomunistické transformace v zemích střední Evropy, které lze časově vymezit pádem komunismu v roce 1989 a vstupem těchto zemí do Evropské unie v roce 2004, byly plné mýtů o úloze, možnostech a selhání právní regulace. Za jeden z nejpopulárnějších lze jistě považovat dobový nářek v mnoha postkomunistických zemích ve druhé polovině 90. let minulého století, podle kterého by privatizační neúspěchy a míra korupce údajně nikdy nemohly dosáhnout takových rozměrů, kdyby v řízení transformace nedostali ekonomové přednost před právníky.

Stejně tak populární byl ovšem svého času i ekonomický mýtus, podle něhož je právní regulace pouze vedlejším účinkem spontánní regulace „volné ruky trhu“. Tento mýtus velmi obratně využíval všeobecně známého marxistického dělení společnosti na základnu a nadstavbu a odkazoval právo do oblasti nadstavby, která nesmí překážet důležitým procesům privatizace, kapitalizace, fiskální politiky nebo reformy sociálního zabezpečení.

Stoupenci *legalistické* cesty postkomunistických transformací se mnohdy naivně domnívali, že bylo možné nejprve právně definovat ekonomické procesy včetně jejich účinků a chování jednotlivců sledujících osobní prospěch a ekonomický zisk. Naproti tomu stoupenci ryze *ekonomické* transformační cesty se řídili ideologickou poučkou, podle které mělo být zárukou úspěchu odstranění všech překážek spontánního působení tržní ekonomiky a ziskově založeného lidského chování. Zjednodušující pohled a ideologická banalita vzájemného obviňování se právníků a ekonomů ze strategických chyb během postkomunistických transformací dnes působí úsměvně, ale současně velmi dobře ilustrují, jak konfliktně se ekonomický a právní systém formovaly a vyvíjely po pádu komunistických režimů ve střední a východní Evropě.

Konfliktní vazby a vzájemné iritace se přitom netýkají jen ekonomů a právníků, ale stejně tak i právníků a politiků. Budování právního státu s sebou totiž přináší i *juridifikaci* demokratické politiky, což mimo jiné znamená, že politik formuluje své politické cíle a program prostřednictvím zákonů a dalších právních aktů. Stejně tak ovšem i právník vychází vstříc konkrétním politickým požadavkům, které formuluje jako obecná zákonná pravidla. Parlament jako nejvyšší politická instituce zastupitelské demokracie se tak stává tím, co polský sociolog práva Jacek Kurczewski označuje jako „továrna práva“. Společně s maďarským sociologem práva Zol-

tánem Fleckem se potom můžeme ptát, do jaké míry se právnické profese stávají v demokratickém právním státě „architektky demokracie“ a přesahují omezení expertního, „ryze právnického“ vědění.

Jak je patrné, transformační procesy v období let 1989–2004 poskytují bohatý materiál pro sociologickoprávní výzkum, takže jsme se rozhodli poskytnout prostor kolegům z Maďarska, Polska a Slovenska, abychom společně zmapovali alespoň některé oblasti právních a sociálních změn jednotlivých střeoevropských společností. Jednotliví autoři se zaměřují na reflexivně symbolickou rovinu tvorby práva (Příbáň), sociální kontext ústavních institucí (Kurczewski), úlohu právnických profesí a vědění v transformačních procesech (Fleck) nebo popis rozmanitých vazeb mezi právem a společností (Capíková). Podíváme-li se přitom na tradici sociologie práva jako vědního oboru, spatříme značné rozdíly: zatímco česká nebo slovenská sociologie práva se po roce 1989 teprve začaly emancipovat jako samostatné vědní obory a maďarská sociologickoprávní škola se ve stejné době zbavovala posledních zbytků ideologického balastu, polská sociologie práva vždy navazovala na silnou sociologickoprávní tradici. Polská sociologie práva se mohla vždy odvolávat na dílo Leona Petrazyského, který patří mezi zakladatele tohoto vědního oboru. A tak zatímco tradice české a slovenské, ale do značné míry i maďarské sociologie práva je v evropském kontextu poměrně slabá, polská právní sociologie naopak vždy nemalou měrou přispívala k evropským sociologickoprávním diskuzím.

Příbáňova srovnávací studie se zabývá obecným tématem vlivu, jaký má hodnotově založená symbolická racionalita v ústavodárných procesech, a analyzuje, jak tyto procesy reflektují sociální a politický čas. Na příkladu difference *demos/ethnos* potom autor ilustruje, jak politické společnosti dospívají k sebepotvrzení v procesu tvorby práva. Dílo Jacka Kurczewského zase navazuje na silnou tradici polské sociologie práva a patří k tomu nejlepšímu, co se v ní objevilo v posledních desetiletích. Jeho studie se zabývají sociologickou teorií právního státu a občanské společnosti, výzkumem právnických profesí, soukromoprávních institucí a vztahem veřejnosti k ústavním institucím. Kurczewského studie o „továrně práva“, která se nyní dostává k českému čtenáři, vychází ze sociologické analýzy zastupitelské demokracie a těch, kdo mají zastupovat lid a současně mu vládnout.

Jestliže Kurczewski, který mimo jiné působil i jako vědecký ředitel Mezinárodního institutu pro sociologii práva v Onati v Baskicku, zastupuje starší generaci střeoevropské sociologie práva, příspěvky od slovenské kolegyně Silvie Capíkové a maďarského právního sociologa Zoltána Flecka představují naopak nastupující generaci tohoto vědního oboru. Fleck si ve svém příspěvku klade obecnou otázku postkomunistické transformace jako sociální a právní změny, na které se významnou měrou podílejí jednotlivé právnické profese a právníci vůbec. Naproti tomu přehledová studie Capíkové představuje syntézu sociologickoprávních problémů a vymezení sociologie práva jako vědního oboru.

Účelem tohoto souboru sociologickoprávních studií rozhodně není uvedení českého čtenáře do konkrétních sociálních a právních problémů jednotlivých střeoevropských společností a jejich reflexe v rovině té či oné národní sociologie prá-

va. Základní účel spočíval totiž ve snaze poukázat na komplexitu dobových sociálních a právních změn a nemožnost podřizovat tyto změny zjednodušujícím závěrům ekonomů či politologů. Právo funguje ve společnosti nezávisle na ekonomickém či politickém systému, takže úkolem sociologa je popsat toto fungování sociologickým jazykem, který je oproštěn od ekonomických či politických pohledů a metafor. K tomuto jednoduchému, avšak často nesamozřejmému závěru by měly přispět i následující příspěvky.

Jiří Příbáň

Tradice, kodifikace a interpretace občanského a etnického pojetí národa: úvaha o časové dimenzi ústavnosti a ústavním symbolismu

JIRÍ PŘIBÁŇ*

Cardiff Law School, University of Wales

The Tradition, Codification and Interpretation of the Civic and the Ethnic Concepts of the Nation: Reflections on the Temporal Dimension of Constitutionality and Constitutional Symbolism

Abstract: This article deals with the constitutional developments and legal policy in Central Europe since 1989 and focuses on a temporal analysis of and the difference between the *demos* and *ethnos* concepts of the nation in the political and legal systems. Drawing on several social theories of time, identity and the codification of social traditions, the author claims that the difference between the civic and the ethnic concepts of the nation does not relate just to the conflict between the liberal-democratic aspirations and ethno-nationalistic myths of authoritarian politicians. The concepts rather represent two distinct traditions, manipulated by political officials and codified in the constitutional processes. The political manipulation of the past and the process of selecting from among different traditions are manifest at the level of constitutional symbolism and in the specific government programmes that have arisen in post-communist Hungary, Slovakia, Poland, and the Czech Republic. In the concluding part the author presents an analysis of the relationship between the abstract and symbolic language of constitutional documents and the concrete, ethnically determined legal policies in Central European countries.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2005, Vol. 41, No. 4: 563–582

Úvod

Na téma ústavodárných procesů v postkomunistických zemích střední Evropy existuje mnoho právních a politických analýz, které velmi často automaticky spojují pojem občanské společnosti s demokracií a liberálními hodnotami a kladou ho do protikladu k autoritářsky a populisticky založenému etnonacionalismu. Tento rozdíl mezi občanskými a etnickými základy politických společností je samozřejmě teoreticky nedostatečný, nicméně často představuje hlavní kritické východisko hodnocení ústavního a politického vývoje ve střední Evropě po roce 1989.

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: prof. JUDr. Jiří Přibáň, DrSc., Cardiff Law School, University of Wales, Museum Avenue, Cardiff CF10 3XJ, United Kingdom; e-mail: pri-ban@cardiff.ac.uk.

V následujícím textu naproti tomu navrhuji sociologickoprávní analýzu tohoto ústavního vývoje a využívám za tímto účelem různé sociální teorie času, kolektivní identity a její kodifikace. Namísto ideologické kritiky kladoucí občanskou společnost a etnický nacionalismus do protikladu analyzuji tyto dva fenomény jako součást obecnějšího sociálního procesu ustavení a kodifikování nových identit v čase postkomunistické sociální diskontinuity. Neodmyslitelnou součástí tohoto procesu je znovuobjevení ideologií, tradic a identit potlačovaných komunistickým režimem během tvorby nových ústavních dokumentů a utvářející se veřejné sféry.

Tvrdím, že konflikt mezi *demos* a *ethnos* v postkomunistické střední Evropě nelze zjednodušeně popisovat jako konflikt mezi liberálně demokratickými imperativy přítomnosti a politicky nebezpečnými etnickými revnivostmi minulosti. Rozdíl mezi občanskostí a etnickou identitou je třeba nahlížet jako rozdíl mezi dvěma různými tradicemi moderních politických dějin střední Evropy, kterými různí političtí aktéři manipulují a které jsou kodifikovány ústavním právem. První část tohoto článku proto nastiňuje teoretické pozadí problému kolektivních identit a zaměřuje se na jejich časové sebereflexe a kodifikace. Druhá část kriticky analyzuje ideologii a tradici občanské společnosti a různé způsoby jejího využití v procesu politických a ústavních transformací ve střední Evropě. Třetí část kriticky hodnotí rozdíl mezi etnickou a občanskou identitou a její různé projevy ve střední Evropě po roce 1989. Závěrečná část pojednává o způsobech, jak se rozdíl *ethnos/demos* projevil v ústavních procesech a vládních programech po roce 1989.

Ustavení politického času: syntéza a selektivní kodifikace kolektivní identity

Právní systém a obzvlášť ústavní právo měly zvláštní důležitost pro vznikající veřejnou sféru a diskurz v „transformujících se politických společnostech“ střední Evropy, které usilovaly o založení nové kolektivní identity odvíjející se od ústavní demokracie a vlády práva. Ústavní právo obsahuje konstitutivní sociální hodnoty a principy sdílené členy těchto společností ve formě kolektivních představ a vědomí [Durkheim 1998: 17–48] a jako takové má zajišťovat sociální jednotu, koherenci a solidaritu. Společnost v čase diskontinuity se obrací k hodnotové racionalitě principů a ústavnímu symbolismu. Účelová racionalita právní regulace má v tomto čase menší důležitost než ústavní a právní kodifikace hodnotově morálních a politických principů.¹ Okamžik politické diskontinuity si žádá „nový začátek“. Je to čas zavržení minulosti a dovolávání se nadějí budoucnosti. Společnost potřebuje nový kon-

¹ Tato symbolická moc práva je nicméně paralelní s mocí formulovat nezávislou a sociálně autonomní, „právní“ verzi politických a sociálních transformací. V době komplexních transformací a diskontinuit je proto nutné právo vždy analyzovat ze dvou různých perspektiv: jako autonomní sociální systém konstruující svůj vlastní právní koncept politické transformace i jako součást morálního a politického diskurzu, která má značnou symbolickou moc formulovat nejpřesvědčivější verzi revolučních změn v politickém i morálním smyslu. Právní systém nepřestává v revolučních společnostech fungovat coby nezávislý a sociálně diferenco-

sensus ve sféře politiky a morálky a využívá možné způsoby, jak toho dosáhnout, včetně systému pozitivního práva.

Každé morální, právní a politické vyrovnávání se s minulostí, které mělo v postkomunistických společnostech značnou důležitost, je však nakonec stejně vždy předurčeno politickými silami současnosti. Jak svého času poznamenal Michel Foucault (a před ním George Orwell), „kontrola paměti lidí je kontrolou jejich přítomnosti“ [Foucault 1975: 24–25]. V ústavněprávní rovině probíhá transformační politika jako selekce těch minulých přesvědčení, událostí a ctností, které se považují za užitečné z hlediska probíhající transformace, a současně jako potlačení těch přesvědčení a hodnot, proti nimž byla revoluční transformace namířena. Současné politické síly kontrolují proces vyrovnávání se s minulostí a jeho možné morálně terapeutické účinky [Markovits 2001]. Postrevoluční tvorba ústavy je vždy procesem vnuceného zapomnění a kodifikace nových, konstitutivních kolektivních pamětí a identit [Halbwachs 1980]. Vyžaduje se, aby vznikající ústavní systém a jeho instituce morálně i politicky odsoudily opuštěnou minulost a kodifikovaly budoucí cíle i principy, které by se měly stát závazné pro politickou společnost i ústavní instituce.

V analýze časového aspektu ústavadárné činnosti a role občanských a etnických tradic v postkomunistické střední Evropě je třeba rozlišovat tři různé fenomény vztahující se k času, dějinám a kodifikaci: tradici, její kód a jeho interpretaci. *Tradici* se rozumí všechny předměty, vzorce chování a praktiky minulosti, které mají nějaký význam a vliv na sociální přítomnost [Shils 1981]. Tradice se „přesouvají“ v čase a lidské bytosti je musejí neustále udržovat svým jednáním. Tradice tak mají spontánní vliv na současné vzorce sociálního chování. V moderní době je však tento vliv kontrolován a regulován přítomností, protože moderní společnosti aktivně využívají dějin a dějinného poznání ke konstruování vlastní identity. Minulost a všechny sociální praktiky jsou v moderních společnostech neustále „ověřovány a přetvářeny ve světle nových informací o těchto praktikách samotných“ [Giddens 1998: 40]. Moderní využití dějin redukuje tradici na nástroj legitimizace přítomnosti. Proces vyrovnávání se s minulostí ve skutečnosti znamená současně i „nevyrovnávání se s minulostí“ [Blumenberg 1983: 117].

Tradice je třeba odlišovat od sociálních kódů a kodifikací. Narozdíl od spontánní normativity tradice jsou *kódy a kodifikace* výsledkem racionální „legislativní“ snahy politických autorit konstruovat budoucnost. Z toho důvodu kódy nejsou pouze záležitostí právního systému určité společnosti. Vznikají všude, kde se lze setkat se sociální kontrolou a mocí. Jedná se o účelové postupy, jejichž cílem je vytvořit kolektivní dogma, které by integrovalo společnost. V tomto smyslu jsou ústavy pouze jedním z mnoha sociálních kódů utvářených mocenskými strukturami moderních společností.

vaný systém [Teubner 1993: 21]. Bylo by proto nesprávné a velmi zjednodušující chápat postkomunistickou či jakoukoli jinou liberálně demokratickou právní transformaci a ústavadárný proces pouze jako politiku zvláštního druhu. Komplexita právního systému si nemůže zcela přizpůsobit komplexitu morálních či politických systémů, a naopak.

Interpretace kódu nebo dogmatu je potom aktivní proces aplikace jeho normativního rámce na každodenní sociální realitu, který stanoví význam kódu v přítomné sociální situaci. Reaguje na sociální změny, a proto nesmí postrádat invenci. Je také ovlivněna spontánní normativitou tradic. V důsledku toho se různé tradice znovu objevují a političtí činitelé přítomnosti je rekodifikují. Kodifikace utvářejí nové tradice a mění sociální význam starých tradic. Z časového hlediska tradice působí paradoxně, protože „nás nutí věřit, že minulost *zavazuje* naši přítomnost, avšak ve skutečnosti vede naše přítomné a budoucí snahy k tomu, aby *konstruovaly* takovou „minulost“, kterou bychom potřebovali nebo si přáli být vázání“ [Bauman 1999: 132]. Utváření politických identit v postkomunistických středoevropských společnostech je z tohoto hlediska komplexní reflexivní proces tvorby nových politických kódů (ústav), předkomunistických a komunistických občanských a etnických tradic a jejich současných interpretací ve veřejné sféře (ideologií a politických programů či vládní politiky).

Ústavodárné procesy v postkomunistické střední Evropě lze potom považovat za politický mechanismus utváření nového politického společenství prostřednictvím ústavní kodifikace kolektivní paměti. Ústavní kodifikace, která je jen jedním z mnoha různých procesů sociální kodifikace, vždy zahrnuje stejně tak selekci, jako i syntézu minulosti a přítomnosti [Elias 1992: 96]. Proto je velmi důležité analyzovat, jak se kolektivní paměť, tento způsob vnitřní perspektivy a sebepopisu skupiny, využívá pro politické cíle budoucnosti. Co se chápe jako minulost, přítomnost a budoucnost, záleží na žijících přítomných generacích a jejich integrativní manipulaci sociálním a politickým časem. Dějiny se reprodukuji v kolektivních praktikách současné reality [Bourdieu 1990: 54]. Ústavodárné procesy ve střední Evropě musely zahrnovat i selekci minulých tradic, která byla klíčová pro kodifikaci nové kolektivní identity. Když někteří politologové a sociologové varovali před tím, aby budoucnost střední Evropy nebyla formována minulostí, mysleli tím především etnonacionalistické tradice [Habermas 1994: 66]. Proti těmto tradicím se měly oživit politické tradice ústavnosti, republikanismu a občanské společnosti.

Kolektivní paměť má „strukturální“ a „zkušenostní“ dimenzi [Elias 1992: 80–81]. Zatímco strukturální dimenze odkazuje k sekvenci okamžiků a kontinuu změny (ve kterém se „dřívější“ a „pozdější“ syntetizují do jednoho kontinua), zkušenostní dimenze odkazuje k sociální zkušenosti s tímto kontinuem. Kódy se stávají referenčním rámcem společnosti tím, že stanoví autoritativní interpretaci dějin této společnosti a tak konstituují její kolektivní paměť a identitu [Assman 2001: 110–113]. Společenská potřeba kodifikace kolektivních pamětí roste s postupnou ztrátou přímé zkušenosti společně sdílených historických událostí. Kódy nahrazují historickou zkušenost strukturálním dogmatem. Kolektivní paměť následně funguje jako interpretace a hermeneutika kodifikovaných dějin a takto syntetizuje strukturální a zkušenostní dimenzi času.

Pro středoevropské ústavodárné procesy po roce 1989 je typické, že obsahují současně strukturální i zkušenostní dimenzi času. Revoluce roku 1989 představovaly jasný strukturální prvek, který diferencoval mezi „dřívějšími“ a „pozdějšími“ mo-

menty na kontinuu politického času. Politika se dělila na předrevoluční a porevoluční události a tento rozdíl se přijal jako sdílená zkušenost všech členů společnosti včetně těch, kteří se stavěli proti revolučním změnám. Ačkoli všechny země formálně přijaly princip právní kontinuity, porevoluční ústavní zákony symbolicky kodifikovaly okamžik revoluční diskontinuity, čímž se ústavní systém stal důležitou reflexí sociálního času. Tyto ústavy také navázaly na občanské i etnické tradice, které měly legitimovat postkomunistické demokracie. Různé vládní politiky ve středoevropských zemích potom tento nový ústavní kód transformovaly do jeho zkušenostní dimenze. Různé a často protichůdné aplikace ústavních kodifikací politického času ve vládních programech usnadnily obnovení moderní demokratické politiky s jejími ideologickými konflikty.

Ve středoevropských postkomunistických společnostech se národní kolektivní paměti konstituovaly dvěma odlišnými právními metodami: první byla trestní spravedlnost usilující o potrestání politických zločinů komunismu a kompenzaci některých křivd, kterých se tento režim dopustil na svých občanech, a druhá spočívala v ústavní kodifikaci morálních a politických principů nové politické společnosti. První metoda je primárně negativní, protože symbolicky odsuzuje komunistickou politickou minulost. Druhá metoda spočívá v pozitivní kodifikaci nového symbolického univerza politiky. V následujícím textu se soustředím výhradně na tuto druhou metodu a otázky trestní spravedlnosti ponechávám stranou.

Ústavnost a politická identita: temporalita občanské společnosti

Vyrovňování se s minulostí v ústavodárných procesech je součástí obecného problému *utváření politické identity*. Legalita obnovila svou symbolickou funkci svrchaného jazyka moderní politiky tím, že současně potvrdila formální kontinuitu i faktickou diskontinuitu. Vláda práva se obnovila coby primární podmínka demokratické a liberální politiky. Nová politická identita středoevropských národů dostala formu právních procedur a principů.

Ústavnost měla důležitou roli již vzhledem k tomu, že ústava stanovila princip omezené vlády a obecný normativní rámec pro fungování postkomunistické občanské společnosti. Sdružení, občanské organizace a nátlakové skupiny pochopitelně nemohly v komunistickém režimu existovat, nicméně pojem občanské společnosti byl mezi disidenty velmi populární a tvořil důležitou strategii politické opozice [Olivo 2001; Skapska 1999: 205–214]. Disidentský pojem občanské společnosti silně romantizoval spontánní řád liberálních společností a dával ho do protikladu k totalitnímu dohledu, plánování a politické kontrole. Rozdíl mezi občanskou společností a totalitarismem sloužil jako významné východisko při kritice komunistického systému, které bylo založeno na rozdílu mezi morální a nemorální politikou.

Po pádu „nemorálního“ totalitarismu se návrat morálky do politických a právních systémů po určitou dobu považoval za jeden z prvních porevolučních cílů [Szacki 1995]. Budování občanské společnosti se nepovažovalo za pouhou technic-

kou záležitost vytvoření institucionálního rámce nové liberálně demokratické společnosti a stabilizace sféry sociální interakce mezi vznikající tržní ekonomikou a státem [Arato a Cohen 1992]. Mělo jít současně o symbolický návrat morálně vyššího pojetí politiky založené na občanské společnosti, kterou komunistické režimy zničily a již ve středoevropských zemích hájilo mnoho disidentů.² V postkomunistické střední Evropě nebyla občanská společnost redukovatelná na prospektivní cíl konstrukce neexistujících sociálních struktur prostřednictvím ústavních zákonů. Občanská společnost se chápala také jako specifická tradice, která měla silnou symbolickou hodnotu během rané fáze postkomunistického ústavadárního procesu. Občanská společnost reprezentovala hodnoty a ctnosti jako například individuální svobodu, kooperaci, spontaneitu, solidaritu, veřejnou iniciativu, protest, intelektuální kritiku, politický dissent a mnoho dalších aspektů společenského života, který komunisté zničili [Buchowski 1996; viz také Hájek 1995]. V kontextu polské společnosti například:

„Od počátku 80. let 20. století se většina vědců a pozorovatelů shodovala, že rozhodujícím činitelem změn v Polsku bude vznikající „občanská společnost“. Občanská společnost byla rostoucí sítí podzemních organizací mimo rámec komunistické kontroly. Ve skutečnosti Solidarita reprezentovala u polských kulatých stolů občanskou společnost. Z toho logicky vyplývalo, že s pádem komunismu se občanská společnost vyvine do pluralistických a demokratických politických struktur.“ [Osiatynski 1991: 855]

Z temporálního hlediska se takové využití „občanské společnosti“ týkalo především dvou témat. První se vztahovalo k disidentskému pojetí občanské společnosti, které překlenovalo utlačovanou minulost do doby vítězné přítomnosti. Druhé téma kladlo do protikladu předkomunistické moderní dějiny a vznik komunistického režimu. Ačkoli občanská společnost a demokratické tradice byly v každé zemi jiné a například Maďarsko i Polsko měly v meziválečném období minulého století zkušenost s neliberální autoritářskou vládou, „občanská společnost“ si vždy uchovala silnou symbolickou hodnotu potlačované sociální struktury, ve které přetrvala lidská důstojnost a autonomie. Ústavní transformace ve střední Evropě potom současně podporovaly institucionální budování občanské společnosti a čerpaly vlastní legitimitu z tradice občanské společnosti a jejích ctností. Hegelovská distinkce občanské společnosti a státu, v níž stát z nadřazeného postavení institucionálně chrání a současně završuje občanskou společnost [Hegel 1992: 219], tak v postkomunistických transformacích nabyla jedné ze svých nejdialektičtějších forem.

Prominentní maďarský disident a spisovatel György Konrád se snažil přenést disidentskou zkušenost odporu do obecnějšího argumentu o omezené vládě kon-

² Tato temporální souvztažnost diskurzu občanské společnosti se však neomezuje na postrevoluční společnosti. Ve stabilních liberálních demokraciích se různé politické a kritické strategie také uchylují k výzvám po „občanské obnově“, jako kdyby ctnosti spontánního řádu komunity byly ztraceny v každodenním provozu demokratické politiky. Tyto ctnosti se údajně musí zachránit a znovu uvést do demokratického politického systému, aby se dalo bojovat s korupcí atd. [viz Constable 2002: 213].

trolované aktivistickou občanskou společností. Konrád volal po „antipolitice“, která by neustále kontrolovala a zpochybňovala vládní kroky a ideologii:

„Společnost se nestane politicky sebevědomou, když bude sdílet určitou politickou filosofii, ale spíše když odmítne bezmyšlenkovitě se podřídit kterékoli z nich. Apolitický člověk je jen hlupák manipulovaný profesionálním politikem, jehož skutečným protivníkem je antipolitik. Je to antipolitik, kdo chce rozsah vládní politiky (obzvlášť její vojenský aparát) udržet pod kontrolou občanské společnosti. ...“ [Konrád 1984: 227]

Konrádova antipolitika měla širokou odezvu, protože kritizovala stejně tak komunistické režimy, jako i politické inženýrství a ideologickou kontrolu běžnou v západních liberálních demokraciích. Ve srovnání antipolitiky s nepolitickou politikou, jež byla pro změnu populární v prostředí českého dissentu, lze rozpoznat překvapující podobnosti romantické kritiky byrokratických mocenských procesů a silné přesvědčení o hodnotě paralelního aktivismu vedeného smyslem pro solidaritu, nikoli bojem o moc [Havel 1990: 113–116, 131–132; viz také Kavan 1999]. Disidentské pojetí komunity a solidarity se často blížilo představám o přirozeném stavu založeném na harmonii a jednotě různých projevů individuální či kolektivní vůle. Disidentská komunita kladla občanské ctnosti do protikladu ke společnosti ovládané komunistickou mocí a ideologií [srov. s Tönnies 2001: 22]. Bývalí disidenti, kteří se stali novými politickými vůdci, proto považovali oživení institucí a ctností občanské společnosti za největší problém postkomunistických zemí [Klingsberg 1992: 866–867]. Jejich pozornost se soustředila na minulost a jejich úkolem bylo revitalizovat to, co komunisté potlačovali. Ztracený ráj se měl znovu objevit [Havel 1992: 6].

Důležitým důvodem, proč argument občanské společnosti měl v rané fázi transformací silnou přesvědčivost, byla nenásilná povaha revolučních změn, jež nedvedly ke krveprolití [Preuss 1990 k podobnému argumentu vztahujícímu se k demokratizačnímu politickému přechodu ve Španělsku viz Pérez Díaz 1993]. Občanská neposlušnost a „civilizovaná vyjednávání“ se staly hlavními revolučními nástroji. Jelikož disidenti oddaní věci občanské společnosti odpovídali za přechod a institucionalizaci liberálně demokratické vlády práva [Arato 2000: 70–80], mohli také podstatným způsobem ovlivnit postkomunistické ústavodárné procesy.

Ústavní transformace měly podporovat a chránit politické ctnosti občanské společnosti silou práva. Ústavní pravidla měla stanovit meze vládě a usnadnit rozvoj institucí občanské společnosti zajištěním občanských a politických práv [Gellner 1995]. Doktrína lidských práv, k níž se přihlášily ústavní soudy, se považovala za důležitý nástroj utváření nové, na občanské společnosti založené politické identity [Klingsberg 1992: 894]. Středoevropské národy hledající svou politickou identitu po revolucích roku 1989 pohlížely na ústavní zákony jako na nástroj obnovení občanské společnosti a ochranu občanských ctností. Vzhledem k této těsné symbolické vazbě mezi občanskou společností a ústavněprávní normotvorbou nabyla ústavnost téměř heroického postavení. Ústavnost se považovala za záruku diferencované, spontánní a dobře uspořádané občanské společnosti. Ústavní symbolismus předepisovaný státem a spontánnost občanské společnosti se navzájem doplňovaly.

Hodnoty občanské společnosti ovlivnily postkomunistickou tvorbu ústav, nicméně potřeba institucionalizovat tržní ekonomiku a politickou společnost, jež by zajišťovala demokratickou kontrolu nových mocenských struktur, byla ještě důležitější. Ustavení demokratických procedur, politických stran, ideologií a mocenských technik i loajalita mělo pro vznikající politické systémy zcela zásadní důležitost. Bez ustavení tržní ekonomiky a demokratické politické společnosti by ctnosti občanské společnosti brzy po pádu komunismu vyprchaly. Dokonce i nejpřesvědčenější zastánci občanské společnosti připouštěli, že občanská společnost může převážně jen mírnit napětí mezi ekonomickým liberalismem a politickou demokracií během přechodového období [Arato 2000: 36]. Občanská společnost se vynořila jako specifická tradice, kterou bylo třeba kodifikovat, prosazovat a chránit i ústavodárnými procesy po roce 1989.

Ustavit národ: etnické a občanské tradice

Během postkomunistické tvorby ústav převládl liberální model demokracie jako systému ústavně chráněných politických procedur a občanských svobod nad progresivním modelem demokracie jako systému rozhodnutí vedoucích k hodnotově morálnímu a ekonomickému zlepšení života lidského druhu. Ústavy sehrály důležitou roli politických stabilizátorů chránících občanskou identitu nového politického společenství. Zběžná textuální analýza porevolučních ústavních dokumentů nicméně odhalí, že liberálně procedurální model demokracie nebyl stabilizátorem dostatečným a politické společenství hledalo jeho hodnotový doplněk. Stejně jako mnoho jiných evropských politických společností i středoevropské země obnovily svou demokratickou svrchovanost a státnost na historicky a kulturně sdílených pocitech národní identity a etnické jednoty [Offe 1996: 256–257]. Během tvorby postkomunistických ústav demokracie znovu objevila národy. Ústavodárné procesy se následně musely vyrovnávat s problémem národní identity založené na představě kulturně a etnicky definované komunity.

Prospektivní úkol vytvořit ústavu byl silně ovlivněn národními tradicemi. Obnovení *národní* identity ve smyslu etnické a kulturní identity bylo důležitou součástí obnovení *politické* identity. Revoluce se netýkala jen rozložení komunistického systému a zabudování hodnot a principů občanské společnosti do nového ústavně demokratického systému. Obnovily se jí také kulturní a politické tradice, které komunistická moc potlačovala, nebo jimi manipulovala. Kodifikace nové politické identity proto odkazovaly k národním dějinám a tradicím. Zatímco tradice předkomunistické občanské společnosti byla v některých středoevropských zemích spíše slabá, nacionálně etnické tradice, které měly v moderních politických dějinách středoevropských národů vždy ústřední roli, byly tradicemi „silnými“.

Ve své analýze sociální funkce tradic Edward Shils říká:

„Spojení, jímž se určitá společnost váže ke své minulosti, nikdy zcela neodumírá. Je vnitřně obsaženo v povaze společnosti, nelze jej nadekretovat vládní mocí nebo ně-

jakým „hnutím“ občanů, které usiluje o přijetí zvláštního zákona. Společnost by nebyla společností, pokud by tato provázanost neexistovala alespoň v minimální míře. Síla nebo účinnost této vazby se může podstatně lišit právě tak jako integrovanost společnosti v kterémkoli čase...” [Shils 1981: 328]

Je třeba uznat význam etnických a kulturních tradic a jejich ideologické a integrativní role v ústavních a politických transformacích postkomunistických středoevropských národních společností. Přítomnost se nikdy nemůže zcela zbavit své minulosti. Role minulosti v moderní společnosti se nicméně podstatně liší od její role v tradičních společnostech. V tradičních společnostech minulost je přítomností. Nezpochybňuje se a není manipulována racionálním politickým jednáním v přítomnosti. Avšak v moderních společnostech jsou tradice a minulost vždy předmětem výzev přítomnosti: musí se zpřítomnit. Tradice je výchozí bod a součást nových přesvědčení a jednání [Shils 1981: 44], avšak tento bod je předurčen přítomným pragmatickým jednáním. V moderní společnosti je minulost přítomností, avšak nikoli již jako nezpochybnitelný a nediskutovatelný sociální základ.

Různé dějiny, tradice, národnosti a politické kultury existující uvnitř zdánlivě monolitického bloku komunistické východní Evropy nabyly po roce 1989 novou dynamiku. Samotný pojem východní Evropy zastaral a ztratil užitečnost pro ústavní, politické a sociální analýzy [Garton Ash 1989]. Postkomunistické národy začaly revitalizovat své národní dědictví. Ernest Renan k této vzájemné závislosti národní minulosti a přítomnosti ve své *Qu'est-ce qu'une nation* říká:

„Národ je duše, duchovní princip. Pouze dvě věci ve skutečnosti konstituují tuto duši, tento duchovní princip. První je minulost, druhá je přítomnost. Jeden je spoluvlastnictví bohatého odkazu vzpomínek, druhý je aktuální souhlas, přání žít pospolu, vůle pokračovat v úctě k dědictví společnému všem.“ [Renan 1882: 26]

Paměť utváří národní identitu oživením společných kořenů a tajemství historické jednoty. Avšak jednota založená na této společné historické existenci se musí potvrdit přítomnou vůlí. Podle Renana je národ jednota kolektivní paměti a zapomnění, jež je nezbytná pro konstituování přítomné identity. Je to také jednota přítomné kodifikace minulé tradice a jejích různých interpretací.

Pro moderní politický diskurz ústavnosti a nacionalismu je typické nahrazení „státu“ „národem“. Teorie svrchovanosti lidu, kterou lze vysledovat již u Locka, identifikuje „lid“ jako politického suveréna, v jehož rukou je státní moc. Lid se rovná státu a jeho suverenitě. Během 19. století se „národ“ a „lid“ či „občanstvo“ staly dvěma různými kategoriemi a o národech se stále více začalo hovořit jako o etnicitách. Pojem svrchovanosti lidu byl postupně zatížen politickou a ústavní otázkou „Kdo je lid?“

Ústavní pojem svrchovaného národa byl v moderní evropské politické teorii vždy uvězněn mezi *demos* a *ethnos*. Pojem národa lze podříditi pojmu státu. V tomto smyslu se za národ považuje skupina žijící na území státu a organizovaná prostředky státního násilí [Giddens 1987: 103–121]. Národy jsou lidé pod kontrolou moder-

ního státního aparátu. Tato definice je ovšem vždy stíhána etnickým pojmem národa, který odráží napětí a rozdíly mezi různými skupinami žijícími na stejném státním území a jejich zvyky a dějinami. Etnická definice národa zdůrazňuje pocit soudržnosti a homogenitu určité skupiny, která není omezena umělými hranicemi a institucemi moderní politiky. V tomto smyslu národy konstituují spíše společné dějiny, jazyk, zvyky, tradice a další sdílená sociální fakta [Connor 1978: 379–388].

Tento rozdíl, který je přítomen více či méně v moderních dějinách všech evropských národů, tvořil jeden z hlavních znaků nového demokratického diskurzu ve střední Evropě v první polovině 90. let minulého století. Běžné chápání tohoto oživení národních tradic a nacionalismů v postkomunistických zemích staví do protikladu etnické a občanské pojetí „národa“ a obviňuje nové liberální demokracie z obnovy etnické nenávisti a nacionálního tribalismu ve střední a východní Evropě. To je však hrubé zjednodušení postkomunistického vývoje a nepochopení dějinné role nacionalismu, které je částečně zapříčiněno všeobecně přijímaným rozdílem mezi „stabilními“ západními demokraciemi a „nestabilními“ východními autoritářskými režimy [Greenfeld 1992, Pfaff 1993].

Etnicky zaměřená politika obsahuje komunitaristický slib bezpečného přístavu v rozbouraném moderním světě neustálých změn. Všechny střeoevropské země se musely vypořádat s možností úpadku do etnocentrických fantazií a rasismu jejich nacionalistické minulosti, které bylo možné čelit jedině vybudováním liberálně demokratické ústavnosti a tradicí občanské společnosti. Prvním imperativem liberálně demokratického státu je neutralita vůči všem etnickým skupinám a národům žijícím na jeho území. Této neutrality lze nejúčinněji dosáhnout sdílením občanských tradic a politikou, která zamezí a neutralizuje napětí a konfliktům vznikajícím mezi různými etnickými komunitami. Liberální principy jsou nejpřesvědčivější tehdy, když se transformují do běžných politických praktik a tradic [MacIntyre 1988: 346].

Občanské liberální a etnokomunitární tradice však nejsou tak protikladné, jak se mohou zdánlivě jevit. Moderní národní státy ve skutečnosti navazují na etnické a specificky národní tradice a liberální principy se často prosazují ve formě etnicky specifických politických programů. V procesu moderního utváření národů je velmi často nemožné od sebe etnické a občanské tradice oddělit [Calhoun 1997; Gellner 1983; Schöpflin 2000]. Proces utváření národa je ovlivněn institucionálně občanskými požadavky (centralizace státní moci, politickými podmínkami občanství, jazykovými zákony, vzděláním, veřejnou správou atp.) i nacionálně etnickými nároky [Kymlicka 2001: 21–53].

Spontánní řád občanské společnosti může generovat etnický komunitarismus a nacionalistické ideologie, které jej mohou nakonec i zničit. Tento řád však může často i čerpat sílu z etnicky nacionální kolektivní identity. Občanské a etnické tradice se velmi často navzájem doplňují a politiku občanského osvobození často doprovází politika etnické identity [Taylor 1992: 54–56]. Ve střední Evropě jsou tyto vazby mezi občanskou a etnickou politikou mimořádně silné. Například Solidarita, hnutí občanské společnosti a opoziční fórum v komunistickém Polsku, vždy měla

tradicionalistické a nacionalistické frakce [Wesołowski 1995: 113–114]. Maďarští nacionalisté se vyčlenili z disidentských skupin a občanských aktivit během 80. let minulého století, kdy oprášili nacionalistický populismus a přiblížili se až ke hnutí maďarského iredentismu. Dokonce úspěšně využívali diskurz lidských práv a tradicionalistické etnické požadavky zdůvodňovali jazykem menšinových kolektivních práv [Kis 2001: 234–236]. Na Slovensku se nacionalistické tradice oživily v rámci občanských revolučních struktur Veřejnosti proti násilí a postupně získaly buď tradicionalistickou formu (Křesťanskodemokratické hnutí), nebo sociálně populistickou formu (Hnutí za demokratické Slovensko) [Mesežnikov, Ivantyšin 1998].

Etnická sebereflexe národa jako organicky založené entity s jednou společnou historií je nepochybně politicky velmi nebezpečná. Organický a metafyzický pohled na národ jako suverénní jednotu lidu stejného rasového a dějinného původu nepochybně vedla ke vzniku a legitimizaci fašismu a fašistických států [Connor 1978]. Etnicita jistě zahrnuje vysokou míru exkluzivního tribalismu, nicméně to byla teprve kolize této organicky a konzervativně vnímané entity s institucí moderního státu a jejím monopolem násilí a byrokratické správy, co vedlo ke vzniku fašistického totalitarismu [Kohn 1945: 20]. Ačkoli etnicita přispívá k identitě „explozivních komunit“ [Bauman 2002: 305], nelze ji vinit ze všech moderních politických katastrof a špatností.

Liberálně občanské a komunitárně etnické interpretace národa

Etnicita je vnitřní součástí moderní liberálně demokratické reality. Je třeba zdůraznit historickou skutečnost, že etnická pojetí národa a svrchovanosti lidu nebyla vždy nezbytně protiliberální a antidemokratická. Jak správně poznamenává Kymlicka: „Všechny reálně existující nacionalismy jsou komplexní směsí liberálních a neliberálních prvků, ačkoli se formy a hloubka neliberálnosti značně liší.“ [Kymlicka 2001: 54]. Středoevropské nacionalismy se velmi lišily, od polského aristokratického nacionalismu, jenž byl hlavní silou politického odporu, přes maďarský loajalistický nacionalismus až po český plebejsky soutěživý nacionalismus [Sugar a Lederer 1969]. Nacionalismus často vystupoval jako revoluční síla proti autokratickým a neliberálním režimům a usiloval o demokratizaci politiky, ústavní práva a parlamentní svrchovanost lidu. Historicky a etnicky sdílená národní identita často podporovala vznik občanské společnosti a parlamentní demokracie v moderní Evropě [Keane 1998: 86]. V moderních dějinách střední Evropy se liberalismus a nacionalismus často doplňovaly [Sugar, Lederer 1969: 46–49], což ukazuje, že etnický nacionalismus mohl sloužit zrovna tak jako ideologický nástroj v boji za demokracii i coby legitimizace státního násilí a etnických represí.

Duch liberálního nacionalismu se musí oddělit od hrozby politicky represivních a výlučných komunitárních etno-nacionalismů. Multikulturní a liberálně nacionalistické teorie Charlese Taylora, Willa Kymlicky, Michaela Walzera a dalších nelze zpochybnit z hlediska historického vývoje liberálního národního státu a jeho vy-

užití etnicity. Nicméně jejich normativní závěry týkající se kolektivních práv a právních ochrany identity etnických a národnostních menšin jsou diskutabilní. Identifikace ústavní demokracie a diskurzu lidských práv s etno-politickým procesem kolektivního sebevyjádření je špatná, protože by vyžadovala, aby právo regulovalo soužití komunit a stalo se „agregátem privilegií zaměřených na jednotlivé komunity“ [Bauman 1999: 199].

Národní kultury a tradice nelze mít za ústavně kodifikované světové názory. Kulturní rozmanitost a utvářející se multikulturní strukturu dnešních společností není totálním světem vzájemně izolovaných, autistických, podezřivých a dokonce násilných komunit. Občanská sebereflexe národa není možná, pokud se liberálně demokratická ústavnost bude omezovat na úkor politiky etnického a nacionálně kolektivního uznání. Občanská tradice ústavního patriotismu proto musí mít v demokratickém právním státě přednost před etnickými tradicemi a politický úkol etnických kolektivních nároků nelze prosazovat mocí práva [Habermas 1998: 216–219]. Role ústavního patriotismu spočívá v zahrnutí a usměrňování národních identit, hrdosti a dějin. Mnozí stoupenci tradice občanské společnosti jej proto považují za lék proti etnické nesnášenlivosti a napětí.

Ústavnost, pojetí národa a svrchovanost lidu ve střední Evropě

Postkomunistická politická realita byla nepochybně vystavena antidemokratickým a protiliberálním účinkům konzervativního a agresivního etno-nacionalismu.³ Z toho důvodu bylo rozhodující prioritou ústavně a ideologicky podřídit etnický národní identitu principům občanské společnosti založené na právním pojmu občanství, nikoli na mytické komunitě krve a rasy. Patriotismus občanů založený na ideologiích občanských svobod a demokratických politických práv měl hrát zásadní roli při překonávání etnické nedůvěry a dějinných záští, ať v rámci národních států (mezi většinovým národem a etnickými či národnostními menšinami) nebo v rámci nových rozvíjejících se mezinárodních vztahů (mezi svrchovanými národními státy).

Tento zápas byl navíc velmi komplikován dědictvím komunistického nacionalismu. Konec 50. let a 60. léta minulého století se někdy považují za období „nacionalistického komunismu“ [Osiatynski 1991: 847]. Po úpadku centralizační ideologie stalinismu přijaly národní komunistické strany v rámci sovětského bloku nacionalistickou rétoriku, aby si alespoň částečně zachovaly veřejnou podporu. Národnostní a etnická intolerance se tudíž neobjevily zčistajasna po pádu komunismu v roce 1989, ale spíše se jednalo o pokračování komunistické rétoriky smíchané s předkomunistickými nacionalistickými ideologiemi. V následující části se proto zaměřím na

³ Viz například antisemitské nacionalistické pamflety distribuované organizací „Svatá koruna“ v Maďarsku na počátku 90. let minulého století, nacionalistický populismus uvnitř hnutí Solidarita nebo rasistická rétorika extrémně pravicové Republikánské strany v Československu [obecně Czarnota 1995: 83].

ty ústavní strategie a vládní politiku v jednotlivých zemích střední Evropy, v nichž se projevovaly rozdílné občanské a etnické aspekty postkomunistické státnosti. Soustředím se na různé ústavní kodifikace národní identity i jejich interpretace a pragmatické využití v různých vládních politických programech.

Preamble polské ústavy je zajímavou směsicí občanského a národního patriotismu. Narodil od Maďarska nebo Slovenska nepředstavuje soužití většinového národa s etnickými či národnostními menšinami v Polsku závažnější politický problém. Ústava proto v preambuli symbolicky obnovuje polské národní dědictví a dějiny jako zdroj společné politické hrdosti. Jedná se o ryzí příklad směsice občanského a etnického pojetí národa, plné odkazů na dějiny, tradice, náboženství, kulturu a společně obývané území. Následný odkaz na univerzální lidské hodnoty a občanskost vytváří z těchto hodnot vlastní součást národní identity a dějin. Národní patriotismus stojí za ústavní ochranu, protože směřuje k univerzální humanitě a občanské kultuře.

Ústavní vývoj Polska po roce 1989 byl nicméně bouřlivý a ovlivněný politickými rozpory mezi postkomunistickou socialistickou ideologií a pravicovou politikou rozpolcenou mezi tradicionalistickým nacionalismem a ekonomickým liberalismem. Současná polská ústava je výsledkem parlamentních sporů, politického boje, vyjednávání a kompromisů dosažených mezi lety 1989 a 1997. Prozatímní ústava z roku 1992 posílila prezidentské pravomoci a vzdáleně připomínala francouzský poloprezidentský ústavní systém i předválečnou polskou tradici silné politické autority a vůdcovství. Poté, co Lech Walesa prohrál v prezidentských volbách roku 1995, tyto pravomoci byly opět částečně omezeny a ústavní systém přejal více prvků typických pro parlamentarismus. Nová ústava z roku 1997, která byla schválena referendem, byla zkonstruována jako občanský, normativní a republikánský projekt [Kurczewski 1999: 181].

V tomto politickém kontextu se preambule čte jako syntetizující politický kompromis, jehož jádro je konstituováno obecně sdílenými národními a kulturními tradicemi, jež překlenují politické a ideologické rozdíly mezi levicí a pravicí. Nedávný politický vývoj v Polsku přitom naznačuje, že exkluzivní etnonacionalismus zůstává propagandistickým nástrojem nových pravicově populistických stran, zatímco například centristická Občanská platforma buduje svůj program převážně na ústavních a liberálně demokratických principech.⁴ Rozdíl mezi etnickými a občanskými interpretacemi politiky takto funguje jako prvek diferenciací politického systému, který nicméně nemá významnější dopad na ústavní pořádek země.

Maďarsko představuje podstatně odlišný příklad obnovy národní identity prostřednictvím ústavnosti. Narodil od jiných středoevropských ústav je preambule maďarské ústavy zcela prospektivní a překvapivě neobsahuje žádný odkaz na dějiny, kulturu, tradice nebo náboženství. Však také byla přijímána za výjimečných politic-

⁴ V parlamentních volbách roku 2001 získala Ústavní platforma 65 křesel (13 % hlasů) v Sejmu. Pravicově populistické strany naproti tomu získaly: Liga polských rodin 38 křesel, Strana práva a spravedlnosti 44 křesel a Sebeobrana 53 křesel.

kých okolností, když se dojednávala během kulatých stolů mezi vládou a opozicí během roku 1989 a byla schválena komunistickým parlamentem v říjnu 1989. Původní demokratický deficit ústavy se odstranil nepřímo tím, že demokraticky zvolený parlament přijal tento ústavní rámec [další podrobnosti viz Örkény, Scheppele 1999].

Co se týče národní identity a etnicity, ústava obsahuje velmi kontroverzní článek 6, odstavec 3, podle něhož „Maďarská republika přejímá odpovědnost za osud Maďarů žijících mimo její hranice a bude podporovat a upevňovat jejich vztahy s Maďarskem“. Tento ústavní závazek vůči etnickým Maďarům žijícím v zahraničí odráží skutečnost, že téměř jedna třetina etnických Maďarů žije mimo území maďarského státu a tvoří etnické menšiny v sousedních státech [Mediansky 1995: 108]. Článek 6/3 však současně obsahuje riziko rozšíření ústavní suverenity mimo rámec státních hranic, takže celkem pochopitelně vyvolal negativní reakce u sousedních států s početnou maďarskou menšinou. S využitím etnické logiky článku 6/3 také postkomunistický parlament v roce 1993 přijal nový zákon o občanství, v němž byl zakotven princip *ius sanguinis*, podle něhož je maďarský etnický původ kritériem pro získání občanství. Tento zákon byl doplněn zákonem o právech národnostních a etnických menšin, který garantoval politická a další práva menšin žijících v Maďarsku.

Článek 6/3 se stal úhelným kamenem maďarské nacionalistické politiky, když první postkomunistický ministerský předseda Jozsef Antall prohlásil, že se považuje za ministerského předsedu 15 miliónů Maďarů, tj. i všech těch, kdo žijí mimo území Maďarska. Po vítězství postkomunistické levice v roce 1994 se ministerský předseda Gyula Horn distancoval od tohoto pravicového nacionalismu a zdůraznil, že je předsedou 10 miliónů občanů Maďarska [Roth 1996: 282]. Ideologické a politické boje v maďarské politice, jak je symbolizuje článek 6/3, se dále prohloubily během pravicové vlády ministerského předsedy Viktora Orbána a jeho etnonacionalistické politiky. Tato vláda přijala zvláštní zákon garantující zvláštní přístup k sociálnímu zabezpečení zajišťovanému maďarským státem i pro etnické Maďary žijící v zahraničí.

Tento zákon způsobil značné mezinárodní napětí a byl mimo jiné kritizován i Radou Evropy [East European Constitutional Review 2001: 20]. Kromě jiných práv a nároků obsahuje zvláštní právo získat pracovní povolení na tři měsíce během každého kalendářního roku. Maďari žijící v zahraničí také získávají finanční příspěvek na studium na maďarských institucích vyššího vzdělávání. Velmi kontroverzní bylo především ustanovení, podle něhož potvrzení o etnickém původu mohly vydávat organizace etnických Maďarů v sousedních zemích, aniž by předem došlo ke konzultacím mezi maďarskou vládou a vládami těch zemí, pod jejichž jurisdikcí tyto organizace působí. Ačkoli zákon i v této formě způsobil mezinárodní znepokojení, původně byl koncipován dokonce ještě šířeji a v podstatě vytvářel zvláštní formu „nestátního občanství“ založeného výlučně na principu krve a rasy. Zákon tak měl právně a politicky symbolizovat soudržnost etnických Maďarů a jejich identifikaci s maďarským státem. Nepřekvapí potom, že rumunská delegace při Radě Evropy navrhla rezoluci, aby Maďarsko pozastavilo uplatňování tohoto zákona. Tuto rezoluci podpořilo 26 dalších delegací, takže Rada Evropy označila zákon za diskriminační a narušující územní integritu ostatních států. Přesto zákon vstoupil v platnost 1. ledna

2002, avšak po vítězství levice v parlamentních volbách v témže roce byl pozměněn tak, aby konvenoval mezinárodněprávním normám. Maďarská pravice nicméně nadále považuje zákon za politickou prioritu a dokonce k němu vyvolala neúspěšné referendum na sklonku roku 2004, takže spor o etnickou identitu a ústavní práva nadále v Maďarsku pokračuje.

Rozdíl mezi etnickými a občanskými tradicemi podstatným způsobem poznamenal ideologie maďarské levice i pravice a následně velmi ovlivnil vládní politiku během 90. let minulého století. Zjednodušeně řečeno, zatímco pravicově konzervativní vlády premiéra Antalla (1990–1994) a Orbána (1998–2002) podporovaly princip etnické identity, postkomunistické socialistické vlády levicových premiérů Horňa (1994–1998) a Medgyessyho (2002–2004) nepovažovaly etnickou politiku za absolutní prioritu. Ačkoli politika ochrany etnických Maďarů žijících v zahraničí i národnostních a etnických menšin žijících v Maďarsku představuje důležitou součást programu všech maďarských vlád po roce 1989, její obsah je silně ovlivněn ideologickými rozdíly mezi liberální levicí a konzervativní pravicí. Interpretace etnických tradic různými vládami a politickými stranami má nadále formativní roli v maďarském politickém systému.

Ústavní obnova národní identity v Česku a na Slovensku je neméně fascinující než v Polsku a Maďarsku. Po pádu komunismu se ústavní transformace rychle začala odvíjet od možnosti či spíše nemožnosti tzv. „autentické federace“ [Havel 1991: 28], jež by Slovákům garantovala právo na sebeurčení v rámci společného státu při současném zajištění ústavních práv etnických a národnostních menšin. Komplikovaný proces ústavních změn selhal a oba národy nakonec přijaly vlastní ústavy nově vznikajících nezávislých států – České republiky a Slovenské republiky. Napětí mezi občanskými a etnickými tradicemi nakonec způsobilo rozpad společného československého státu. Rozpad Československa je příkladem krize politického soužití etnicky rozdílných entit žijících na území společného státu.⁵

Ústavy České republiky a Slovenské republiky jsou ukázkou zcela odlišného pojetí národa a státnosti. Slovenská ústava byla kritizována kvůli údajné marginalizaci etnických a národnostních menšin, protože její preambule odkazuje primárně k etnicky specifickému slovenskému národu, jeho kulturnímu dědictví a politickým dějinám [Malová 2001: 355–356]. Toto ústavní vyjádření etnické dominance bylo zneužito během vlády ministerského předsedy Vladimíra Mečiara (1994–1998). Ministerský předseda a jeho vláda využili historického napětí a aktuálních politických obav z maďarského nacionalismu u části slovenské populace a pokusili se z politického a veřejného života izolovat maďarskou menšinu a její politickou reprezentaci. Avšak ústavní články obsahující zvláštní ustanovení o právech etnických menšin (hlava IV, články 33 a 34) sehrály během Mečiarova vládnutí důležitou úlohu pojist-

⁵ Dalšími příklady této krize jsou například bývalá Jugoslávie a její rozpad doprovázený sérií občanských válek a etnickými čistkami nebo Belgie, jejíž narušenou státní jednotu a federální krizi vyvažuje pouze míra evropské integrace a ústřední postavení Belgie z teritoriálního hlediska Evropské unie.

ky, na kterou se nejednou odvolával ústavní soud ve svých rozhodnutích a sporech s vládní mocí. Po vítězství opozice v parlamentních volbách roku 1998 se tyto články staly základem vyváženější národnostní politiky Slovenska.

Podobně jako v Maďarsku měl rozdíl mezi etnickými a občanskými ideologiemi a politikami rozhodující roli i uvnitř slovenského politického a právního systému [Ishiyama, Breuning 1998: 51–78]. Až do parlamentních voleb v roce 2002 byl systém poznamenán rozdíly mezi populistickým a nacionalistickým Hnutím za demokratické Slovensko vedeným Vladimírem Mečiarom a širokou koalici socialistických, konzervativních, liberálních a etnicky menšinových stran, jež byly nejprve v opozici (1994–1998) a poté zformovaly koaliční vládu, která obnovila institucionální stabilitu v zemi a mezinárodní postavení Slovenska. Z tohoto důvodu byla etnická politika vždy součástí mnohem širších politických problémů a mocenských bojů na Slovensku v 90. letech minulého století.

Naproti tomu čeští ústavadárci v roce 1992 převážně jen z donucení reagovali na ústavní a politický vývoj a rozpad Československa. Absence jakéhokoli ústavadárného nadšení (jež bylo v té době typické pro Slovensko) dokonce vedla k názorům, že Česká republika bezprostředně novou ústavu nepotřebuje. Nakonec převážil názor, že samostatná republika musí mít v okamžiku svého vzniku ústavu, takže v polovině prosince 1992 byla přijata nová ústava. Absence ústavního aktivismu zákonodárců se nakonec projevila i v samotném pojetí národa, které je víceméně negativní reakcí na etnické pojetí národa ve slovenské ústavě. Ústava České republiky se totiž v preambuli explicitně hlásí k občanskému pojetí ústavního národa, který se definuje výlučně v pojmech občanství, územní jednoty, státních (nikoli národních) dějin a univerzálních hodnot lidské důstojnosti, svobody, demokracie a lidských práv. Obdobně jako polská či slovenská ústava se i česká ústava upíná k historickému legitimizačnímu diskurzu, avšak zcela záměrně ignoruje etnickou rozmanitost české společnosti. Ústavní ochrana etnických a národnostních menšin byla potom zajištěna Listinou základních práv a svobod (články 24 a 25). Narozdíl od Slovenska nebo Maďarska není Česko v současnosti vystaveno konfliktu mezi většinou a teritoriálně determinovanými etnickými menšinami a problémy s menšinovými právy a diskriminací romské menšiny dosud nijak výrazně nezasáhly kolektivní paměť národa.

Závěrečné poznámky

Ústavadárné procesy v postkomunistické střední Evropě dalece přesahovaly technické vybudování liberálně demokratických institucí a procedur. Zarhnovaly také kodifikaci nových politických identit, které se konstruovaly obnovením různých občanských a etnických tradic každého národa. Tato časová sebereflexe a vzájemná vazba mezi minulostí a přítomností současně syntetizovala novou kolektivní paměť jednotlivých národů a vedla k selekci těch tradic, které měly sehrát konstitutivní roli ve středoevropských politických společnostech po roce 1989. Procesy syntézy a selekce byly podstatně ovlivněny rozdílem mezi občanskými a etnickými tradicemi,

jejich kodifikací v právních systémech a jejich interpretací v různých vládních programech a politice.

Volba mezi občanskými a etnickými tradicemi se z ideologického hlediska považovala za vzájemně vylučující a podřízenou logice „buď, anebo.“ Právně sociologická analýza nicméně ukazuje, že úplná selekce jedné či druhé tradice není možná a že národní demokratické státy jsou často založené na politickém kompromisu mezi etnicitou a občanskými principy. Moderní národní státy jsou „koktejlem“ občanských a etnických tradic [Beck 1997: 73] a postkomunistická realita je toho jen dalším důkazem.

V analýzách ústav přijatých během 90. let minulého století lze rozpoznat široké spektrum ústavních kodifikací národa: kodifikaci zcela občanskou (Česko), patriotickou směsici občanské a etnické kodifikace (Polsko), zcela občanskou kodifikaci kombinovanou s vnějšně zaměřenou etnickou kodifikací (Maďarsko) a zcela etnickou kodifikací, jež definuje svrchovanost lidu jako participaci a kooperaci mezi etnickou většinou a menšinami (Slovensko). Právní a politické důsledky tohoto ústavního symbolismu však zdaleka nejsou jednoduché a nevycházejí z příčinné logiky. Tyto kodifikace kolektivní identity často vedly k různým interpretacím v rámci systému výkonné moci a veřejné správy. Problémy spojené s etnickým a občanským pojetím národa a jeho vztahem k principu svrchovanosti lidu se neomezovaly na problémy ústavnosti a pronikaly do praktické každodenní politiky a právní normotvorby. Přechod z ústavní roviny na úroveň běžného zákonodárství často vedl k přijetí jiných standardů a normativních forem. Stát ustavený na občanské definici svrchovanosti lidu tak mohl praktikovat diskriminační politiku vůči menšinám, jako například vůči romské menšině v Česku v polovině 90. let minulého století. Na druhé straně etnická definice národa automaticky nevylučovala možnost přijetí inkluzivní etnické politiky, jako například v Maďarsku ve stejném období.

Revoluční změny ve střední Evropě v roce 1989 a následný ústavní a právní vývoj dokazují, že problém kolektivní identity není pouze otázkou sociální a politické integrace. Zahrnuje také proces diferenciaci mezi *my* a *oni*, který vždy vystupuje do popředí v čase komplexních politických a právních změn. Temporální dynamika ústavodárných procesů v jednotlivých zemích byla předurčena logikou rozdílu mezi komunistickou minulostí, jež odkazovala k *oni*, a demokratickou přítomností odkazující k *my*. Zatímco jedna minulost, totiž komunistická, byla odsouzena a opuštěna, druhá minulost a její občanské a etnické tradice opět vstoupily do veřejné sféry, byly kodifikovány právem a ustavily nové kódy, struktury a zkušenosti národní identity. Příklad postkomunistické tvorby ústav ve střední Evropě ukazuje, že demokratický veřejný diskurz nutně zahrnuje manipulaci minulých tradic, a proto přesahuje kantovský model veřejné sféry jako emancipačního racionálního diskurzu přesahujícího sílu každé tradice.

JIRÍ PŘIBÁŇ vyučuje právní sociologii a filozofii na Právnické fakultě UK a Cardiff Law School, University of Wales. Přednášel také na European University Institute ve Florencii, New York University v Praze, University of California v Berkeley, University of San Francisco či University of Pretoria. Je editorem časopisu *Journal of Law and Society* a pravidelně přispívá do řady českých i zahraničních médií. Česky publikoval mimo jiné knihy *Sociologie práva* (Praha, SLON 1996), *Hranice práva a tolerance* (Praha, SLON 1997), *Suverenita, právo a legitimita* (Praha, Karolinum 1997) či *Jací můžeme být* (Praha, SLON 2004).

Literatura

- Arato, Andrew, Jean Cohen 1992. *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Arato, Andrew 2000. *Civil Society, Constitution, and Legitimacy*. London: Rowman & Littlefield Publishers.
- Assman, Jan 2001. *Kultura a paměť: písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha: Prostor.
- Bauman, Zygmunt 1999. *In Search of Politics*. Oxford: Polity Press.
- Bauman, Zygmunt 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.
- Beck, Ulrich 1997. *The Reinvention of Politics: Rethinking Modernity in Global Social Order*. Oxford: Polity Press.
- Blumenberg, Hans 1983. *The Legitimacy of the Modern Age*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Bourdieu, Pierre 1990. *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press.
- Buchowski, Michal 1996. „The Shifting Meanings of Civil and Civil Society in Poland”. Pp. 79–98 in Hann, Ch., E. Dunn (eds.): *Civil Society: challenging Western models*. London: Routledge.
- Calhoun, Craig 1997. *Nationalism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Connor, Walker 1978. „A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group, is a ...”. *Ethnic and Racial Studies* 1 (4): 379–388.
- Constable, Marianne 2002. „The Rhetoric of Community: Civil Society and the Legal Order”. Pp. 213–231 in Sarat, A., B. Garth, R. A. Kagan (eds.): *Looking Back at Law's Century*. Ithaca: Cornell University Press.
- Czarnota, Adam 1995. „Constitutional Nationalism, Citizenship and Hope for Civil Society in Eastern Europe”. Pp. 83–100 in Pavkovic, A. et al. (eds.): *Nationalism and Postcommunism: a collection of essays*. Aldershot: Dartmouth.
- Durkheim, Émile 1998. *Sociologie a filosofie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- East European Constitutional Review 2001. „Report on the ‚status law‘ enacted by the Act of Parliament of the Republic of Hungary on June 19, 2001”. 10 (2/3): 20–23.
- Elias, Norbert 1992. *Time: an essay*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Foucault, Michel 1975. „Film and Popular Memory: An Interview with Michel Foucault”. *Radical Philosophy* 11: 24–25.
- Garton Ash, Timothy 1989. *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe*. London: Random House.
- Gellner, Ernest 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Gellner, Ernest 1995. *Condition of Liberty*. London: Penguin.
- Giddens, Anthony 1987. *The Nation-State and Violence: Volume Two of a Contemporary Critique of Historical Materialism*. Berkeley: University of California Press.

- Giddens, Anthony 1998. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Greenfeld, Liah 1992. *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Habermas, Jürgen 1994. *The Past as Future*. Cambridge: Polity Press.
- Habermas, Jürgen 1998. *The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Hájek, Miloš 1995. „The Left in the Process of Democratization in Central and Eastern European Countries”. Pp. 251–258 in Walzer, M. (ed.): *Towards a Global Civil Society*. Oxford: Berghahn Books.
- Halbwachs, Maurice 1980. *Collective Memories*. New York: Harper & Row Publishers.
- Havel, Václav 1990. *O lidskou identitu*. Praha: Rozmluvy.
- Havel, Václav 1991. *Letní přemítání*. Praha: Odeon.
- Havel, Václav 1992. „Paradise Lost”. *New York Review of Books*, April 9: 9.
- Hegel, Georg W. F. 1992. *Základy filosofie práva*. Praha: Academia.
- Ishiyama, John T., Marijke Breuning 1998. *Ethnopolitics in the New Europe*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.
- Kavan, Zdenek 1999. „Anti-Politics and Civil Society in Central Europe”. Pp. 113–126 in Shaw, M. (ed.): *Politics and Globalisation*. London: Routledge.
- Keane, John 1998. *Civil Society: Old Images, New Visions*. Cambridge: Polity Press.
- Kis, János 2001. „Nation-Building and Beyond”. Pp. 220–242 in Kymlicka, W., M. Opalski (eds.): *Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Klingsberg, Ethan 1992. „The State Rebuilding Civil Society: Constitutionalism and the Postcommunist Paradox”. *Michigan Journal of International Law* 13: 865–907.
- Kohn, Hans 1945. *The Idea of Nationalism*. New York: Macmillan Press.
- Konrád, György 1984. *Antipolitics*. New York: Hartcourt, Brace, Jovanovich.
- Kurczewski, Jacek 1999. „The Rule of Law in Poland”. Pp. 181–203 in Příbáň, J., J. Young (eds.): *The Rule of Law in Central Europe: The Reconstruction of Legality, Constitutionalism and Civil Society in the Post-Communist Countries*. Aldershot: Ashgate Publishing.
- Kymlicka, Will 2001. „Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe”. Pp. 13–105 in Kymlicka, W., M. Opalski (eds.): *Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- MacIntyre, Alasdair 1988. *Whose Justice? Which Rationality?* London: Duckworth.
- Malová, Darina 2001. „Slovakia: From the Ambiguous Constitution to the Dominance of Informal Rules”. Pp. 347–377 in Zielonka, Jan (ed.): *Democratic Consolidation in Eastern Europe Volume 1: Institutional Engineering*. Oxford: Oxford University Press.
- Markovits, Inga 2001. „Selective Memory: How the Law Affects What We Remember and Forget about the Past – the Case of East Germany”. *Law & Society Review* 35 (3): 513–563.
- Mediansky, Fedor 1995. „National Minorities and Security in Central Europe: The Hungarian Experience”. Pp. 101–120 in Pavkovic, A. et al. (eds.): *Nationalism and Postcommunism: a collection of essays*. Aldershot: Dartmouth.
- Mesežnikov, Grigorij, Michal Ivantyšin (eds.) 1998. *Súhrnná správa o Slovensku*. Bratislava: IVO.
- Offe, Claus 1996. *Modernity and the State: East, West*. Cambridge: Polity Press.
- Olivo, Christiane 2001. *Creating a Democratic Civil Society in Eastern Germany: the case of the citizen movements and Alliance 90*. New York: Palgrave.
- Örkény, Antal, Kim Lane Scheppele 1999. „Rules of Law: the complexity of legality in Hungary”. Pp. 55–76 in Krygier, M., A. Czarnota (eds): *Rule of Law After Communism*. Aldershot: Ashgate Publishing.

- Osiatynski, Wiktor 1991. „Revolutions in Eastern Europe”. *The University of Chicago Law Review* 58: 823–858.
- Pérez Díaz, Víctor 1993. *The Return of Civil Society: the emergence of democratic Spain*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Pfaff, William 1993. *The Wrath of Nations: Civilization and the Furies of Nationalism*. New York: Simon and Schuster.
- Preuss, Ulrich 1990. *Revolution, Fortschritt und Verfassung*. Berlin: Wagenbach Verlag.
- Renan, Ernest 1882. *Qu'est-ce qu'une nation?* Paris: Lévy.
- Roth, Stephen J. 1996. „The Effect of Ethno-Nationalism on Citizens' Rights in the Former Communist Countries”. Pp. 273–290 in Sajo, A. (ed.): *Western Rights?: Postcommunist Application*. The Hague: Kluwer.
- Schöpflin, George 2000. *Nations, Identity, Power: the New Politics of Europe*. London: Hurst.
- Shils, Edward 1981. *Tradition*. London: Faber and Faber.
- Skapska, Grazyna 1999. „Between ‚Civil Society‘ and ‚Europe‘: Post-Classical Constitutionalism after the Collapse of Communism in a Socio-Legal Perspective”. Pp. 204–222 in Přibán, J., J. Young (eds.): *The Rule of Law in Central Europe: The Reconstruction of Legality, Constitutionalism and Civil Society in the Post-Communist Countries*. Aldershot: Ashgate Publishing.
- Sugar, Peter F., Ivo J. Lederer (eds.) 1969. *Nationalism in Eastern Europe*. Seattle: University of Washington Press.
- Szacki, Jerzy 1995. *Liberalizm po komunizmie (Liberalism after Communism)*. Kraków: Znak.
- Taylor, Charles 1992. *Multiculturalism and the politics of recognition*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Teubner, Günther 1989. *Recht als autopoietisches System*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Tönnies, Ferdinand 2001. *Community and Civil Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wesołowski, Włodzimierz 1995. „The Nature of Social Ties and the Future of Postcommunist Society: Poland after Solidarity”. Pp. 110–135 in Hall, John A. (ed.): *Civil Society: Theory, History, Comparison*. Cambridge: Polity Press.

Továrna na právo. Otázka politické reprezentace v polské Třetí republice

JACEK KURCZEWSKI*

Institut aplikovaných sociálních věd, Varšavská univerzita, Varšava

The Legislative Factory. The Issue of Political Representation in the Polish Third Republic

Abstract: This article can be described as a legal-sociological take on the constitutional norm that defines the character of political representation in democratic Poland. Although this norm refers to the purely representative character of democracy, it differs from the expectations of society, which regards elected representatives as dependent on the will of the electorate even beyond election day. Research shows that elected representatives have very varied opinions on their role. When they consider the voting prerogatives of national minorities or the quota representation of women, it is sociographic representation that they have in mind. As for the representation of opinion, they agree on some points and differ over others, recognising the latitude of their mandate, supporting referenda, but also limiting their legal significance. They also describe the subject of representation and the nature of the ties it is based on in different ways. Some feel themselves entirely dependent on society, while others aim to express the interests of only certain segments of society. This leads to the claim that such variability in conceptions and interpretations is the strength of representation. Sociologists in general, and sociologists of law in particular, must bear this fact in mind when interpreting the process that takes place within the great legislative factory.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2005, Vol. 41, No. 4: 583–600

„Poslanci reprezentují národ. Nejsou vázáni instrukcemi voličů.“

Ústava Polské republiky, čl. 104.1

Činnost parlamentu – v protikladu k činnosti politických stran – je jen zřídka předmětem zájmu současných sociologů, což lze přičíst na vrub vědecké specializaci, podle níž je toto téma spojeno s politickými vědami. Čemu však připsat nedostatek zájmu o zkoumání parlamentarismu v sociologii práva? První, co se nabízí, je dosud pozitivistické pojmání práva jako něčeho daného, které se zvláště vnucuje v systé-

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: prof. Jacek Kurczewski, Katedra Socjologii Obyczajów i Prawa, Uniwersytet Warszawski, ul. Żurawia 4, 00-503 Warszawa, Poland, e-mail: J.Kurczewski@uw.edu.pl.

mech pozitivního práva. Je dáno v okamžiku zveřejnění, a když přijde na svět, je už právoplatným předmětem výzkumů, které v pozitivistickém modelu spočívají v objektivním srovnávání pozitivního práva s jeho realizací, a tedy s popisem nenormativní skutečnosti. Právo však ještě jako *nasciturus* podléhá rozmanitým společenským vlivům, a dokonce může mít vliv na společnost, i když ještě není ustanoveno, jako v případech, kdy informace či jen šuškaná o projektu nebo pouhém záměru přijetí zákona může přimět podnikatele ke změně investičních plánů, daňové poplatníky ke změně nákupních plánů, manžele ke změně plánů prokreativních a mládež k změně plánů ohledně sňatku. V systémech *common law* hraje pozitivní právo menší roli, a proto se také v americké sociologii práva, která představuje v této oblasti standard, projevuje menší zájem o podobné výzkumy.

Nedostatečný zájem sociologů práva o parlamentarismus udivuje vzhledem ke skutečnosti, že parlamenty v postkomunistických zemích představují centrum veřejné pozornosti a veřejné mínění – obecně negativní – stále hodnotí to, co se děje jak na parlamentním fóru, tak za jeho kulisami. V evropských postkomunistických demokraciích je parlament kromě toho hlavní „továrnou na právo“, místem, v němž se právo produkuje. Tento proces produkce měl v poslední době z pohledu teoretiků, jako je Niklas Luhmann, menší význam než proces reprodukce práva. Nyní se zdá, že zatímco v konsolidovaných systémech všechno jakýmsi kvazi-organickým způsobem vytváří kontinuitu, znamená transformace v oblasti práva přerušení plynulosti procesu reprodukce práva právníky, pokud jde o interpretaci a soudní či administrativní využití práva, ve prospěch právních inovací roubovaných na dosavadní *corpus iuris* zákonodárstvím. Povaha tohoto procesu není konec konců vůbec tak zřejmá. Nové zákony usilující normativním způsobem ustavit *sub radice* novou skutečnost se obvykle dostávají do rozporu s dosavadním právním stavem a jejich formulace odhaluje nutné mezery a nejasnosti, které si v praxi uplatňování práva vynucují interpretace. Tím spíše je symbolickou postavou v právu v období transformace zákonodárce. A odtud také plyne význam zkoumání parlamentu, jeho členů a způsobu, jak pojmají a vykonávají svou zákonodárnou funkci.

Například Sejm Polské republiky (připomeňme, že polský parlament je složen ze dvou oddělených komor, Sejmu a Senátu, v několika podstatných záležitostech, jako je především práce na Ústavě, spolupracujících jako Národní shromáždění) od okamžiku prvních demokratických voleb v roce 1991 vymezujících začátek I. funkčního období (Senát byl plně demokraticky zvolen v roce 1989) schválil do 12. července 2005 2004 zákonů, tedy průměrně asi 13 zákonů měsíčně a 156 zákonů ročně. Ve skutečnosti v obecné statistice zaniká rozdíl mezi velkými zákony, jako jsou zákoníky či nové právní úpravy celkově regulující určité menší oblasti právního života, a zákonnými dodatky k jiným zákonům přijatým dříve, ale zajímavé je časové rozložení této zákonodánné práce. V prvním období, zkráceném na polovinu (1991/1993), bylo schváleno 94 zákonů, v druhém funkčním období (1993/1997) 470 zákonů, ve třetím (1997/2001) 621 zákonů, a v končícím se čtvrtém (2001/2005) 819 zákonů, a tím to zřejmě nekončí. Navzdory zdání spolu s postupem transformace získávala zákonodánná práce větší rozmach, což lze vysvětlit také tím, že transformace ne-

znamenal jen přechod od komunistického zřízení k demokratickému, od socialistické ekonomiky ke kapitalistické, ale také přechod ze sovětského bloku do Evropské unie. Těto poslední skutečnosti bylo věnováno pracné úsilí při harmonizaci polského a evropského práva, která v posledních letech probíhala stále rychleji. Přitom je zapotřebí věnovat pozornost dvěma dodatečným okolnostem. Za prvé, s postupem let se zákonodárná zkušenost politiků pracujících na tomto poli zvětšovala jen pomalu. Dokonce i v končícím levicovém Sejmu IV. období s převahou postkomunistických stran činil počet poslanců, kteří byli v Sejmu poprvé, 248, tj. 53,9 % celku. Za druhé, mnohem rychleji se naopak zvětšoval podíl návrhů zákonů připravených a podaných do Sejmu vládní administrativou. V Sejmu I. období pocházelo 50 % schválených zákonů z iniciativy vlády, v II. období – 51 %, ve třetím – 61 % a ve čtvrtém už 80 %, což lze částečně rovněž vysvětlit administrativní přípravou harmonizačních návrhů. Sejm se zvolna stával ze spoluiniciátora zákonů jejich kontrolorem. Avšak prostřednictvím zaváděných předpisových omezení má Sejm stále možnost modifikovat vládní projekty v souladu s přáním většiny a jedním z rysů slabého stranického systému je nejen podléhání vlivům někdy malých menšin, jež hrají klíčovou roli v parlamentních koalicích, ale také pocit autonomie členů parlamentu z vládní strany ve vztahu k vládě, což někdy vede k tomu, že vládě vnutí svou vůli. I když je tedy podíl parlamentních iniciativ v zákonodárství relativně stále menší, Sejm si v něm i nadále udržuje aktivní roli.

Reprezentace jako (nejen) výzkumný problém

Co motivuje členy parlamentu k té či oné činnosti v zákonodárství? Známe cynickou odpověď, že je to vlastní zájem. Neustálá kritika médií odhalila řadu příkladů, v nichž lze doložit přinejmenším zprostředkovanou souvislost takového či jiného hlasování poslance s jeho podnikáním, přičemž se zejména zdůrazňoval pochybný typ nátlaku ze strany pivovarnického průmyslu či provozovatelů hazardních her, který provázel hlasování v těchto záležitostech, až nakonec vznikla roku 2003 v polském Sejmu první vyšetřovací komise, a to ve spojitosti s nabídkou filmového producenta, že výměnou za úplatek zajistí výhodné zákony deníku *Gazeta wyborcza*. Prokázaných faktů je málo, podezření mnoho. Existují i méně křiklavé a viditelné příklady, jako byl konflikt mezi advokáty a právními poradci, kdy představitelé obou profesí v Sejmu aktivně působili v zájmu svých profesních sdružení. Na druhé straně tu je přímo napsaná ústavní norma, která říká, že poslanci reprezentují Národ. Kým je tento Národ tvořen a jak je reprezentován?

Odpovědi jsem hledal ve zkoumáních, v jejichž průběhu byly provedeny rozhovory s reprezentativními vzorky dvou prvních demokratických polských Sejmů a jejich názory na některé morální a politické otázky byly srovnány s celopolským reprezentativním vzorkem z roku 1996. Zkoumání se však zaměřovalo ani ne tak na zjišťování, zda je mezi voliči a jejich reprezentanty nějaká rozdílnost, jako na její vysvětlení pomocí soustředění se na samotný pojem reprezentace, který se nám zdá klíčový jak pro pochopení demokratických zastupitelských institucí, tak pro porozumění me-

chanismům, které vedou skrze reprezentaci k ustanovení práva. Výzkum byl proveden v rámci grantu KBN v roce 1996. Nejprve bylo vybráno s pomocí tabulek náhodných čísel 100 poslanců z období 1991–1993 a 100 z období 1993–1997. Četnost odmítnutí byla vysoká (kolem 45 %). V případě odmítnutí se přibíral do vzorku abecedně následující poslanec z téhož parlamentního klubu. V konečném důsledku byly provedeny rozhovory s 95 poslanci Sejmu I. období a se 105 poslanci Sejmu II. období. Rozhovor doprovázela také anketa týkající se řady kontroverzních politických otázek, která se pak opakovala s celopolským reprezentativním vzorkem. Někteří poslanci se nacházeli v obou vzorcích. Rozhovory vedli podle jednotných dispozic dodatečně vyškolení tazatelé. Výsledky tohoto zkoumání byly publikovány v roce 1999 [Kurczewski 1999].

Základním cílem výzkumu bylo zjistit, jak samotní členové parlamentu, poslanci Sejmu Polské republiky, chápou svou roli reprezentantů. Navzdory běžnému mínění to není tak zřejmé, a jak se ukáže dále ve zprávě z výzkumu, je to velice komplikované. Především se totiž ukazuje, že pojem reprezentace je chápán různě, přestože existuje jednotná ústavní formulace (Poslanci reprezentují Národ) a téměř (o výjimce vůči národnostním menšinám bude ještě řeč) jednotný *modus operandi*, který reprezentaci vytváří. Politická teorie demokracie rozlišuje, jak známo, demokracii přímou a zprostředkovanou. Tu první lze realizovat pomocí referenda, druhou prostřednictvím volby reprezentace. Zvolení zástupci mohou být – jako v Sejmu někdejší republiky – vázáni instrukcemi svých voličů, což nás vede znovu k přímé demokracii, nebo mají svobodný mandát, což – jak zdůrazňuje Giovanni Sartori [1968; 1995] – je podmínkou moderní demokracie, umožňující přijímat rozhodnutí v zájmu celku a v souladu s nejlepšími dostupnými znalostmi. Cenou má být zdánlivost reprezentace, neboť v řádném zastupitelském systému, založeném na svobodném mandátu, reprezentant už vlastně nereprezentuje ty, kdo ho zvolili.

Naskytá se otázka, v jakém smyslu lze v takovém případě hovořit o reprezentativnosti takového parlamentu. Je možná úzká interpretace, podle níž vztah reprezentace končí v okamžiku zvolení, a tedy reprezentativní parlament je parlament řádně zvolený ve svobodných volbách. S tímto jednoduchým (i když, jak víme z naší historie, obtížně splnitelným) kritériem se nechtějí spokojit ani samotní poslanci, ani veřejné mínění, a uvádějí ještě jiné podmínky, které určují kvalitu reprezentace. A hodnocení demokraticky zvoleného parlamentu jako více či méně reprezentativního je podstatným prvkem obecného hodnocení samotné demokracie. V těchto hodnoceních se uplatňují nejčastěji tři kritéria. První můžeme definovat jako reprezentativnost sociografickou, kdy rozložení určitých společenských rysů poslanců odpovídá rozložení v celé společnosti, která je volila; druhým je reprezentativnost názorů, kdy máme co do činění se shodností postojů a představ obou skupin; konečně třetím by byla reprezentativnost politická, v níž jde o souběžnost zájmů.

Základní změna po roce 1989 byla spojena se zhroucením dřívějšího systému a zaniknutím Strany řídící stát a nepodléhající státní moci. Tato podstatná změna neměla v Polsku právní povahu, protože vedoucí role marxistické strany zde byla definována jen mlhavě v preambuli ústavy přijaté v roce 1976. Právním nástrojem změny bylo přijetí nového volebního zákona a souboru právních reforem vyplývajících

z dohody uzavřené u Kulatého stolu. O tomto procesu však bylo předem rozhodnuto v okamžiku, kdy se PSDS zřekla faktického monopolu moci ve státě. I když emancipace parlamentu měla povahu náhlého výbuchu, transformace role zastupitele probíhala postupně a ve skutečnosti byla v Polsku ukončena teprve poté, když byla nová Ústava z roku 1997 doplněna změnami v zákonodárství týkajícím se členů parlamentu. Jestliže se měnilo jen krok za krokem právo, pak neudivuje, že mnohem pomaleji podléhala změně koncepce vztahu mezi zastupitelem a voliči. A v tomto procesu lze pozorovat konflikty a napětí spojené se složitostí společenské sítě reprezentace, kterou formulace Sartoriho plně nevyjadřuje. Avšak místo prostoduchého srovnávání čisté doktríny svobodného mandátu a složité skutečnosti bude zajímavějším úkolem pokusit se reinterpretovat pojem reprezentace pomocí zásad skrytých za aktuální společenskou praxí.

Sociografická reprezentace

Otázka kvality reprezentace v době výměny zřízení předmětem politických diskusí nebyla. Předpokládalo se, že opravdové, svobodné volby vytvářejí stav, v němž je už parlament jako takový reprezentativní. Avšak k překvapení těch, kteří zjednodušující koncepci sociografické reprezentace, podle níž musí shromáždění reprezentovat zejména hlavní společenské kategorie, spojovali s fasádovým parlamentarismem marxistických společností, se tato koncepce vynořila znovu v novém polském parlamentu po roku 1989 ve dvou podobách. Za prvé, rozhodlo se, že přinejmenším jedna kategorie společnosti musí obdržet preference v polském volebním právu, totiž národnostní menšiny, které prostřednictvím svých volebních komisí mohou být v parlamentu reprezentovány, i když získají – oproti ostatním konkurentům – méně než 5 procent hlasů. Tato zásada se stala předmětem sporů, protože někteří vyjadřovali svou nespokojenost s nerovným zacházením, které z toho vyplývalo, ale parlamentní většina podpořila zvláštní zacházení s menšinami ve všech hlasováních. V praxi to znamená stálou přítomnost přinejmenším dvou reprezentantů německé menšiny v polském Sejmu, zatímco představitelé jiných menšin (běloruské nebo ukrajinské) se objevují jen na polských stranických kandidátkách. Za druhé, demokracie znamenala také snížení podílu žen v parlamentu, což se setkalo se znepokojením některých polských ženských středisek a feministického hnutí v severozápadní Evropě. Zdá se, že teprve problematika potratu a při této příležitosti i spory o protikladných modelech role ženy v sociálním životě se staly katalyzátorem, který vedl k požadavku přímé reprezentace žen, k otázce reprezentativnosti parlamentu vzhledem k pohlaví, a nakonec vytvořily v Polsku nový feminismus [viz Fuszara 1994].

Diskuse o etnické a „genderové“ reprezentaci v polském parlamentu umožnila rozlišit řadu dimenzí reprezentace v jejích konkrétních projevech. Za prvé, objevil se pojem „autentické“ reprezentace. „Autentičnost“ pro některé znamená, že v parlamentu předpokládají přítomnost osob, které jsou tělesnými reprezentanty v tom smyslu, že patří do dané třídy či daného sociálního prostředí. Podle teorie autentičnosti je nejlepším reprezentantem třídy či kategorie její skutečný příslušník. V kon-

textu protikladu mezi přímou a zprostředkovanou demokracií zaujímá koncepcí autentické reprezentace střední pozici, je jakoby bodem kompromisu. Ten, kdo se domnívá, že opravdové demokracie může být dosaženo pouze v rámci přímé vlády občanů, naráží na obtíže spojené s tím, že v současných společnostech lze stěží bezprostředně rozhodovat kvůli měřítku politického života. To představuje asi nejstarší argument ve prospěch zastupitelské demokracie – lidé jsou příliš početní, aby se mohli každodenně zabývat svými záležitostmi. Pokud se vedení, které chce tyto praktické obtíže odstranit, vyčítá nedostatečná reprezentativnost občanské různosti, teorie autentické reprezentace by tomu chtěla předejít. Lid si volí své představitele, ale tak, aby jednotlivé kategorie a třídy měly své autentické reprezentanty. Tato teorie má smysl, pokud se předpokládá různorodost reprezentované společnosti. V souladu s ní Národ není jednotný, ale má mnoho dimenzí. Absence některé z nich v reprezentaci může být pokládána za nedostatek samotné reprezentace, nikoli za neutrální výsledek správně provedené volební procedury. „Parlament bez žen by byl ve společenském vnímání parlamentem nedobrým“ – přiznává jeden z poslanců, který jinak potřebu „autentické“ reprezentace neuznává. Jiný odpůrce této koncepce také pokládá za vhodné vyhradit si, že „by samozřejmě nebylo dobré, kdyby Sejm byl feminizovaný nebo maskulinizovaný, ale domnívám se, že zde je potřeba věřit společenské soudnosti a vytvářet prostě všem rovné šance“.

Asi nejopatrnější je poslanec, který připouští možnost „autentického“ reprezentanta jako experta v záležitostech své třídy či svého prostředí, i když tento expert nemusí být „reprezentantem“ ve smyslu ústavy, ale jen znalcem, který se účastní parlamentní práce: „Obecně vzato nevidím faktickou souvislost s tím, že zájmy žen mají reprezentovat jen ženy a zájmy menšin mohou reprezentovat výlučně představitelé těchto menšin. Takové kategorie nejsou. Naproti tomu ovšem není špatné, jestliže problémy žen artikuluje mezi jinými žena a problémy menšin mezi jinými představitel menšiny. (Jako expert? – ptá se tazatel.) Jako expert, a někdy jako zastupitel. Ale podle mne to není nějaký požadavek. Myslím si, že jako poslanec Polské republiky mohu velmi dobře reprezentovat zájmy Ukrajinců či Bělorusů. Když to umím dělat. Představitel ukrajinské nebo běloruské menšiny v parlamentu může být užitečný. Ale není to nutný požadavek.“ O něco pozitivněji předkládá variantu znalce-experta jiný politik: „Nemluvím o nutnosti, že tam musejí být, ale je žádoucí, aby v parlamentu byli různí lidé, s různými názory, či dokonce národnostmi, protože to lépe vnímají. Při argumentaci v takové komisi stačí jeden, dva lidé na čtyřicet, aby je přesvědčili, že to vnímají. Pokud mě někdo poslouchá a chce poslouchat, velmi mnoho z toho získá a ještě to ti lidé umí prodat. Velmi to pomáhá v práci.“

Po stránce teoretické se zdá zvláště důležitá ve své ostrosti osamocená výpověď poslance, který očekává od voličstva rodovou nerozlišenost: „Volič je subjektem práva a nemá pohlaví; má jen jedno – je obyvatelem Polska, zletilým, majícím právo hlasovat.“ Tento názor spadá do rámce ideální teorie zastupitelské demokracie, podle níž tak jako nemá pohlaví člen parlamentu, který má reprezentovat Národ, nemá pohlaví ani Národ, a tato neutrálnost ve vztahu ke všem mimokonstitučním kritériím je závazná pro všechny, reprezentanty i ty, které reprezentují.

Reprezentativnost názorů

Jediný aspekt reprezentace, který si dosud získal plnou pozornost polských vědců, je *reprezentace politických názorů*. Srovnávání politických názorů, přesvědčení a postojů členů parlamentu a společnosti je standardní praxe. Bialecki a Mach [1992] provedli velmi symptomatická pozorování s bezprostředním významem pro naše otázky, pokud jde o tzv. Smluvní Sejm (1989–1991). Podle jejich výzkumů byly rozdíly mezi poslanci a reprezentativním vzorkem veřejného mínění, pokud jde o otázky sociální a hospodářské politiky, jako je právo na plnou zaměstnanost nebo význam sociální spravedlnosti, větší v případě poslanců zvolených z kandidátky podporované „Solidaritou“ – pojímaných jako reprezentanti společnosti – než v případě „smluvních“ poslanců PSDS a jejich lidových a demokratických soupeřů pokládaných za „ne-reprezentativní“, protože se do Sejmu dostali díky shora zaručené kvótě.

Ve svých výzkumech jsem zjistil, že Sejm II. období, v němž převládala levice, byl v morálních záležitostech benevolentnější než dřívější Sejm ovládaný pravicí, a zase naopak ve vztahu ke komunistické minulosti; oba parlamentní vzorky se naproti tomu nelišily ve vybraných sociálních otázkách. Bylo by příliš riskantní tvrdit, že existuje nějaká obecná tendence v tom, jak vnímají veřejné mínění poslanci, protože ti v některých záležitostech správně popisují, co si myslí celá společnost, a v jiných se zásadně mylí. Přesto však lze říci, že členové parlamentu jako celek nedoceňují veřejnou podporu organizovaným formám nelegálního vyjadřování názorů (nedemokratickým stranám či nepovoleným demonstracím). Členové parlamentu jsou obecně – nezávisle na politickém, pravicovém nebo levicovém zabarvení Sejmu – liberálnější než veřejné mínění v záležitostech morálky, méně tolerantní vůči veřejnému dění porušujícím zákon (nabízejí se tu nelegální stávky), náchylnější k přerozdělování důchodů společnosti a méně ochotní podporovat práva pracujících vůči vedení podniků. Když byli tázáni na žádoucí vliv rozmanitých organizovaných skupin na veřejný život, byli členové parlamentu méně než veřejnost vstřícní podpoře odborových svazů a administrativy (sic) a jednomyslnější (93 resp. 95 procent) v odmítnutí socialistické minulosti.

Přestože se v teorii demokracie nepředpokládá nutná shoda mezi názorovým rozložením ve shromáždění a ve společnosti, příliš velká rozdílnost by se pokládala za škodlivou pro demokracii. Stojí za tím přesvědčení, že podobně jako by poslanec neměl ve svém hlasování svobodu, souhrnný výsledek a rozložení hlasů musí přibližně odpovídat situaci, která je v celé společnosti (týká se to dospělých, kteří mají volební právo). Napětí související s otázkami, jež jsou předmětem hluboké víry, jako je problém potratů, snížily legitimitu přinejmenším jednoho z polských parlamentů, který hlasoval shodně s přesvědčením členů, ale v protikladu k benevolentnějšímu naladění společnosti (zatímco následující „levicový“ Sejm, jak vyplývá z našich výzkumů, pokračoval zase úroveň benevolence společnosti). Tyto rozdílnosti však nejsou výsledkem záměrné ignorance, ale přesně naopak – poslanci pečlivě studují výsledky průzkumů veřejného mínění a chtějí vědět, jak blízko nebo daleko jsou od názorů veřejnosti, i když se s ní chtějí znesvářit.

Poslanecká koncepce reprezentace

Zatímco se socialistický parlamentarismus v období komunistické diktatury opíral o nominální odpovědnost poslanců před voliči, politický vývoj po roce 1989 znamenal emancipaci poslanců až k přervání téměř všech pout mezi těmito dvěma skupinami. Členové parlamentu po roce 1989 se záplem rozvíjeli konstituční zásadu svobodného mandátu a svrchovanosti parlamentu, což ostatně vedlo k tomu, že jim byl na mnoho let podřízen Ústavní soud, jehož moc tak byla omezena až do roku 1998. Když jsou tázáni přímo, vyslovují se poslanci většinou pro svobodný mandát. Někdy význam tohoto výrazu ani nemusí znát, ale vědí, že z jejich úřadu by je neměli odvolat ani voliči, ani strany. Když se na to však zeptáme veřejného mínění, vyjde najevo dramatická různost názorů. Voliči si myslí, že jsou reprezentováni, i když nejčastěji špatně, a že zastupitel by měl být odvolán, pokud nereprezentuje voliče. V podobném tónu vyznívají výzkumné zprávy z demokratického Maďarska [Ilonszki 1998].

V reprezentativních celopolských výzkumech veřejného mínění provedených OBOP v roce 1996 jsem položil mimo jiné otázku: *V jakých situacích – podle Vašeho mínění – by měl poslanec zvolený do Sejmu odstoupit a odevzdat svůj mandát?* Z nabídnutých odpovědí se největší popularitě (56 %) těšila ta, že „jen pokud byl potrestán za spáchání trestného činu“, ale nikoli konsekventně, protože většina (52 %) se domnívá, že „vždy, když to požaduje většina voličů“. Jedna třetina (33 %) si myslí, že poslance by měla mít právo odvolat většina sněmovny. Malá menšina (14 %) váže poslance na stranu a domnívá se, že by měl být odvolán „vždy, když to požaduje strana či jiná organizace, jejímž jménem se poslanec do Sejmu dostal“. Lidé si myslí, že zastupitelé jsou „jejich“, že by k nim měli mít přístup a že mají právo očekávat, že budou bráněny jejich zájmy a sdíleny jejich pocity. Jen velmi málo (2 %) procent voličů si myslí, že „do doby dalších voleb by poslanec měl být neodvolatelný“ a souhlasí s absolutně svobodným mandátem, zatímco téměř všichni (91 %) se domnívají, že „z faktu, že všichni volíme poslance, vyplývá, že mají vůči voličům nějaké závazky“.

Zastupitelé na to odpovídají, že slouží různým skupinám, především národu, přičemž Národem rozumějí stejně dobře ty, kteří se ještě nenarodili, a někdy i ty, kteří už dávno zemřeli. Poslanci s nejvytříbenějším uvědoměním se stavějí do pozice prostředníka mezi dobrem všech těch skupin, žijících, už zesnulých a ještě nezrozených. To je však velmi bohorovná pozice a ne všichni jsou ochotni se podívat do očí pravdě, že jsou zcela svrchovaní v rozhodování, co je dobré a co zlé. V tomto kontextu je pochopitelná podrážděnost, když se čte Self-Statement Test vyplněný polskými poslanci a odhaluje se, že jedna třetina z nich jedná podle čistě egocentrického vzoru a samu sebe popisuje v kategoriích osobních rysů a zájmů nesouvisjících s žádnou společenskou rolí, a jen 40 procent se o sobě zmiňuje jako o poslancích či obecně politikách.

Zde se znovu potvrzuje očekávání zdravého rozumu. Reprezentace reprezentuje, protože je heterogenní. Také ve své identitě. Vezmeme-li v úvahu, že pojem je problema-

tický a teorie kontroverzní, nelze se divit, že se členové parlamentu rozcházejí ve svých koncepcích závazků, které mají vůči veřejnosti. To bylo zaznamenáno už ve vztahu k „Smluvnímu Sejmu“ z let 1989–1991 [Jackiewicz 1992; 1994] a po přečtení rozhovorů s poslanci následujících dvou Sejmů je možné to opakovat. Někteří mají pocit, že byli-li jednou zvoleni, mohou využívat kredit důvěry až do konce, jiní se pokládají za reprezentanty Strany, ať už je jak chce malá, jiní se zde cítí „ve zvláštní situaci“ jako reprezentanti jednotlivých menšin či společenských kategorií fyzicky nepatřičně, jiní zastupují svoji oblast, a ještě jiní jsou dokonce z moci práva těchto pocitů zbaveni, protože se dostali do Sejmu z celorepublikové kandidátky, která zaručuje stranické špičce místo nezávisle na triviálním volebním boji v okrsku. Sama tato směsice, možná viditelnější v mladé demokracii, kde se strany ještě nestabilizovaly, procedury se mění od voleb k volbám a okruh volebních konkurentů zůstává otevřený, zajišťuje, že shromáždění jako skupina je reprezentativní, poněvadž jsou v něm přítomny a zároveň jednotlivci zastoupeny různé aspekty nespojitého procesu reprezentace.

Rád bych to ilustroval na příkladech různých definic role člena parlamentu, které podávají poslanci. Svobodný mandát je většinou akceptován v tom smyslu, že jsou po funkční období nezávislí na voličích a jejich instrukcích. Titiž poslanci však často odmítají pojímat mandát jako naprosto svobodný. „Nesouhlasím se zásadou svobodného mandátu, protože to pěkně zní: svobodný, nezávislý atd., naproti tomu v parlamentní práci to není možné. Pokud je jich několik, možná dvacet v celém parlamentu, pak jen pro okrasu, naproti tomu si neumím představit takový svobodný parlament s 460 poslanci, každý jen se svým zájmem, svými názory a bez nějaké politické opce, klubového seskupení, který by fungoval.“ Odpovědný poslanec definuje pojem reprezentace ve vztahu k voličům i ke straně, jejímž jménem byla zvolena: „Solidní poslanec by měl reprezentovat zájmy voličů, to je jednat při hlasování a jednání parlamentních komisí tak, jak ohlašoval v kampani, to znamená pracovat na konkrétních řešeních, aby uskutečnil to, co dříve prohlašoval (...) Instituce svobodného mandátu neexistuje. Poslanec je vázán vůli voličů, protože oni pro něj hlasovali (...) Každý z nás je spojen s nějakou politickou stranou, s nějakou politickou orientací, která se účastnila voleb, předložila svůj program a lidé pro ten program hlasovali (...) Myslím si, že voliči by měli mít právo odvolat poslance, (ale) těžko to upravit a používat (...) To je úkol strany. Myslím, že strana by měla mít právo odvolat poslance (...) Svobodný střelec, který deklaruje nezávislé přesvědčení, nepřišel do Sejmu s nezávislými přesvědčeními. Poslanec musí realizovat program svého seskupení.“ V souladu s touto koncepcí jsou ve shromáždění reprezentovány strany a poslanec je vázán instrukcemi strany, kterou reprezentuje. Očekávání voličstva mají být zvažována na začátku, v době voleb. „Já vím, co chci udělat, čeho chci dosáhnout, abych splnil své potřeby. A právě k tomuto cíli slouží program. (...) Může se samozřejmě stát, že došlo k nedorozumění, ale to znamená, že si nerozuměli voliči se svým poslancem. No, to je pak těžké – existuje mezi nimi rozdílnost. On kvůli tomu nepřestává být poslancem. A co víc – podle mého přesvědčení – on by měl samozřejmě udělat hlubokou analýzu svého programu, ale v žádném případě z toho nevyvozují jednoznačný závěr, že (ho) má měnit. Může ho změnit. Ta roz-

dílnost by ho měla dovést k nějakým závěrům, ale copak ty závěry mají být takové, že změni program? Nemusí, může říci: je mi líto, ale nerozuměli jsme si, já jsem přesvědčen, že pro vaše dobro a pro dobro země to musí být uděláno takto a já to budu obhajovat.“ V této koncepci – svobodnému mandátu mnohem bližší – ani voliči, ani strana nemají právo odvolat poslance zvoleného na dané období. A co víc, vztah mezi poslancem a stranou má povahu rovnosti a vzájemné loajality: „Loajalita podle mého zavazuje oboustranně, protože nejen poslanec se stává členem proto, že byl představen, ale vedl kampaň a zvolili ho voliči. Právě tak je zásluha strany, že já jsem se dostal, jako je moje zásluha, že se dostala strana. A zde loajalita zavazuje oboustranně. A to znamená, že strana by měla před schválením, jak bude hlasovat, brát v úvahu moje přesvědčení. Ale samozřejmě se může stát, že se ocitnu mezi jednotlivou menšinou, no a pak se nediskutuje,“ končí, a vytyčuje tak omezení své svobody. V této výpovědi je zřejmý pocit vlastní hodnoty, jemuž se dá rozumět, vezmeme-li v úvahu, že poslanec náleží k politické elitě země a má právo pociťovat spoluodpovědnost za politickou existenci a úspěch své strany. Následně nacházíme poslance, který na místo nezávislosti uvnitř strany staví nezávislost na straně. „Ani jednou jsem neřekl, že jsem poslancem Svazu, nebo voličů Svazu, nebo levicového voličstva. Vždy jsem vystupoval jako poslanec Země Z., (...) jménem rolníků Z., ale nikdy ne jménem úzké politické skupiny nebo určité politické skupiny,“ říká poslanec, který v parlamentu už odhodil své stranické barvy. Jiný, který se v takovém stupni neemancipoval, zdůrazňuje: „Nenechám se řídit nějakým prominentním politickým činitelem, neboť tam nejsem díky němu, ale jen díky voličům, kteří se nemusí překrývat či ztotožňovat s voliči dané strany.“ Je zajímavé, že ve všech třech uvedených výpovědích poslanci hrají – s různým výsledkem – ve vztahu ke straně komplikovanou hru, v níž je klíčovým prvkem odvolání se k voličům.

Někteří se pokládají v prvé řadě za reprezentanty voličů, i když se od strany úplně nedistancují. Reprezentaci je podle nich „především nutno (...) chápat jako zásadu reprezentace voličů, reprezentaci široce pojímaného zbytku voličů, zásadu reprezentace svého prostředí, mám na mysli, že když jsem doktorem lékařství, celého medicínského prostředí, nejen lékařského, prostředí zdravotní služby, prostředí třídy, kterou reprezentuji – třídy inteligence. Tak je to obecně možno říci. (Poslanec) by měl reprezentovat zájmy voličů, protože ho voliči zvolili mimo jiné proto, aby je reprezentoval, sloužil jim. Proto by je měl reprezentovat.“ Pro tohoto poslance spočívá hlavní úkol ve zprostředkování mezi zájmy voličů: „Reprezentuji SLD, ale především všechny voliče ve volebním okrsku. Poslanec by měl mít vlastní úkol. Měl by buď vyvažovat – pokud jsou to krajní názory, neboť jestli jsou shodné nebo jen částečně rozdílné, pak nevidím větší potíže. Ale pokud jsou krajně rozdílné, domnívám se, že úkolem poslance je vyvažovat, zaujmout středovou pozici. Leda že by jedna z těchto krajností nebyla pro poslance přijatelná. To se může stát.“ Již říve citovaný poslanec klade na kompromis ještě větší důraz: „Já jsem absolutně přesvědčen, že existuje obecný zájem. Tím je právě kompromis – mezi různými konfliktními zájmy. Z velice prostého důvodu. Bez tohoto kompromisu totiž žádná skupina ne-realizuje svá přání.“

Reprezentanti také pokládají své voliče za heterogenní. Dobrý lidový politik na jedné straně reprezentuje „nepochybně všechny voliče v rámci celé země, i když jedni hlasují pro dané představitele, pro danou kandidátku, jiní pro jinou, ale tak či onak je v práci poslance nutno zohlednit všechny. Je jasné, že ti, kteří hlasovali pro danou osobu, pro danou kandidátku, jsou v tomto případě jako takoví tomuto představiteli, poslanci, bližší... Požadavky mají všichni, stejně tak ti, kteří se zúčastnili voleb, i ti, kteří se nezúčastnili, stejně tak ti, kdo hlasovali právě pro PSL, i ti, kdo hlasovali ve svých okrscích pro mne, nebo pro mne nehlasovali. Chci říci, že odpovídáme za celek úkolů a neseme to břemeno odpovědnosti, ale také prohlašuji či říkám, že pokud se někdo voleb neúčastnil (sic), pak opravdu nemá morální právo na nějaké požadavky. Požadavky by měli mít především sami na sebe. Naproti tomu ti, kdo hlasovali, mohou mít právo na požadavky, dokonce i výčitky, někdy mají pro mě či pro nás pochvalu, ale také upozorňují, abyste měli rovněž požadavky na ty, pro které jste hlasovali.“

V této výpovědi byla jasně vyjádřena hierarchie loajality poslance:

- ti, kteří pro něj či pro ni hlasovali;
- ti, kteří hlasovali pro kandidátku, na níž byla kandidatura poslance;
- ti, kteří hlasovali pro stranu, na jejíž kandidátce poslanec kandidoval;
- ti, kteří se zúčastnili voleb;
- ti, kteří mají volební právo.

Jdeme-li po tomto žebříčku loajality dolů, okruh loajality se rozšiřuje. Její základem je širší než voliči, pokud bereme v úvahu ty, kdo mají volební právo. Je nutno myslet také na následující pokolení, z nichž první už dorůstá do věku plných občanských práv. Také je nutno pamatovat na tradici, a tedy i na pokolení, která už odešla. Poslanecká interpretace reprezentace je také interakční a procesuální. Volič má požadavky – poslanec ho vyzývá k účasti ve volbách – volič si nadále stěžuje – poslanec ho vyzývá, aby hlasoval pro jeho stranu – volič si stále stěžuje – poslanec ho vyzývá, aby hlasoval pro něj samotného. Když požadavky přetrvávají, jsou jediným řešením nové volby, po nichž celý tento proces může začít znovu. Protože do hry vstupuje svobodný mandát: „Poslanec je něčím jako soudce rozhodující (...) spory. Nakonec máme v zákoně práva a závazky poslance. Musel bych se tam podívat, ale je tam napsáno, že při hlasování se neřídí návrhy voličů. To je založeno na zásadě, že poslanec má – když už byl jednou zvolen – sám rozhodovat o tom, jak se k dané otázce postavit, jak hlasovat, v jakém směru, aby to řešení mělo by (sic) jít.“ Poznamenejme, že poslanec vyjadřuje interakci s voliči v kategoriích „stížností“ a vybavuje je odpovídajícím právem k žalobě.

Taková hierarchie elektorátu nevylučuje konflikt mezi poslancem a voliči. Nejjasněji to vyjádřil jeden z architektů polských změn: „Klasická situace (situace, která se nedá vymyslet) je ten balcerowiczovský skok počátečního období. V okamžiku, kdy jsme šli v červnu v roce 1989 volit, jsem si vůbec neuměl představit, jaký rozsah bude mít tzv. transformace čili změna řádu. Se závažnou změnou řádu souhlasila značná část mých voličů. Zde se setkáváme se situací, v níž jsem jednal (nejen já, ale většina poslanců v parlamentu) způsobem, který byl ve shodě s přáním jejich volič-

stva, ale odporoval tomu, co jsme prohlašovali ve volebním programu. Volební program se změnil, protože se změnilly podmínky. To nakonec vedlo k hluboké politické krizi, protože odmítání politiky, s jakým se nyní setkáváme, je důsledkem této skutečnosti. A ztráty (z) tohoto (důvodu) budeme pociťovat velmi dlouho. Dnes se tedy můžeme ptát, zda to nebyl, politicky vzato, omyl. Zda jsme měli pravdu, když jsme předpokládali, že je to nutné. Pokud jde o mne, nevidím jiné řešení – když se hroutil centralizovaný systém – než vytvořit podmínky tržního hospodářství.“

Sartori [1968] má tedy v zásadě pravdu ve své interpretaci svobodného mandátu, když říká, že reprezentace znamená, že nikdo není reprezentovaný jako jednotlivec a žádný jednotlivec nereprezentuje jiné. Potvrzení svobodné vůle zastupitele také znamená, že se nachází v neustálém konfliktu, jehož se účastní nejen on sám. Jak poznamenala Hanna Pitkinová [Pitkin 1972], člen parlamentu je svobodný, dokud nevypukne konflikt mezi zastupitelem a těmi, které reprezentuje. „Reprezentování tu znamená reaktivní jednání v zájmu reprezentovaného. Reprezentující musí jednat nezávisle; ve svém jednání musí mít svobodu rozhodování (*discretion*) a úsudku; musí být tím, kdo jedná. Reprezentovaný musí být rovněž pokládán za člověka, který je schopen nezávisle jednat a usuzovat a o něhož se nemusí jen pečovat. Navzdory možnosti konfliktu mezi reprezentujícím a reprezentovaným ohledně toho, co je třeba udělat, však k takovému konfliktu obecně (*normally*) nemusí dojít. Reprezentant musí jednat tak, aby ke konfliktu nedošlo, nebo ospravedlnit se, pokud k němu dojde. Neměl by mít neustále jiné mínění než ti, které zastupuje (...), bez dobrého vysvětlení, proč se jejich přání neshodují s jejich zájmy.“ [Pitkin 1972: 209–210]

Hlasování v Sejmu v roce 1992 proti právu na přerušení těhotenství vyvolalo v Polsku konflikt, který vedl k předčasnému rozpuštění parlamentu. Svět názorový spor o potrat zakrýval – domnívám se – boj o základní směr změn, o němž se zmiňuje náš poslanec: „Se závažnou změnou řádu souhlasila značná část mých voličů. Zde se setkáváme se situací, v níž jsem jednal (nejen já, ale většina poslanců v parlamentu) způsobem, který byl ve shodě s přáním jejich voličstva, ale odporoval tomu, co jsme prohlašovali ve volebním programu. Volební program se změnil, protože se změnilly podmínky. To nakonec vedlo k hluboké politické krizi, protože odmítání politiky, s jakým se nyní setkáváme, je důsledkem této skutečnosti. A ztráty (z) tohoto (důvodu) budeme pociťovat velmi dlouho.“ I když důvody byly jiné, přetrvávala antiparlamentní atmosféra, v níž byly rozpuštění Sejmu I. období a předčasné volby nejlogičtějším politickým krokem.

Tato historie nám připomíná, že konflikty nastávají nezávisle na existenci pravidelných procedur kontrolovaného vyjadřování důvěry voliči. Cenou za absenci takových procedur by byla další eroze právoplatnosti samotné instituce reprezentace. A tato instituce je úhelným kamenem demokracie: dovoluujeme jim řídit naše záležitosti tak, jako by nás zastupovali. Bezpečnost nám mají zaručit následné volby, ale co dělat s těmi, které zajímá jen jedno funkční období? Bezpečnost nám má zaručit zájem strany na svém přetrvání, ale co dělat s těmi, kteří po příchodu do parlamentu stranu opustí? Shromáždění složené z jednorázových a nezávislých členů by bylo

stejně reprezentativní jako shromáždění složené z doživotních představitelů strany. Věc spočívá v tom, že těžiště diskuse o reprezentaci je nutno přenést z úrovně jednotlivce na úroveň skupiny čili shromáždění, ale ne tak, aby to vedlo k sociometrii rozložení individuálních názorů a rozhodnutí; diskusi je třeba vynést na úroveň, na níž se vyjeví jednotlivé demokratické rysy shromáždění. Je jasné, že reprezentace je proces, ale mělo by to znamenat něco více než jen to, že členové parlamentu musejí rámcově plánovat své individuální hry, například pro čtyřleté období oddělující volby od možnosti opětovného zvolení. Je to proces, v němž hrají své role strany, i když nejsou „reprezentanty“, svou roli hraje interakce mezi skupinami a jednotlivci ve shromáždění a různé role hrají i jednotlivci v této interakci. Test konfliktu, který formulovala Hanna Pitkinová spočívá v síle; zde musíme zvláště vzít v úvahu, že jedním ze způsobů, jak se s konfliktem vypořádat, je vyhnout se mu. Nejnižší voličská účast ve srovnání jak se západní, tak s východní Evropou v Polsku je varovným symptomem vyhýbání se konfliktu, a tedy i samotného konfliktu. Zdá se, že důsledky srážky dvou vizí reprezentace musejí být napraveny obrácením pozornosti nejen na poněkud uměle izolovaný vztah mezi představitelem a elektorátem, ale na celek demokratického procesu. Potřeba silnější občanské společnosti v tomto kontextu znamená potřebu většího využívání „nevládních organizací“ k vládnutí, více politické debaty na veřejnosti a bezprostřednějšího dialogu mezi voliči a představiteli Národa, což jsou požadavky, které se nemusí nutně líbit profesionalizující se třídě politiků, ale které by měla přinejmenším tolerovat v zájmu svého vlastního přetrvání.

Vůle voličů jako pramen práva

V tomto kontextu se stává jasným zvláštní stanovisko poslanců vůči referendu. Na první pohled tu vidíme rozpor. Mezi poslanci se referendum všeobecně přijímá, tak jako se všeobecně přijímá koncepce svobodného mandátu. Když se však na výpovědi, které tvoří určitý celek, podíváme pozorněji, můžeme nalézt celou řadu výhrad a pochybností. Referendum by se mělo týkat zásadních věcí, nikoli však nepřijatelných záležitostí, jako je například možnost zrušení daní. Daně nebo lidská práva jsou jinak věci z nejzásadnějších, takže ve skutečnosti by se referenda měla týkat věcí důležitých, ale ne těch nejdůležitějších. Skrývá se za tím obava, že společnost by mohla navrhnout hloupý nápad nebo v referendu vybrat podle mínění poslanců hloupou odpověď. Referendum je také „málo kontrolované, pokud jde o (...) průběh“ doprovodné kampaně. Poslanci připouštějí lidovou iniciativu, ale chtějí ji opatřit co možná nejvyšším prahem (opakuje se půl miliónů podpisů pod návrhem o referendu). Práh má zmenšit četnost referend a omezit je na záležitosti, které se těší opravdu všeobecnému zájmu. To by však teoreticky nezabránilo možné straně radikálních demokratů nakloněných referendům, kteří by s podporou půl miliónu svých disciplinovaných stoupenců sužovali společnost a parlament častými referendálními iniciativami.

Taková možnost je na druhé straně nereálná vzhledem k tomu, že podle poslanců není polská společnost ještě vyžralá k účasti na referendu. Jak ukazují zkušenosti celonárodní i lokální, účast v referendech je nízká. Jen jeden poslanec pou-

kázal na druhou stranu mince, kterou je nevyzrálost politiků, kteří neumějí adekvátně formulovat návrh referenda. Jistě, snad kromě referenda o konstituci se všechna dosavadní národní referenda v Polsku týkala nejasně formulovaných návrhů, počínaje otázkou kladenou ještě za PSDS za gen. Jaruzelského, zda reformovat zemi, a konče nejasným referendem privatizačním. Není známo, zda tato nejasnost vyplývá z neschopnosti dobře postavit otázku, nebo ze snahy zachovat co možná nejvíce interpretačních možností při posuzování v referendu získaného výsledku.

Tyto vůdčí motivy přijímání referenda, ale s výhradami, je možné najít v poslední schválené – a celonárodním referendem potvrzené – Ústavě z roku 1997. Čl. 125.1 omezuje celonárodní referendum na „záležitosti zvláštního významu pro stát“. Referendum potvrzující změny Ústavy se může týkat pouze ustanovení kapitoly I (Republika), II (Svobody, práva a povinnosti člověka a občana) nebo XII (Změna ústavy), tedy z hlediska občana nejdůležitějších záležitostí. Výměnou za to je však podrobeno přísné kontrole orgánů reprezentativní moci. Může být nařízeno Sejmem prostou většinou hlasů za přítomnosti nejméně poloviny zákonného počtu poslanců nebo prezidentem republiky se souhlasem Senátu vyjádřeným prostou většinou hlasů za přítomnosti nejméně poloviny zákonného počtu senátorů. Výsledek referenda je závazný, pokud se ho účastnila více než polovina oprávněných voličů (Čl. 125.2). Jak je vidět, společnost nemá, pokud jde o referendum, možnost lidové iniciativy, což je udivující tím spíše, že se připouští lidová iniciativa zákonodárná s prahem sto tisíc podpisů pod iniciativním návrhem. I když Čl. 4.2 Ústavy hovoří, že „Národ vykonává vládu prostřednictvím svých představitelů nebo bezprostředně“, tento výkon bezprostřední vlády probíhá pod dozorem Sejmu, Senátu a prezidenta. Jim totiž přísluší rozhodovat o provedení referenda, a funkcí referenda je přenesení rozhodování, které je v normálních podmínkách prerogativem parlamentu, na celek. Taková ústavní konstrukce referenda znamená, že celek jedná v referendu jako představitel parlamentu a z jeho zplnomocnění a v jeho hranicích, a nevykonává svou vládu suverénně a bezprostředně. To odpovídá koncepci suverenity parlamentu, která se definitivně zakořenila ve zřízení republiky. Stěží lze také pokládat za přímý výkon vlády právo předkládat parlamentu návrhy zákonů, jejichž osud je pak naprosto v rukou představitelů. V tomto zřízení skutečné veřejné mínění nevystupuje jako suverénní Národ, ale jako reprezentace suverénního parlamentu, který má svobodný mandát.

Závěry pro politickou teorii demokracie

V této etapě naší analýzy parlamentarismu postačí říci, že i když žádný zastupitel ve skutečnosti nikoho nereprezentuje, společně dohromady představují reprezentaci, vůči níž má každý právoplatné nároky. Pokud tyto nároky nejsou splněny, demokracie musí poskytovat nějaká protiopatření. Politická reprezentativnost shromáždění je tím větší, čím menší je potřeba nápravy. Touto úvahou spojujeme úctu k svobodné vůli zastupitele, který je chráněn vztahem k Národu, se závazkem reprezentovat Národ, ideální kolektivitu, kterou je možné reprezentovat jen na úrovni sku-

piny. Logické by bylo zasadit toto řešení do koncepce ideálního Národa. Při pohledu na dvě společenství, shromáždění a národ, vidíme, že první ztělesňuje hypotetický, neviditelný Národ, všechny žijící, už zemřelé i ty, kteří se teprve narodí, zatímco elektorát, společnost, reprezentuje jen část z nich. Do této struktury je již zabudována určitá různost perspektiv provokující neustálý dialog mezi těmito dvěma reprezentacemi v procesu reprezentace jako takovém.

Odsud plyne i nutnost odpovědného zacházení se svým hlasem ve volbách. „Od nikoho nežádáme (...), aby v rozhodování o svém domě, o svém kapitálu a o všem, na co má ve skutečnosti právo, bral ohled jen na veřejný zájem (...) Ale jeho hlas není věc, která by mohla záviset na jeho rozmaru: jeho osobní přání tu znamenají jen tolik, co ve výroku, který musí vydat porotce. Je to jediné věc povinnosti; musí hlasovat podle svého nejsvědomitějšího přesvědčení založeného na vědomí veřejného dobra.“ [Mill 1995 (1861): 177] Řešení konfliktu je možné na teoretické úrovni a spočívá ve vyrovnání statusu volených a voličů: obě kategorie jsou empirickým ztělesněním jednoho Národa; ale jak tomu je v empirické zkušenosti, i odpovědný volič se bude svými názory nejednou lišit od odpovědného politika, proto si nelze namlouvat, že vyřeší praktické problémy.

Teorie reprezentace, kterou podává Sartori [1968], je soudržná a konsekventní. Podle ní spočívá podstata moderní reprezentace v tom, že reprezentant není odpovědný voličům jinak než v okamžiku voleb a v době držení své moci je na nich nezávislý. Jsme ochotni jí uvěřit, když vezmeme v úvahu názor, že Národ vzniká ve chvíli volby sboru reprezentantů. To bylo možná záměrem otce Sieyèse a jiných francouzských republikánů, ale co v takovém případě měli na mysli tvůrci polské Ústavy z roku 1997, která v Čl. 4.2 zase říká, že „*Národ vykonává vládu prostřednictvím svých představitelů nebo bezprostředně*“? Je to evidentně jiný Národ než Národ republikánský, tj. Národ empiricky se konkretizující v postavách osvícené revoluční elity. Přinejmenším v polském zřízení má Národ představitele a může bezprostředně, prostřednictvím referenda, vykonávat vládu. Lze to pojímat jako návrat k předmodernímu způsobu chápání představitelů, ale praxe bezprostředního rozhodování pomocí referenda – tak blízká srdci Zygmunta Balického [1900], autora první sociologie parlamentarismu – přece není nějakou výlučně polskou specialitou. Právě naopak, takto přijímá rozhodnutí velmi často národ švýcarský či národ kalifornský, takto rozhodovaly o vstupu do Evropské unie nebo setrvání mimo ni národy britský, dánský, řecký či norský a mnoho jiných, ba takto přijímal podstatná rozhodnutí o svém zřízení národ francouzský, jako třeba tehdy, kdy to vedlo k odstoupení generála de Gaulla. Mezi západními státy se vlastně jen Němci ve spojitosti s ústavním zákazem referenda řídí doktrínou Národa jako představitelstva. Ledaže bychom připustili, že v případě referenda předává sbor představitelů souhrnu oprávněných své funkce, což znamená, že národ je představitelem představitelstva. Neudivilo by mne, kdyby v umíněnosti republikánského elitářství Sartori nebo nějaký jeho stoupenec dospěl k takovému nesmyslnému tvrzení.

V takovém případě musíme konstatovat, že koexistují přinejmenším dva modely reprezentace, s nimiž se setkáváme v našem politickém životě. V jednom je ne-

viditelný ideální Národ reprezentovaný dvěma skupinami: střídajícími se voliči a střídajícím se shromážděním (Sejmem a Senátem), pravděpodobně s osobně voleným prezidentem. V druhém modelu představují Národ aktuálně žijící a veřejnými právy disponující lidé, „reálná“ společnost, která vládne bezprostředně pomocí například referenda, lokálního či celonárodního, nebo prostřednictvím „svých“ reprezentantů. Každá z konkrétních politických skupin má, jak vidno, dva způsoby existence: ideální jako reprezentant Národa a reálný jako reprezentant jiných nebo „sebe sama“. Zdá se, že tento druhý model je jen svébytným způsobem vyjádření opozice mezi partikularistickým a univerzalistickým přístupem k veřejnému životu. Jinými slovy, reprezentant jako „reprezentující ideální Národ“ se musí řídit jen jeho dobrem, jako „reprezentant“ toho národa, který v referendu vykonává vládu bezprostředně, se musí „svobodným způsobem“ (a tedy tak, jak to delimitovala Pitkinová) starat o jeho zájmy.

V tomto druhém modelu, kdy Národ může vykonávat vládu bezprostředně, předem odmítáme nutnost svěřit osudy společnosti nějaké vzdělanostní, charakterové či náhodné elitě. Očividná nesrovnalost těchto koncepcí je cenou, kterou platíme za udržení toho, co je konstitutivním základem či zakladatelským mýtem demokracie, totiž víry, že to, co se děje, probíhá se souhlasem ovládaných a že vládnoucí nevykonávají vládu proti ovládaným, ale z jejich volby a v jejich – dobře pochopeném – zájmu.

Je nutno připomenout, že zastupitelská demokracie byla vybudována v 19. století právě jako zřízení, které mělo slučovat vládu elity s všeobecnou (volební) účastí. John Stuart Mill provedl výpočet zisků a ztrát spojených s tímto zřízením: zabezpečuje profesionální vládu za cenu ztráty určité přirozené občanské životnosti. Podle názoru Millova, jakož i většiny soudobých teoretiků, „... srovnávat lze jen zastupitelskou demokracii a byrokracii – všechny jiné formy zřízení je nutno nechat bokem (...) Politické instituce musí nutně směřovat k tomu, aby v sobě obsáhly co nejvíce vlastností jedné i druhé vlády. Musí se, pokud se tyto dvě věci dají spolu sloučit, zařídit tak, aby vedení veřejných záležitostí bylo svěřeno lidem schopným, vychovaným k tomu jako k osobnímu povolání, a aby reprezentativní orgán měl a vážně vykonával právo celkové kontroly.“ [Mill 1995 (1861): 118–120]

Má dnes teorie zastupitelské demokracie nějaké použití? Máme pochybnosti, pokud jde o profesionalitu elity představující reprezentaci na národní či evropské úrovni, a tím spíše na úrovni lokální, kde se takové nároky zdají přímo absurdní. „Profesionalita“, o níž jde, není přece kompetence v řízení komunálního hospodářství nebo v čištění odpadních vod, od toho jsou tu úřednický aparát, odborníci, výzkumná střediska a podniky, jejichž služby si samospráva může zajistit. Řízení obce je svěřeno starostovi či předsedovi, který je volen přímo obyvateli. Nebojíme se, jak je vidět, toho největšího rizika, i když ve vztahu k záležitostem země je omezujeme a dáváme reprezentaci právo rozhodovat o tom, kdo bude vykonávat exekutivní moc. Již několikrát citovaný John Stuart Mill si uvědomoval omezené možnosti lokální reprezentace: „Největší vadou místních lidových institucí, vadou, která tak často připravuje jejich pád, je průměrnost lidí, kteří je hlavně řídí.“ [Mill 1995 (1861): 235]

S tím nicméně souhlasil jako s menším zlem ve jménu širší demokracie a z toho důvodu, že při práci v lokální politice vyrostou lidé, kteří budou s to ujmout se celonárodních úkolů. Připouštěl také „zásadu společenství místních zájmů“, tak špatnou v případě národního shromáždění, jako jedinou správnou zásadu pod podmínkou, že lokální shromáždění obsahují „stejnorodý celek“. Mnoho se od té doby nezměnilo; v lokální reprezentaci přijímáme jako samozřejmost tytéž zásady, které odmítáme vzhledem k reprezentaci národní, i když předpokládat dnes homogenitu lokálního občanského společenství¹ může být nepochybně stejně zavádějící jako předpoklad stejnorodosti zájmů, pocitů a přesvědčení Národa. Lokální politický boj, který tak dokonale popsala Dzieniszewska-Naroska [2004], je toho nejlepším důkazem. Jen díky pozvednutí úrovně obecného vědění ve společnostech 21. století a demokratizaci – jiní by řekli *populizaci* – politických elit se úroveň elektorátu a reprezentace přiblížila natolik, že staré formule už vypadají jako předsudky minulosti. Pochyby o rozumnosti elit způsobily, že rozhodování bylo předáno „bezprostředně“ samotnému národu, parlamenty byly pověřeny rolí fóra zpracovávajícího témata nebo objednávaní expertízy pro veřejnost a došlo k omezení jejich zákonodárné svobody, v níž uspokojování partikulárních zájmů, i kdyby nešlechetnějších, se vždy připouštělo jako součást politického *métier*, nezávisle na oficiální teorii svobodného mandátu. Dodejme, že spolu s odmítnutím nutnosti svěřit záležitosti celku vybrané elitě lze zpochybnit nutnost izolace zprostředkujícího a mezi občanskou společností a vládou zavěšeného stranického systému, který v zastupitelské demokracii představuje mechanismus agregace partikulárních zájmů. Občanská společnost jako celek agregovaných zájmů může totiž vejít do vztahů s vládou přímo. V našich výzkumech na lokální úrovni jsme se velmi často s takovou situací setkávali tam, kde se místní občanský život překrýval s místním životem politickým.² Na úrovni celonárodní se vůči starému stranickému mechanismu rozmáhá stále větší skepticismus v celé Evropě. Obtíže mladé demokracie mohou být ani ne tak obtížemi mladosti, jako rychlým a ve svém radikalismu ničím nezakrývaným dosahováním stavu dekadence, k němuž postupně dospěly už údajně dobře konsolidované demokracie starší.

Z polštiny přeložil Jiří Ogrocký.

JACEK KURCZEWSKI vede katedru sociologie práva při Institutu aplikovaných sociálních věd Varšavské univerzity. Publikoval mj. knihy *Posłowie a opinia publiczna* (Warszawa 1999) a *Resurrection of Rights in Poland* (Clarendon Press, Oxford 1993). Editorsky se podílel mj. na vzniku publikací *Polskie spory i sądy* (Warszawa 2004), *Umowa o kartki* (Warszawa 2004), *Lokalne społeczności obywatelskie* (Warszawa 2003), *Korupcja*

¹ Srov. např. příklady lokálních konfliktů a napětí v [Kurczewski 2003; Kurczewski, Fuszara 2004; Dzieniszewska-Naroska 2004; Śmigiełska 2004].

² Shrnující podání těchto situací viz [Kurczewski 2004].

w życiu społecznym (Warszawa 2000), Demokracja po polsku (Warszawa 1995) a spolu s Mavis Macleanovou také knih Family Law and Family Policy in New Europe (Aldershot 1997) a Families, Politics, and Law in West and East (Oxford 1994). V letech 1997–1998 byl akademickým ředitelem Mezinárodního ústavu pro sociologii práva, je členem výboru Komise pro výzkum sociologie práva ISA. V letech 1991–1993 byl poslancem a místopředsedou Sejmu.

Literatura

- Balicki, Zygmunt 1900. *Parlamentaryzm – zarys socjologiczny*. Díl 1 a 2. Lwów: b.n.
- Bialecki, Ireneusz, Bogdan W. Mach 1992. „Orientacje społeczno-ekonomiczne posłów na tle poglądów społeczeństwa”. Pp. 120–156 in Wasilewski, J., W. Wesołowski (eds.): *Początki parlamentarnej elity. Posłowie kontraktowego Sejmu*. Warszawa: IFiS PAN.
- Dzieniszewska-Naroska, Katarzyna 2004. *Radny – sąsiad i polityk*. Warszawa: Trio.
- Fuszara, Małgorzata 1994. „Rola kobiet w polityce w ich własnych opiniach i programach partii politycznych przed wyborami 1993”. Pp. 45–60 in Siemieńska, Renata (ed.): *Kobiety: dawne i nowe role*. Warszawa: CE UW.
- Iłonszki, Gabriella 1998. „Representation Deficit in a New Democracy: Theoretical Considerations and the Hungarian Case”. *Communist and Post-Communist Studies* 31 (2): 157–170.
- Jackiewicz, Irena 1992. „Wykonuję swój mandat godnie z ich wolą...? Role poselskie w Sejmie X kadencji”. Pp. 193–228 in Wasilewski, J., W. Wesołowski (eds.): *Początki parlamentarnej elity. Posłowie kontraktowego Sejmu*. Warszawa: IFiS PAN.
- Jackiewicz, Irena 1994. „The Polish Parliamentarians Under Post-Communism: The Antinomy of Representation”. Pp. 252–269 in Agh, Attila (ed.): *The Emergence of East Central European Parliaments: The First Steps*. Budapest: Hungarian Centre of Democracy.
- Kurczewski, Jacek 1999. *Posłowie i opinia publiczna*. Warszawa: ISNS UW.
- Kurczewski, Jacek (ed.) 2003. *Lokalne społeczności obywatelskie*. Warszawa: OBS, ISNS UW.
- Kurczewski, Jacek, Małgorzata Fuszara (eds.) 2004. *Polskie spory i sądy*. Warszawa: OBS, ISNS UW.
- Kurczewski, Jacek 2004. „Udział organizacji pozarządowych we władzy samorządowej”. Pp. 201–221 in Gliński, P., B. Lewenstein a A. Siciński (eds.): *Samoorganizacja społeczeństwa polskiego: III sektor i wspólnoty lokalne w jednoczącej się Europie*. Warszawa: IFiS PAN.
- Mill, J. St. 1995 (1861). *O rządzie reprezentatywnym*. Kraków: Znak.
- Pitkin, Hanna Fenichel 1972. *The Concept of Representation*. Berkeley: University of California Press.
- Sartori, Giovanni 1968. „Representation: Representational Systems”. Pp. 465–473 in Sills, David L. (ed.): *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Díl 13. New York: Macmillan and The Free Press.
- Sartori, Giovanni 1995. *Teoria demokracji*. Warszawa: PWN.
- Śmigielńska, Joanna 2004. *Teatr władzy lokalnej*. Warszawa: Trio.

Architekti demokracie*

ZOLTÁN FLECK**

Univerzita Loránda Eötvöse, Budapešť

The Architects of Democracy

Abstract: In this short essay the author sets out to demonstrate the relevance of the sociological perspective in examining the role of legal professions and shed light on the somewhat neglected field of legal sociology. In this regard there are valuable historical analogies to draw on, but the new democracies of Central Europe also constitute a rich field of research for exploring this role. Given that constitutional institutions in this region still suffer from a poor level of legitimacy and the effects of a pre-democratic cultural background, the impact that professional legal actors, as active agents, have on the rule of law and democracy can be of exceptional significance. In newly established legal traditions, law-makers become the architects of the emerging democracy. In some cases, however, this historical role is encumbered by an etatist, pre-democratic value system, which is the legacy of forty years of state socialism.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2005, Vol. 41, No. 4: 601–615

Přijmout nové myšlenky je někdy stejně těžké jako na ně přijít. Na poli teorie a sociologie práva je situace ještě složitější, protože téměř všechny důležité otázky se tu mohou dotýkat politických hodnot, ideologií nebo čistě individuálních zájmů. Jednou z nejnáročnějších oblastí je ale v tomto ohledu sociologie personálu právnických institucí, protože vědecká komunita alespoň zčásti patří také k této skupině. Bez ohledu na profesní identitu a citlivost by snad tento krátký esej mohl být podnětným zdůvodněním uplatňování nových perspektiv v sociologickém výzkumu právního systému.

Mým záměrem je poukázat na důležitost sociologické perspektivy zahrnující roli právního stavu. Existují sice i hodnotné historické analogie, nové středověké demokracie však představují sdostatek bohaté pole zkoumání.

Jelikož ústavní instituce jsou stále poznamenány slabou legitimitou a předdemokratickým kulturním původem, příslušníci právního stavu mají nutně ohromný vliv na rámec demokracie a právního státu. Nežádá se projektanty, architekty budoucího budování demokracie. Překážkou v této jejich historické roli je v ně-

* Tato stať vznikla v rámci stipendia NIAS (Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences) ve Wassenaaru.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu dr. Zoltán Fleck, Department for Legal Sociology, Faculty of Law, Eötvös Lóránd University, Egyetem tér 1–3, 1053 Budapest, Hungary, e-mail: zfleck@uze.net.

kterých případech etatistický, předdemokratický hodnotový systém coby důsledek čtyřiceti let zestátnování. Cílem tohoto textu je vrhnout jisté světlo na poněkud opomíjený obor právní sociologie.

Právníká profese v průběhu společenských a právních změn

Péter Esterházy ve vynikajícím eseji o lidských útrapách transformace v Maďarsku napsal: „Všechno se změnilo, jen my jsme zůstali stejní.“ Taková situace přinesla nejen obrovská napětí, paradoxy a břemena, s nimiž se postkomunistické společnosti musí vyrovnávat, ale nevyhnutelně i pocity zklamání, které přetrvávají dlouho po skončení vlastních událostí poklidné revoluce [Krygier 2002]. Navzdory autorovu důrazu na osobní a sociální kontinuitu a trvalou odpovědnost za minulost nemůžeme být zcela přesvědčeni o nezměněné povaze aktérů, kteří změny provedli a byli jimi postiženi. V průběhu velkých změn prodělávají hlubokou proměnu obvykle také aktéři, což přetvořené prostředí dále transformuje a vnáší do něho další změny. Tento kruh je někdy krásně kouzelný, někdy zle začarovaný.

Zklamání v Maďarsku a v jiných postkomunistických zemích, pokud jde o některé bytostně nenaplnitelné naděje – okamžitý ekonomický úspěch a bohatství a efektivnější fungování sociálních institucí – vytvořila nový soubor bariér bránících společenskému, politickému a právnímu rozvoji, což dalo vzniknout sociologické literatuře zabývající se otázkou, zda lze mít vůbec důvěru v dobré fungování institucí. Jak dodává Krygier, některé uskutečněné naděje záhy „zošklivěly“: vláda zákona není v lidovém chápání tak pěkný nebo tak důležitý výraz jako materiální spravedlnost nebo rovnost. Nezamýšlené důsledky transformace jsou nyní velmi jasné a bolestivé: obrovské sociální nerovnosti, chudoba, atavistický nacionalismus, antisemitismus a populismus, neefektivní státní a právní systém atd. Společnosti, které se zbavily socialismu, se ocitly ve stavu neustálé nejistoty, plném výzev a změn, jež jsou vnímány jako krize a vedou k anomii, neboť jak individuálně, tak v rámci společnosti snižují etické normy.

Několik let po demokratických revolucích, kdy ještě nedošlo k upevnění nových hodnot (práva jednotlivce, práva menšin, ústavní bariéry), zaznamenávají citliví intelektuálové úpadek liberálních hodnot a praktik a tuto tendenci souhrnně označují jako „sametovou restauraci“ nebo „postfašismus“. Znovuzrozené egalitářství, kolektivismus, antiliberalismus a dokonce antiintelektualismus působí jako středoevropský evergreen, který vlastně nikdy neodezněl. Tyto věci ale nejsou ničím úplně neznámým ani na Západě; i tam je zřejmá celková apatie a nedůvěra, pokud jde o tradiční politiku, a objevuje se netolerance vůči cizincům. Zdá se ale, že západní společnosti zůstávají navzdory těmto i jiným nežádoucím jevům pevné, neboť mají neosobní instituce, opírající se o silné tradice. Avšak ani pojistka v podobě takových tradic není s to těmto rozvinutým společnostem zaručit naprostou odolnost vůči škodlivým tendencím – o čemž svědčí americká divoká hysterie, italská populistická pravice i jiná selhání. Ovlivnit se dají také demokratické procesy s dlou-

hou kulturní tradicí, i když naděje na obnovu je v jejich případě vždy mnohem větší. Tismaneanu má za to, že nové demokracie jsou mnohem náchylnější k převratům, protože ruku v ruce s novou, neozkoušenou formou vlády jde instituční, mravní a názorová zkaženost. Zvláštností této situace je, že v politické agendě převládají korporativistické, autoritářské sklony, odpor vůči formálním institucím a znovuvynalézání předdemokratických tradic. Lidé ztratili iluze ohledně demokratizace a většina z nich by svou samosprávnost a svobody vyměnila za materiální výhody a lepší sociální zabezpečení. Taková konstelace je úrodnou půdou pro paternalistické a demagogické politické síly, hledající v politice charismatické postavy, které by se ujaly odpovědnosti. Etnocentrická argumentace, homogenní a vágní kolektivita proti individuální svobodě a svobodnému myšlení – to není v tomto regionu nic nového, stejně jako tu není ničím novým iracionální, emocionální politický styl, zdůrazňující místo husté sítě legitimních institucí a občanské angažovanosti osobní kvality a autoritu. Problém nedostatku ústavního patriotismu zhoršuje slabá institucionální transformace: stát jakožto omezený aktér s ústavní legitimitou se zatím pro nekompetentní a zkorumpované instituční entity, které jsou plné sobeckých a neseriózních politiků a překypují neplodnými ideologickými debatami, nestal uznávaným partnerem [Tismaneanu 2002].

Autor v nedávno provedeném průzkumu zjistil, že prestiž parlamentní demokracie klesla: parlament jakožto instituce působil dojmem neefektivní rozhádané filiálky bez větší pravomoci.

Přestože si více či méně úspěšný proces sjednocování Evropy vynutil hlavně institucionální změny, nové členské státy vstoupily do EU také se změněnými společnostmi [Parmentier 2003].

Evropské monitorovací procedury a programy, doporučení a oficiální kritéria institucionální stability, demokracie, vlády zákona, lidských práv, ochrany menšin – to všechno bylo zaměřeno na budování institucí; tato formální opatření však zároveň a navzdory sociálním napětím, problémům legitimacy a negativním postojům vůči právnímu systému zčásti upevnila jak hodnotový systém, tak postoje společnosti. Za touto argumentací čtenáři snadno najdou dvě protichůdná hodnocení transformace nově vzniklých demokracií. Když jsem zkoumal právní instituce a právníky v nich zaměstnané, zjistil jsem, že je užitečné opustit jak institucionální optimismus, tak kulturní pesimismus a nabídnout nové východisko sociologického zkoumání [Krygier 1999].

To je ještě důležitější, chceme-li se zbavit vysoce politického hodnocení situace, jemuž říkám *institucionální pesimismus*. Zatímco institucionální optimismus a kulturní pesimismus představují vzájemně si odporující pohledy vědců a západních poradců, tento nový druh pesimismu vychází z jádra národa jako důsledek zklamání vlekloucích se celá léta po přechodu k demokratické vládě. Institucionální pesimismus znamená hluboký cynismus, pokud jde o fungování právních a politických institucí, a velké zdůrazňování takových „iracionálních“ sil jako štěstí, osudu a osobních schopností. Sociální základ tohoto pocitu lze pochopit: značná část společnosti si v rámci poučení z minulé zkušenosti myslí, že zákon je synonymem nařízení

z centra, právní systém že není ničím jiným než nástrojem vládců či nejbohatších vrstev obyvatelstva, funkcí právního systému je vládnout společnosti a manipulovat jí a že společnost by se měla bránit. Postkomunistickým společnostem obecně (přestože jsou v tom mezi nimi velké rozdíly) chybí sociální důvěra a důvěra v instituce. Panuje v nich tendence vidět ve státě a v právních institucích nepřítele, pravý opak občanské společnosti [Czarnota 1997].

Jde o zakořeněné dědictví disidentského uvažování o „antipolitice“, která měla v právněteoretickém smyslu antipozitivistický význam.

Mám silný pocit, že chceme-li porozumět postkomunistickým společnostem, je třeba vztah mezi institucemi a aktéry pojímat komplexněji, což sice není v teoretické sociologii nic nového, ve výzkumu se to ale zase až tolik neuplatňuje.

Vztah mezi aktéry a strukturami je velmi složitým a v teorii sociálních věd neustále rozebíraným předmětem. Podle sociologie práva se tento problém dotýká samé podstaty úlohy a účinků práva ve společnosti. Zhodnocení této dlouhé teoretické historie přesahuje rámec této stati, která se nepouští ani do žádné diskuse o nových směrech institucionalismu, ať už historických či sociologických. Nicméně je třeba uznat význam této tradice pro další analýzu. Prozatím si z těchto teorií vezmeme jedno základní poučení. Po vzoru některých pokusů o přizpůsobení protichůdných tradic sociální vědy bychom se měli snažit najít vazby mezi aktéry a institucemi a jejich vzájemné účinky.

I když odmítáme determinismus, fungující instituce obecně vymezují kontext a prostředí pro chování lidských aktérů a fakticky omezují sféru jejich jednání. Ale také aktéři pracující s institucemi a uvnitř nich mohou tyto instituce během jejich fungování utvářet. Podívejme se zde pouze na jeden příklad: soudci ústavních soudů nesmějí ve svém jednání překročit institucionální bariéry stanovené zákonodárcem. Při posuzování případu však mají také možnost definovat svou vlastní koncepci právní praxe a zaujmout aktivistickou nebo víceméně zdrženlivou pozici. Taková definující činnost není typicky východoevropská nebo středoevropská a lze se s ní setkat v každém ústavním systému. V případě nově zřízených ústavních soudů, které mají jen málo tradic – pakliže vůbec nějaké –, o které by se mohly opřít, však hraje ohromně důležitou roli. Jak je dobře známo, ústavní rámce fungují ve vztahu k lidskému jednání jako reflexivní bariéra. A to platí i ve formativních letech, kdy má rozhodující úlohu lidská tvořivost.

Důležitost právních tradic jasně zdůvodnil Krygier – právní odpovědi na právní otázky existují i ve složitých případech: i když dojdou principy, stále tu zůstává značné množství právních tradic [Krygier 1991]. Ve společnostech, jako je Maďarsko, Polsko nebo jiné postkomunistické země, jsou právní tradice nicméně poněkud problematické. Přesto rozhodně souhlasím s názorem, že právníci, a zejména soudci, jsou svou znalostí řemesla, dovednostmi, metodami a kvalifikací klíčovými hráči při utváření právních tradic. Takovou důležitou roli – důležitější než intelektuálové obecně – hráli i při utváření národních tradic 19. století: vynalézali a formovali ústavní a právní tradice. Vyjdeme-li z preskriptivní povahy právní tradice, je třeba opatrně balancovat mezi zachováním a změnou těchto prvků a pečlivě sledovat postkomunistický vývoj.

„... minulost k přítomnosti nikoli pouze hovoří; je pro ni předpisem. Jsou institucionalizované: předávání práva není ponecháno náhodě; organizují a regulují je instituce soudců, předavačů a autoritativních vykladačů.“ [Krygier 1991: 86]

V sociálních vědách se obecně akceptuje, že nové evropské demokracie víceméně úspěšně změny svůj politický, ekonomický a právní systém. Historicky jde o unikátní počin, uvážíme-li komplexnost programu a relativně krátkou dobu jeho realizace. Platí to také o právním systému, jehož některé části byly zcela transformovány – někdy mimo tradice či v rozporu s nimi – jiné se ukázaly být problematictější, zatížené předsudky nebo silně odolné vůči jakýmkoli změnám.

Při hodnocení změn či stability v národě, jež zůstává jednou z nejdůležitějších teoretických otázek právní sociologie, lze rozlišovat přinejmenším dva typy situací, kdy k změnám nedošlo. Kontinuita v právním systému postkomunistických společností je v závislosti na otevřenosti takovým normativním (preskriptivním) cílům, jako je právní stát, konstitucionalismus, demokracie atd., konzervativní nebo progresivní. Nejobecnější z pozitivních, neboli *progresivních kontinuit* je základní struktura systému občanského práva, která sama o sobě nabízí řadu možností plánovaných právních reforem a díky formálně-racionálnímu charakteru, důrazu na kodifikaci a racionální tvorbu zákonů slibuje větší úspěšnost [Koch 2004].

I za totalitního režimu a později v kontextu posttotalitního socialismu soudcům pozitivistická povaha právního systému, zejména fakt, že je třeba brát v úvahu psanou regulaci, skýtala ochranu před nadměrnými požadavky politických elit. Institucionální základ právního systému byl po krátkém revolučním období, kdy byly dosazeny laické prvky výkonu spravedlnosti a právního vzdělání, trvale stabilní. Původní komunistický ideologický předpoklad laicizace byl až na jisté zajímavé výjimky ve Východním Německu ve všech východoevropských zemích silně omezen jak diktátorským stalinismem, tak pragmatickým postrevolučním vůdcovstvím [Boros, Fleck, Gyulavári 1999]. V období reformy sloužila tato institucionální tradice v zemích, kde byla reforma zahájena, jako užitečná metoda distancování vlády od komunistické ideologie a nezákonnosti.

Mnohem známější jsou *konzervativní kontinuity*, tedy strukturální pozůstatky, které mařily navrhované transformace v době „konstituční revoluce“. Vyčerpávající seznam strukturálních překážek transformace poskytnout nemůžeme, o některých z nich je ale třeba se tu zmínit.

Deregulace byla navzdory značnému legislativnímu úsilí v prvních letech po transformaci úspěšná jen částečně: maďarský právní systém stále zůstával zároveň přeregulovaný i podregulovaný, i když legislativa řadu výnosů nižší úrovně anulovala a také Ústavní soud se do tohoto procesu zapojil jako ústavní selektor starého právního systému. Rozsáhlá transformace ekonomiky, budování demokratického politického prostředí a celková modernizace však jako obvykle podnítily větší zákonodárnou aktivitu, a jak je dobře známo, rychlost nikdy nepřije kvalitě a obezřetnosti. (Maďarský parlament jako jakási továrna na zákony nezřídka vytvářel regulace, které se záhy projeví jako neúčinné nebo byly vícekrát upravovány. Soud-

ce technické chyby rozčilovaly a jejich postoj vůči parlamentu byl velmi skeptický.) Počet platných právních norem přes rozsáhlou deregulaci nesmírně narostl.¹ Z hlediska ústavní stability a pokroku jsou snad účinky minulosti na společnost významnější, protože tato otázka se týká efektivnosti právního systému vzhledem k jeho místu v normách a institucích země. I když pomineme pozůstatky postojů a názorů, které vytvořil předchozí politický systém – nedostatek slušného chování a zásadní nedostatek důvěry v autority –, měli bychom počítat s určitou těžkopádností, projevující se například v mentalitě zaměstnanců právních institucí, příslušníků právní profese a zejména soudcovského sboru, který byl přímo spojen s fungováním státu a zákona za komunismu [Fleck 2003]. Abychom uvedli jen jeden příklad: soudci vyšších soudů často v kauzách souvisejících se svobodou tisku uplatňují logiku, která prakticky zakazuje kritiku byrokracie. V očích těchto soudců je tvrdý kritik státních institucí a byrokratů něčím nenormálním [Fleck 2005].

Jak už je zřejmé v procesu sjednocování Evropy a také z obecnějšího hlediska pokroku, po několika letech se jasně ukázalo, že náležitá aplikace výsledků nové legislativy je náročnější než vytváření nových pravidel [Emmert 2003].

Bylo by příliš jednoduché prohlásit, že lidská práva, ústavní hodnoty a svobody nejsou součástí právní kultury a že bychom v tomto ohledu neměli očekávat efektivní fungování právního systému. Takové prohlášení je jasnou známkou kulturního pesimismu, který lze překonat. S tvořivým uplatňováním právních nařízení jsou ale spojeny také skutečné nástrahy se soudní aplikací Ústavy a ústavních hodnot a s masovým byrokratickým pozitivismem. Je tomu tak proto, že zaměstnanci práv-

¹ Zneplatněné právní normy v Maďarsku, 1990–2004

	1990–2000	2000–2004
Akty Parlamentu	373	259
Vládní výnosy	1248	1236
Ministerské výnosy	3187	2810

Platné právní normy v Maďarsku, 1990–2004

1. Akty Parlamentu

1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
350	425	494	587	670	765	869	983	1054	1027	1148	1240	1299	1264	1381

2. Vládní výnosy

1990	2004
1214	2237

3. Ministerské výnosy

1990	2004
2218	3930

Zdroj: Ministerstvo spravedlnosti Maďarské republiky.

www.im.hu/download/jogstat2004_v.pdf/jogstat2004_v.pdf (údaje k červnu 2005)

ních institucí jsou naučeni aplikovat pouze psaný zákon a vyhýbat se jakýmkoli politickým výkladům vyšších norem nebo hodnot. Zároveň nesmíme zapomínat na to, že tato zvláštnost práva v Maďarsku měla důležitou funkci při sebeobraně soudců za komunismu. Dnešní stav je ale v některých ohledech nejasný i na Západě, zejména snad pokud jde o hodnocení práce soudců, byrokratické tlaky a schopnost využívat evropské precedenční právo. Vedle těchto problémů se musí nové demokracie vyrovnávat s jistými novými dezinterpretacemi, například s mylným výkladem nezávislosti soudní moci, jímž se někteří nižší soudci snaží využít tuto ústavní hodnotu jako hlavní obranu před veřejnou kritikou a jako pojistku proti otevřené diskusi o jejich rozhodnutích.

Jelikož Maďarsko a některé jiné bývalé komunistické země z různých důvodů a příčin nevyměnily právní personál, pozůstatky starých postojů nebylo možno eliminovat pouhými administrativními změnami. Ani někdejší NDR, kde byly provedeny rozsáhlé prověrky právních profesí, zcela neunikla problémům a tamní radikální řešení si vyžádalo značnou cenu – jak je zřejmé například z jistého velmi subtilního zobrazení událostí [Markovits 1995]. Čistky nejsou po půldruhém desetiletí na pořadu dne, ale čekat na vystřídání generací je podle všeho také scestná taktika. Vzpírám se módnímu institucionálnímu pesimismu a domnívám se, že zavedení některých nových metod formálního vzdělávání odborníků není jediným hodnotným výsledkem předchozího desetiletí a že náležitému fungování napomáhá – i když pomalu – právní institucionální prostředí samo. Jsou-li instituce správně ustaveny, jsou schopny plodit správně jednající aktéry. Při oceňování dosažených výsledků musíme jít mnohem dále než následující argumentace:

„Reforma administrativy a soudnictví nebyla v prvním desetiletí přechodu příliš úspěšná. Investovalo se hodně času a peněz a výsledky jsou vcelku neuspokojivé. Z jistých důvodů lze ale doufat, že tato investice není zcela ztracená. Jak EU, tak kandidátské země získaly značné zkušenosti v tom, jak se tato reforma prakticky má a jak nemá prosazovat.“ [Emmert 2003: 315]

Otázka, jak zajistit konformitu právních praktiků, zejména v době zásadních politických přeměn, není v historii nová [Rottleuthner 1993]. Nově vzniklý politický režim (po ostrých politicko-ideologických výkyvech) zpravidla musel předefinovat svůj vztah k zaměstnancům právních institucí. (V případě Německa jsme měli přinejmenším čtyři dobré příklady takového předefinování.) Protože na to, aby právníci poslouchali režim, většinou nestačí zavést nové zákony a třeba i rozsáhlou normativní změnu, je k zajištění konformity obvykle třeba uplatnit alternativní opatření. Podle Huberta Rottleuthnera sahá škála prostředků od právního vzdělávání až k disciplinárním sankcím. Některé z ohromných změn ve středoevropských právních systémech jsou skutečně vhodné pro upevnění konformity, neměli bychom ale zapomínat ani na bytostnou schopnost kontinentálních soudců přizpůsobit se jakémukoli režimu.

Co se týče právnické průpravy, autonomie univerzit a také právnické vzdělání

nabyly po demokratizaci na významu díky rostoucí potřebě právníků v tržní ekonomice a demokracii. Stát už nemá přijímání studentů práv pod kontrolou a fakulty otevírají dveře stále většímu počtu uchazečů o studium, a v důsledku toho získávají i více peněz. Za komunismu univerzity ročně absolvovalo méně než tisíc vysluhovaných právníků, protože možný počet studentů minimalizovala přísná státní regulace. Po změně systému poptávka po právnících prudce narostla a počet studentů práv v Maďarsku v roce 2002/2003 dosáhl bezprecedentních bezmála 18 000. Vedle zásadních změn v regulaci profesí měl na právnícké profesi nejvýznamnější celkový strukturální dopad rozvoj tržních tlaků.

Také autonomie kateder právní vědy na univerzitách nemá mezí, neboť vyučující pokračují v tradici, kdy nedělají o mnoho víc, než že si stěžují na nízké platy, a přitom si hledají lukrativnější zaměstnání. V Maďarsku bylo vlastní rozhodování o přijímání zaměstnanců a kariéře a odměňování soudců jakožto jeden z nejdůležitějších nástrojů zajištění konformity s radikálními reformami svěřeno administrativní elitě soudcovského sboru. Vyšší soudy a jejich předsedové tak mají řadu možností, jak ovlivňovat soudce nižších instancí a jak soudní praxi provádět bez efektivní vnější kontroly. Tato situace nepříznivě poznamenává výběr soudců a vede k novému typu kontraproduktivních nebo předpojatých výběrů [Badó, Nagy 2001]. Předpisy, neformální závazné názory, právní a etická opatření, apelační a kontrolní instance jsou nejenom nástrojem k zajištění konformity, garantují také kariérní očekávání nižších soudců.

Tento poslední příklad dokládá, že na institucích záleží; potřeba zachovat institucionalistický pohled je zcela jasná.

Hráči, aktéři, role: právníci jako aktivní činitelé

I když se člověk nachází uprostřed rychlých změn v četných oblastech, může si všimnout, že se právnícké profese v posledních desetiletích celosvětově transformují. Ve společnostech, které aktivně měnily svůj politický, ekonomický a právní systém, vytvářejí tyto obecnější změny pozadí a kontext – a je jasné, že přizpůsobování se měnícímu se prostředí přináší v průběhu procesu transformace nové úkoly. Přestože konečné cíle těchto transformací (právní stát, práva, demokratický způsob konání atd.) jsou pevné, cesty k nim a instituce, které by mohly pomoci výslednému úspěchu, jsou neobyčejně křehké.

Přestože intenzivní práce na budování institucí v postkomunistických společnostech propůjčuje značnou důležitost pragmatickým poradcům, zákonodárcům a jiným navrhovatelům, snaha hlouběji pochopit a analyzovat reálnou činnost aktérů zúčastněných v těchto procesech není příliš velká. Z právněsociologického hlediska jsou velmi důležitými hráči ti příslušníci právníckých profesí, kteří nejenom pomáhali vytvářet nové či renovovat staré instituce, ale také je dále v každodenním fungování přetvářejí.

Z našeho pohledu patří k nejdůležitějším rolím v právním systému ty, které utvářejí jeho institucionální aktivitu: soudci, prokurátoři a dokonce i soukromí práv-

ní zástupci v určitém systému spravedlnosti, dále profesori práva, akademičtí pracovníci v právnickém vzdělávání, na ústavních soudech či pracující jako ombudsmeni, správci a úředníci vytvářející právní prostředky a provádějící právní věci.

Období rychlé změny se většinou obtížně analyzují, přesto se můžeme oprávněně domnívat, že v tomto případě by byl jistý hlubší vědecký výzkum velmi vhodný. Takový výzkum by měl směle překračovat hranice mezi obory a čerpat z různých sociálních věd (historie, sociální historie, právní sociologie, právní vědy). Rámec vědecké konceptualizace právních otázek by měl přesahovat tradiční meze. I když takové přestupování hranic není v sociálních vědách rozhodně ničím novým, předpokládá odvahu a podnikavost. Tento posun v perspektivě je pro pochopení právnických profesí důležitý zvláště v případě společností, na něž působí tlak obrovských změn. Jako hodnotící shrnutí tradičních aspektů právní vědy lze přijmout tvrzení Terence Hallidaye:

„Jak sociální vědy, tak akademičtí právníci věnují mnohem větší pozornost náboru právníků, právnímu vzdělání, profesní organizaci a stratifikaci tohoto stavu než jeho činnosti a širšímu institucionálnímu působení. Vědci právníky zřídka berou jako hlavní představitele a aktivní zprostředkovatele institucionálního uspořádání, budující a udržující obecné tržní instituce, státní moc či občanskou společnost.“ [Halliday 1998]

Na tomto místě samozřejmě není možné rozebírat základy a výsledky interdisciplinárního projektu; můžeme zde o něm pouze stručně pojednat a nabídnout některá možná témata zkoumání. Tento nový přístup, přejímající různé aspekty z historiografie a sociologie, předpokládá aktivní roli právníků, konceptualizuje je jako aktivní činitele, kteří nikoli pouze zrcadlí zvláštnosti společnosti, ekonomiky nebo státu, nýbrž vytvářejí instituce, jejichž jsou součástí.

V oblasti sociologie právníků převládly otázky zjišťující, jak právníci kontrolují trh a jakým způsobem mohou získat konkurenční výhody na volném trhu; k vrcholu dospěly v monumentálních pracích Richarda Abela [Abel, Lewis 1988–89]. Problémy tržního chování, kontroly vzdělávání a přijímání do profesí a úlohy státu v regulaci pracovních podmínek byly jistě v době transformace státu v novou demokracii rozhodující. Slibnější by ale mohlo být prozkoumání procesu vytváření trhu, kdy právníci hrají zásadní roli v navrhování tržních institucí a formování neekonomických základů ekonomické činnosti. Svou práci dělají důsledně v zájmu kapitálu či velkého podnikání – hledají pro své klienty nové cesty, vytvářejí nové formy směny zboží, nové formy pojištění atd. Jsou vynálezci institucí a „obchodníci symbolického světa“: „Právníci vynalézají vztahy. To je jejich speciální kvalifikace, jejich nepostradatelný přínos ke kapitálu.“ [Cain 1994] Trh tedy coby relativně nová síla ve starém východním bloku nejenom mění dějiště profesní práce – což vidíme například v případě advokátů, kteří se musí po letech jistoty plynoucí z numerus clausus potýkat s velkou tržní konkurencí. Zatímco na konci osmdesátých let působilo v Maďarsku asi 2 000 advokátů, o desetiletí později už jich bylo přinejmenším 8 000. Ohromný nárůst počtu právníků a obrovské zvýšení počtu studentů, kteří se pouštějí do studia práv, jsou pro všechny nové demokracie ve střední Evropě příznačné [Blankenburgh et al. 2000].

V důsledku „privatizace“ této profese po desetiletích výlučnosti zajištěné státem a v důsledku silnějšího tlaku trhu se advokáti značně diferencovali. Navíc jsou nuceni se vyrovnávat s velkými právními a poradenskými firmami ze Západu, které nyní mohou na tento neregulovaný trh vstupovat. Právníci ale rozhodně nejsou čisté jen oběti tržní ekonomiky – předvedli, že se jim daří získávat konkurenční výhody, přičemž sami vytvářejí podmínky. Trh právníci vytvářejí různými způsoby: v prvních letech transformace (a v Maďarsku dokonce ještě několik let před politickou změnou) byli reformistickými poradci zákonodárců a poradní hlas uplatňovali, i pokud šlo o politickou roli poslanců a nejvyšších byrokratů. Privatizace státního vlastnictví po několika letech spontánnosti (jako „spontánní“ se eufemisticky, nicméně všeobecně označovaly neregulované, někdy až anarchické události) a jiné typy ekonomických regulací přinesly soubor ustanovení a jisté nové tržní subjekty a jurisdikce, nové definice právních zástupců, subjektu (korporace), vynalézání nového typu ekonomického občanství. Navýsost důležité a rozhodující je, že regulace ekonomické reformy, která vytvořila většinu tržních hráčů prostřednictvím konstrukce nového typu ekonomické právnícké osoby, proběhla před systémovou změnou – to potom dodalo dynamiku také jiným právním transformacím. Po prvních demokratických volbách v Maďarsku, ale i jinde, nastoupil na scénu jakožto hlavní projektant Ústavní soud, který se mimo jiné snažil přetvářet i sociální práva občanů. Tato činnost někdy vážně bránila dalším reformám takových dědičnou nemocí zatížených institucí, jako je systém sociálního zabezpečení. Tato logika byla nepokrytě přítomna i v osudu sociální reformy v Maďarsku: Ústavní soud roku 1995 prohlásil za neústavní redukce socialistického systému sociálního zabezpečení [Sajó 1999].

Během reformy a po dobu budování nových tržních institucí právníci také přetvářeli tržní morálku a vymysleli některé nové pojmy, například „špinavé peníze“, „praní peněz“, „korupce“. Něco takového se sice zdá velmi problematické a riskantní, protože tyto pojmy jsou silně hodnotově zatížené, ale i tak se tato tvořivost týkala legitimitnosti nového systému a dávala kapitalismu právní formy.

Pokud jde o roli a fungování právníckého stavu, je obecně známo, že v Evropě a hlavně v kontinentálním světě občanského práva řídila profesionalizaci vláda a podmínky právnícké práce vymezovaly státy silnými zásahy. Nováčci ze střední a východní Evropy zakusili všechny břemena tohoto typu státní aktivity: někdy až brutální síly modernizátorů. Nelze popřít, že právníci za totalitarismu byli pouhými sluhý státního zájmu, někdy dokonce protagonisty státní ideologie. Mělo by být ale jasné, že v takových systémech, zejména v podmínkách socialismu, měli právníci pouze omezenou roli, jejich funkce jakožto přenašečů a přetvářečů požadavků ústředí byla vcelku nedůležitá a na společnost přímo působily – přinejmenším teoreticky – direktivy z centra. To také znamená, že když byla direktivní ekonomika od konce šedesátých let nucena se reformovat, role právníků začala nabývat na důležitosti, protože nepřímá regulace znamenala nejen liberalizaci, ale také regulaci právními prostředky. To vyžadovalo péči renomovaných právníků při vytváření a realizaci právních regulací.

Při vytváření umírněného (omezeného) státu, vymezování práv občanů a sepišování ústavy právníci v roli účastníků rozhovorů u kulatých stolů účinně formova-

li podobu nových demokracií, čímž navázali na dlouhou tradici reformistického „politického právníčení“ a účasti právníků ve vysoké politice. Transformace ve střední Evropě se do velké míry daly prostřednictvím ústavních opatření, což těmto procesům dodávalo mírumilovný, klidný charakter. I zde je třeba uznat důležitost příspěvků právníků. Revoluční tvorba zákonů nemá jen své kompromisy a nedostatky – určitě dělá také chyby. A jelikož různé právnícké profese ve své každodenní praxi vytvářejí a obnovují legitimitu státu a právní stát, soudce či prokurátor se stávají nepostradatelnými stabilizátory státu.

Při vytváření tržních institucí spočívá funkce právníků v tom, že dodávají racionální legitimitu soukromým zájmům, protože se – v postsocialistických zemích – po dlouhých desetiletích působení v podmínkách oficiálního komunitarismu (nebo přinejmenším v podmínkách systému, v němž nebyl politicky legitimní privatismus) stali obhájci individuálních zájmů. V ovlivňování státních záležitostí mají právníci povinnost tvořit demokratická „pravidla hry“ a – což je mnohem složitější – dělat z těchto nových demokratických pravidel přirozený prvek života společnosti. Jejich stálým úkolem je vytvářet ústavní kulturu. Právnícký stav si nemá stěžovat na absenci takového kulturního prostředí, ale naopak navrhovat ústavní a právní hodnoty a legitimizovat je.

Je ale dobře známo, že k zajištění stability těchto struktur jsou nezbytné jisté sociální předpoklady, jejichž nejobecnějším konceptem je občanská společnost jako taková.

V sociologii právníků byl směřodatný pohled na nábor do právní oblasti dán tradiční třídní perspektivou, z níž vyplývalo společenské postavení právníckých profesí i jeho důsledky. Ústředním problémem byla nerovnost při rekrutaci a úroveň meritokracie. V této výzkumné perspektivě by se mělo pokračovat: vnitřní konzervatismus právníků, strukturální izomorfismus vládnoucí třídy či dominantních vrstev a povolání jsou i dnes vhodným polem zkoumání. Sociální původ právníků je dnes mnohem důležitějším tématem, protože se ukázalo, že významnými regulátory sociální skladby různých profesí jsou různé druhy kapitálu a jejich plodné směny. Studenti z rodin s nižším sociálním postavením jsou v nevýhodě, když se pokoušejí dostat se k nejlukrativnějším kariérám. Tato podoba nerovnosti tu navzdory oficiální pozitivní diskriminaci v socialistickém období i navzdory spěšnému přechodu k meritokracii v demokratickém prostředí stále zůstává. Novinkou jsou relativně vysoké platy v netržních právníckých profesích (které se však nedají srovnávat s platy v odpovídajících funkcích na Západě), jako jsou soudci a prokurátoři – tyto profese získaly po přechodu k demokracii vysokou symbolickou hodnotu, k níž se po několika letech připojily i finanční výhody. Vedle rostoucího tlaku na trh profesionálů se tak ze sociologického hlediska stala jedním z nejspornějších a nejproblematictějších úkolů regulace kariéry soudců. Do velké míry to bylo dáno tím, že si administrativní elita udržela autoritu v této věci prostřednictvím autonomní správy soudnictví.

Vedle tohoto přístupu se rozvinul také mnohem dynamičtější vztah, kde je významným úkolem podíl právníků na vytváření slušného prostředí a občanské spo-

lečnosti. Právníci hrají při rekonstrukci občanské společnosti v nových demokraciích řadu důležitých rolí, a to nejenom v kontextu svých vlastních profesních asociací, shromáždění a odborových svazů; advokáti se *de jure* i *de facto* značně angažují v každém dobrovolném spolku.

Historická zkoumání zjistila, že v předrevoluční Francii se advokáti, někdy ve spolupráci se soudci, podíleli na vytváření autonomní veřejnosti, na novém definování svrchované autority, opírající se o širokou veřejnost. V průběhu 18. století právníci jakožto hlas národa prakticky monopolizovali jazyk práv a pokračovali v symbolických zápasech s absolutismem [Bell 1994; Karpik 1990].

Role advokátů byla rozhodující i během velmi důležitých, formativních rozhovorů u kulatého stolu ve střední Evropě – prakticky určovali agendu rozhovorů a rozvíjeli jazyk politické argumentace. Bez účasti právníků, advokátů a právních vědců by se revoluce nestala legální a mírumilovně ústavní. Vybudováním formálního právního prostředí legislativních aktů a legalistické argumentace a artikulací jazyka v jejich pozadí vytvořili pevný základ ústavní legitimacy. Součástí ústav je ale také diskurs přirozených práv, který neztratil své antiformalistické, antipozitivistické ostří, jež bylo tak důležitou zbraní v rukou disidentů volajících po morálním pokroku [Příbáň 2001].

Po konsolidaci právního systému slouží „infekce přirozeného práva“ coby politický přístup populistům spíše jako základ kritiky rigidního, technokratického formálního práva.

Vytváření právní tradice prostřednictvím budování institucí a rozvoje diskursu a jako funkce šíření hodnot a konceptů vycházejících z ústavnosti, vlády zákona a práv je dobře známým úkolem, kterým se však sociologie právníků dostatečně nezabývá. Diskurs práv a liberalismu, logika oponování státu pomocí individuálních práv, příznačné pro předrevoluční Francii, chyběly v Německu, kde právníci definovali své povolání (Beruf) z hlediska institucionalizačních procedur a Rechtsstaat [Ledford 1996]. Ve střední Evropě hráli intelektuálové při společenských změnách vždy zásadní roli jako osvícená nebo revoluční náhrada buržoazie. Když se politika obrátila k silnému feudálnímu konzervatismu, jako v meziválečném období, tato role ustoupila před novou vlnou modernizace. Takové výkyvy se právníků v jejich profesních rolích silně dotýkaly, nejsilnější dopad měl ale státní socialismus, především svou anti-legalistickou ideologií, ale také vytrvalým pokrytectvím, jež se s ní spojovalo.

Je celkem pochopitelné, že během postkomunistických změn museli maďarští právníci po dlouhých letech, kdy měli jen omezený význam, přijmout oba úkoly: museli se postavit někam mezi francouzský (silný důraz na individuální práva jako obrana před státní autoritou) a německý (větší energie věnovaná tvorbě striktních právních procedur, upevňování racionální byrokracie) model. Tvůrci zákonů široce transformovali psané právo v souladu s tržní ekonomikou a právním státem. Soudci ve své velmi složité situaci střežili práva jednotlivců, zajišťovali stabilitu občanských vztahů a upevňovali legitimnost právního způsobu řešení sporů. Advokáti se jakožto obhájci svobod ztotožňovali se zájmy klientů, čímž legalizovali sociální potřeby. Každé právní profesi však zdůrazňovala právní formalismus, meze zásahů

státu a důležitost právních nástrojů obecně. Před přechodem k vládě zákona vyzve-
dávali disidenti ve střední Evropě v argumentaci proti komunistické vládě občanské
ctnosti a morální autoritu: podle jejich názoru by měl zákon sloužit jako hodnotově
zatížený politický nástroj na obranu utiskovaných. Taková morálně hodnotná čin-
nost se ale od profesionální právníků nedala v důsledku jejich organizačních vazeb,
dispozic daných vzděláním a ideologických zábran čekat; této výzvě mohli být pří-
stupní pouze disidenti stojící mimo oficiální funkce. Z tohoto hlediska není nový
systém ani zdaleka tak heroický.

Úkol řešit spory a napomáhat konsensu právníky nutí podílet se na odpověd-
nosti rozvíjejícího se společenství. Nejde zde jen o durkheimovskou logiku profes-
ních komunit jako tmele společnosti, ale také o empirickou zkušenost s rozhodová-
ním rodinných rozepří a drobnějších osobních sporů a o politickou a kulturní čin-
nost právníků jakožto místních expertů v malých městech. Tato činnost překračuje
přísné meze „právníčení“. Ve společnostech, kde autonomie dobrovolných asociací
založených na zájmech profesních skupin nebyla po dlouhou řadu let možná, je pře-
chod k určité komunitní kontrole společných hranic náročný. Objevují se ale různé
nové výzvy: v případě advokátů ohromně narostl tlak trhu, soudci jsou nuceni vy-
rovnávat se s velkou pracovní zátěží a agitovat za zvyšování platů, v tomto ohledu
ale zatím nejsou spolkový život a síla asociací dostatečně rozvinuté.

Advokáti byli nejenom schopni během transformace sami a s pomocí jistého
politického kapitálu ovlivnit některé aspekty tržních institucí, ale mohli se také po-
stavit za své individuální zájmy. Soudci a prokurátoři nemohou své potřeby artiku-
lovat individuálně. Jakožto veřejní úředníci jsou nuceni zůstat mimo politické spo-
ry a o zájmech jejich profese může hovořit pouze administrativní elita. Otázka pla-
tů je nicméně vysoce politizovaná, přestože zůstává pouze na oficiálních zastupite-
lích. Třetí způsob obrany osobních zájmů si zvolili státní notáři – úspěšně lobovali
za silné právní restrikce přijímání a dosáhli toho, že k jejich úřadu je možno se do-
stat pouze na bázi dědičnosti a že se vyhnuli jakékoli konkurenci.

Každá profesní asociace se musí vyrovnávat s novou situací, kdy stát nemůže
automaticky hájit její zájmy, kdy se objevila konkurence, která si získala autoritu
a klienty, a kdy se otevřeně, veřejně ozývají hlasy kritizující profesní aktivity a sou-
držnost komunity zpochybňují navzájem si odporující zájmy.

Navzdory tomu, že právnícké profese musí provést ohromné změny i bez opo-
ry v komplexním sociologickém výzkumu, jeho dynamičtější provedení by bylo uží-
tečným doplněním oblasti sociologie právníků, v níž jsou odborníci z právníckých
profesí aktivními činiteli. Právníci dnes mají specifické chápání formativních let no-
vých demokracií, v nichž pracují na budování institucí a vytvářejí a udržují nejenom
formální struktury, ale také instituce. Účinně se podílejí na formování hodnot, soci-
alizaci a souboru aktivit souvisejících s občanskou společností a společenstvím v šir-
ším slova smyslu.

Jako realistický obraz úkolů právníků se v době mohutných změn jasně rýsu-
je sociální inženýrství. Naše doba je nepochybně vhodná k tomu, aby se před práv-
ní odborníky kladly důležité otázky, protože tito lidé jsou klíčovými hráči v řadě

společenských změn, a to celosvětově a v postkomunistických zemích zvlášť. Naneštěstí zdaleka nemáme hojnost empirických sociologických výzkumů, ale v posledním desetiletí došlo k teoretickému posunu, který by mohl takovým zkoumáním pomoci. Je samozřejmě pravda, že výzkumy jdoucí napříč různými obory – a právě takové výzkumy by měly být v tomto případě použity – patří k těm nejsložitějším a časově nejnáročnějším vědeckým činnostem. Chtěl jsem zde pouze zdůraznit význam takových výzkumů a uvést jen několik prvků možného, doufejme že komparativního zkoumání.

Z angličtiny přeložila Jana Ogrocká.

ZOLTÁN FLECK vystudoval právo a sociologii na Univerzitě Loránda Eötvöse v Budapešti, Ph.D. získal v roce 2001 tamtéž. Mezi jeho výzkumné zájmy patří sociologie práva a právníků či právní kultura. Vyučuje sociologii a sociologii práva na právnické fakultě ELTE. Publikuje práce z historie vymahatelnosti práva, svobody tisku a sociologie právníků.

Literatura

- Abel, Richard L., Philip S. C. Lewis 1988–89. *Lawyers in Society*. Vol. 1–3. Berkeley: University of California Press.
- Badó, Attila, Zsolt Nagy 2001. „Hungarian lawyers in the making. Selectional distortions before and after the democratic changes in Hungary“. Paper for the „Trends in the Legal Profession“ panel. Budapest: Law and Society Association.
- Bell, David A. 1994. *Lawyers and Citizens. The making of a political elite in old regime France*. New York: Oxford University Press.
- Blankenburgh, Erhard et al. 2000. *Legal Culture in Five Central European Countries*. The Hague: WRR.
- Boros, László, Zoltán Fleck, Ágnes Gyulavári 1999. „Die Beteiligung von Laien an der Rechtspflege im sozialistischen Ungarn.“ Pp. 147–199 in Bender, Gerd, Ulrich Falk (Hrsg.): *Recht im Sozialismus Band 2. Justizpolitik*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Cain, Maureen 1994. „The symbol traders“. Pp. 15–48 in Cain, M., C. Harrington (eds.): *Lawyers in a Postmodern World*. Buckingham: Open University Press.
- Czarnota, Adam 1997. „Meaning of Rule of Law in Post-Communist Society“. *Rechtstheorie* 17: 179–196.
- Emmert, Frank 2003. „Administrative and Court Reform in Central and Eastern Europe“. *European Law Journal* 9 (3): 288–315.
- Fleck, Zoltán 2003. „Judicial independence and its environment in Hungary“. Pp. 121–140 in Příbáň, J., J. Young, P. Roberts (eds.): *Systems of Justice in Transformation*. Aldershot: Ashgate.
- Fleck, Zoltán 2005. „Freedom of the press in the civil adjudication“. *Médiakutatás* (2): 85–96.
- Halliday, Terence C. 1989. „Lawyers as Institution Builders: Constructing Markets, States, Civil Society, and Community“. Pp. 242–95 in Sarat, A., M. Constable, D. Engel, V. Hans, S. Lawrence (eds.): *Crossing Boundaries. Traditions and Transformations in Law and*

- Society Research*. Evanston: Northwestern University Press and the American Bar Foundation.
- Karpik, Lucien 1990. „Lawyers and Politics in France, 1814–1950: the state, the market, and the public”. *Law and Social Inquiry* 13 (4): 707–736.
- Koch, Charles H. 2004. „The Advantage of the Civil Law Judicial Design as the Model for Emerging Legal Systems”. *Indiana Journal of Global Legal Studies* 11 (1): 139–160.
- Krygier, Martin 2002. „Parables of Hope and Disappointment”. *East European Constitutional Review* 11 (3): 62–65.
- Krygier, Martin 1991. „Thinking Like a Lawyer”. Pp 67–90 in Sadurski, Wojciech (ed.): *Ethical Dimensions of Legal Theory*. Rodopi – Amsterdam – Atlanta: GA.
- Krygier, Martin 1999. „Institutional Optimism, Cultural Pessimism and the Rule of Law”. Pp. 77–105 in Krygier, Martin, Adam Czarnota (eds.): *The Rule of Law after Communism. Problems and Practices in East-Central Europe*. Aldershot: Ashgate/Dartmouth.
- Ledford, Kenneth F. 1996. *From General Estate to Special Interest: German Lawyers, 1878–1933*. New York: Cambridge University Press.
- Markovits, Inga 1995. *Imperfect Justice: An East-West German Diary*. Oxford: Clarendon Press.
- Parmentier, Stephan 2003. „Implications of Enlargement for the Rule of Law and Constitutionalism in Post-Communist Legal Orders.” Draft paper, http://www.iue.it/LAW/Events/WSWorkshopNov2003/Parmentier_paper.pdf (13. 9. 2005).
- Příbáň, Jiří 2001. „The Concept of Legality and Legitimation Demands in the Post-Communist Czech Society” Pp. 215–240 in Febbrajo, A., D. Nelken, V. Olgia (eds.): *Social Processes and Patterns of Legal Control. European Yearbook in the Sociology of Law*. Milano: Giuffrè.
- Rottleuthner, Hubert 1993. „The Conformity of the Legal Staff”. Pp. 441–450 in Karlsson, M. M., Ö. P. Jonsson, E. M. Brynjarsdóttir (eds.): *Recht, Gerechtigkeit und der Staat*. Reykjavik: Duncker & Humblot.
- Sajó, András 1999. „Socialist welfare schemes and constitutional adjudication in Hungary”. Pp. 160–178 in Příbáň, J., J. Young (eds.): *The Rule of Law in Central Europe*. Aldershot: Ashgate.
- Tismaneanu, Vladimir 2002. *Discomforts of Victory: democracy, liberal values, and nationalism in post-communist Europe*. Florence: European University Institute.

SOCIOLÓGIA

SLOVAK SOCIOLOGICAL REVIEW

<http://www.sociologia.sav.sk/socas/index.html>

Časopis SOCIOLÓGIA (SK ISSN 0049 - 1225) vydáva dvojmesačne Sociologický ústav Slovenskej akadémie vied.

Štyrikrát ročne vychádza časopis v slovenskej verzii a dvakrát ročne v anglickej verzii pod názvom SOCIOLÓGIA SLOVAK SOCIOLOGICAL REVIEW.

Časopis má internetovú adresu: <http://www.sociologia.sav.sk/socas/index.html>, kde je i odkaz na anglické abstrakty uverejnených textov:

http://www.sav.sk/index.php?lang=sk&charset=&doc=publish-journal&journal_no=36

Cieľ a poslanie

SOCIOLÓGIA publikuje pôvodné vedecké texty, pokrývajúce čo najširšiu oblasť sociologického myslenia a výskumu. Je priestorom pre odbornú diskusiu o aktuálnych spoločenských problémoch slovenskej spoločnosti. Zvlášť sa zaujíma o problematiku občianskej spoločnosti, lokálnych komunit, sociologické otázky zamestnanosti a práce, problematiku rodiny, mládeže a sociálnej stratifikácie. Tiež publikuje práce z oblasti histórie sociológie, sociologickej teórie, metodológie a výsledky sociologických výskumov.

Časopis je citovaný Sociological Abstracts a Current Contents/Social and Behavioural Sciences a indexovaný v publikáciách Institute of Scientific Information (ISI), USA.

Adresa redakcie

SOCIOLÓGIA - redakcia
Klemensova 19
813 64 Bratislava
Slovenská republika

telefón: +421-2-52 968 125
fax: +421-2-52 962 315
e-mail: silvia.danisova@savba.sk

Ročné predplatné (vrátane poštovného) 468 Sk, á 60.- Sk za jedno číslo.

Časopis vydáva Sociologický ústav SAV vo vydavateľstve Slovak Academic Press, spol. s r. o., Námestie slobody 6, P.O. BOX 57, 810 05 Bratislava. Vedie hlavná redaktorka Monika Čambáliková s redakčnou radou.

Distributed by Slovak Press, Ltd., P.O.BOX 57, 810 05 Bratislava, Slovak Republic.
Distribution rights are held by KUBON and SAGNER, P.O.B. 34 01 08, D-8000 München, Germany.

Rozširuje, objednávky a predplatné pre Slovensko prijíma:

Slovak Academic Press, spol. s r. o.
P.O.BOX 57
810 05 Bratislava
e-mail: sap@sappress.sk

Objednávky do zahraničia prijíma a vybavuje:

Slovart G.T.G. Ltd.
Krupinská 4
P.O.BOX 152
852 99 Bratislava
Slovenská republika
e-mail: info@slovart-gtg.sk

Medzi poriadkom a chaosom: právo v období post-komunistickej transformácie na Slovensku

SILVIA CAPIKOVÁ*

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Between Order and Chaos: Law in the Period of Post-Communist Transformation in Slovakia

Abstract: In this article the author attempts to evaluate and conceptualise how the law and legal institutions function during the period of post-communist transformation in Slovak society, taking into consideration the fact that there are other social processes in addition to transformation that contribute to the challenges that the law is faced with. To begin the author introduces the topic's theoretical and methodological background, followed by a discussion of the legal code and its developmental trends, with a focus on the causes and impact of changes. The author also analyses the particular functions and dysfunctions of the law within the broader social context, in an effort to highlight those areas where the law and legal institutions do not function sufficiently and may contribute to the establishment of a dysfunctional, anti-legal culture.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2005, Vol. 41, No. 4: 617–640

Procesy prebiehajúce v spoločnosti¹ ponúkajú istý explanačný kontext pre pochopenie stavu a vývoja práva a právnych inštitúcií a zmien ich funkcií. Význam hlbšieho zaoberania sa problematikou funkcií práva² v spoločnosti má praktický význam v období dlhodobej stabilizácie mechanizmov pôsobenia práva, v období, kedy spoločenský vývoj kladie zvýšený dôraz na legitimitu³ práva. „V spojení s dynamickými zmenami legislatívy naberá aktuálnosť postulát organizovania nie náhodných, fragmentárnych, ale pravidelne realizovaných výskumov fungovania novovytvorených zákonov“ [Ziembinski 1992: 402]. a právnych inštitúcií. Pojmy právnej vedy ako analytické a referenčné jednotky majú empirické koreláty v sociálnej realite a ako také môžu byť predmetom empirického výskumu. Takéto vý-

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Silvia Capíková, Katedra sociologie Filozofické fakulty Univerzity Komenského, Gondova 2, 818 01 Bratislava, SR, e-mail: capikova@centrum.sk.

¹ Príspevok vychádza z právneho stavu k obdobiu svojho spracovania, t. j. k 15. 10. 2004. Autorka ďakuje obom anonymným recenzentom za ich podnety a pripomienky k pôvodnému rukopisu.

² Ak používam pojem právo, mám tým predovšetkým na mysli právny poriadok spolu s právnymi inštitúciami.

³ Tu ponímanú v zmysle sociálneho potvrdenia a uznania práva.

skumy by mali nielen predchádzať konsolidácii právneho systému, ale mali by byť organickou súčasťou procesu tvorby práva bez čakania na krízové situácie spojené s dopadmi sociotechnicky alebo legislatívne-technicky nesprávnych zákonov.

Téma právo versus sociálna zmena, právny versus spoločenský poriadok je v literatúre prítomná viac ako dve tisícročia, čo ma pri písaní vedie k istej opatrnosti a skromnosti. Turbulentný vývoj po roku 1989 priniesol rad veľmi konkrétnych a závažných problémov. Cieľom môjho príspevku je prispieť k diskusii a naznačiť jeden z možných prístupov k problematike zmien a funkcií práva v období pokračujúcej post-komunistickej transformácie spoločnosti na Slovensku.

Právo je neodmysliteľnou súčasťou sociálnej reality.⁴ Je predmetom spoločenských zmien, zároveň je aj nástrojom ich presadzovania a korigovania ich dôsledkov. Je teda súčasne závislou i nezávislou premennou, preto sa jeho vplyv na priebeh sociálnych zmien na Slovensku a vice versa hodnotí neľahko. Princíp heuristickej náročnosti si vyžaduje zhodnotenie oboch stránok tohto vzájomného pôsobenia. Z tohto dôvodu budem najprv venovať pozornosť teoretickým a metodologickým východiskám. V ďalšej časti sa zameriam na deskripciu stavu právneho poriadku na Slovensku, hľadanie príčin a identifikáciu vývojových trendov. Nasledovne sa pokúsim sledovať funkcie a potenciálne dysfunkcie práva na príkladoch z vývoja spoločnosti na Slovensku, na pozadí širšieho sociálneho kontextu ako rámca analýzy zmien funkcií práva. Napokon budem hľadať interpretačné možnosti so zámerom formulovať určitú konceptualizáciu problematiky.

Teoretické a metodologické východiská

Analýza nastoleného problému si vyžaduje explicitné formulovanie teoretických a metodologických východísk, ktoré sa vzťahujú na dva hlavné okruhy:⁵

1. Ako vplyva spoločnosť, spoločenské procesy na právo?

Pri skúmaní vplyvu spoločnosti na právo je potrebné dôsledne vymedziť, čo je predmetom záujmu výskumníka. Pojem právo je veľmi široký, môžeme sem zaradiť právny poriadok, individuálne právne akty a právne inštitúcie – orgány tvorby, aplikácie a ochrany práva (ochrana práva je vlastne tiež aplikáciou právnych noriem).⁶ Môžeme skúmať ich organizáciu, početnosť, atď. Predmetom záujmu sú najmä právne inštitú-

⁴ Viaceré teoretické implikácie do akademického diskurzu vniesla Čeplíková [2000].

⁵ Vychádzam pritom z predpokladu, že predmetom sociológie práva je „vymedziť tie sociálne faktory, ktoré majú nejaký vplyv na konkrétny právny poriadok v jeho stabilite i premenlivosti. Keďže sa pochopiteľne jedná o vzťah vzájomného pôsobenia, je nemenej dôležité vymedzenie toho, ako právo penetruje do sociálneho života a aké sú jeho rozhodujúce funkcie v širšom sociálnom systéme.“ [Přibán 1992: 778].

⁶ Ide vlastne o širšie právnoteoretické vymedzenie pojmu právny systém, porovn. [Prusák 1995: 207].

ty, ich dynamika a aplikácia v praxi adresátov práva. Prostriedkami skúmania v tomto prípade budú predovšetkým samotné normatívne a individuálne právne akty (napr. zbierka zákonov, súdne spisy), záznamy o hlasovaní poslancov a sudcov, organizačná štruktúra orgánov tvorby, aplikácie a ochrany práva, lokalizácia, vzhľad a vybavenie budov štátnych orgánov a pod. Pre účely tejto štúdie obmedzím pozornosť na právny poriadok, resp. legislatívu, a pokúsím sa nájsť odpoveď na otázku: Aké dlhodobé trendy môžeme identifikovať vo vývoji právneho poriadku SR od roku 1989, resp. 1993, kedy vznikla samostatná Slovenská republika, a čím ich môžeme zdôvodniť?

2. Ako pôsobí právo na spoločnosť?

Pri hľadaní odpovede na túto otázku ako kľúčová kategória vystupuje fungovanie práva, pôsobenie práva môžeme čiastočne stotožniť s (ne)plnením jeho funkcií.

Fungovanie práva vymedzuje Ziembinski [1992: 389] ako „pôsobenie systému právnych noriem na správanie sa členov spoločnosti ako aj štátnych orgánov, pričom správanie sa je potrebné skúmať zároveň s jeho dôsledkami“ – na jednej strane je to vedomé správanie sa adresátov v súlade alebo rozpore s právnymi normami (vrátane vydávania individuálnych aj normatívnych právnych aktov), na strane druhej „vedomá realizácia prospechu z právne dovoleného konania.“ [ibid.] Podmienkou pôsobenia práva v spoločnosti, či už pôsobí ako funkčná alebo dysfunkčná inštitúcia, je znalosť práva, jeho reflexia v kognitívnych štruktúrach ľudí.

Z uvedeného môžeme vyvodiť, že pôsobenie práva v spoločnosti, t.j. napĺňanie alebo nenapĺňanie jeho funkcií, môžeme de facto sledovať na dvoch rovinách:

1. *rovina verejnej mienky (kognitívnych a motivačných štruktúr)* ako predpokladu pre konanie v súlade alebo rozpore s právnymi aktami:⁷
 - a) právne vedomie, postoje k právu v normatívnom zmysle, názory naň, znalosť práva vrátane možností jeho uplatnenia,
 - b) postoje k orgánom aplikujúcim a ochraňujúcim právo (súdy, prokuratúra, polícia, úrady...),
 - c) postoje k normotvorným orgánom,
 - d) mediálny diskurz venovaný týmto otázkam.
2. *rovina faktického správania sa, teda behaviorálna rovina*, prístupná sledovaniu konkrétnych činností adresátov právnych noriem a ich dôsledkov. Do tejto kategórie patrí najmä konanie v rozpore s právom s následným vyvodzovaním zmluvnej a mimozmluvnej právnej zodpovednosti. Na tejto rovine sa predovšetkým prejavuje konanie spadajúce do oblasti sociálnej patológie,⁸ medzi nimi najmä kriminalita, ktoré sa pokladajú za jeden z ukazovateľov (dys)funkčnosti práva.

Rada by som zdôraznila, že načrtnutý analytický rámec je skôr orientačný a je jedným z alternatívnych prístupov ku skúmaniu danej problematiky.

⁷ Tu mám na mysli normatívne aj individuálne právne akty.

⁸ Porovn. Sopóci [2003], Ondrejko [2000], Chandogová, Remišová [2000], Lubelcová [1999] a i.

Stav právneho poriadku SR a jeho vývojové trendy

Revolúcia v roku 1989 priniesla novú víziu cieľového stavu spoločenského vývoja, vedúcou ideou pri jej presadzovaní sa stal model právneho štátu a deetatizácie spoločnosti. Nové politické elity sa v tomto „ponovembrovom“ období zamerali predovšetkým na právne ukotvenie zmeny politického režimu a polozenie základov pre resuscitáciu občianskej spoločnosti, hlásajúc novú ideológiu étosu občianskej kultúry. Po vzniku samostatnej Slovenskej republiky v roku 1993 došlo k reinštitucionalizácii ústavného systému, ukotveniu „pravidiel hry“ pre slobodnú súťaž politických síl a právnomu ukotveniu záruk základných ľudských a politických práv spojených s ich inštitucionálnym zabezpečením. Pádom železnej opony sa ekonomika aj kultúra (a právny systém) otvorili v smere k okolitému prostrediu a boli s ním priamo konfrontované.

Technologické inovácie, importácia nových kultúrnych prvkov, s nimi súvisiaci nárast zložitosti sociálneho sveta, nárast rozmanitosti interakcií si vyžadovali okrem rekonštrukcie právneho poriadku (obnovenie klasického inštitútu „vlastníctva“, zánik skutkovej podstaty „príživníctvo“ a i.) aj dynamický rozvoj právnych odvetví, ktoré dovtedy nezohrávali významnejšiu úlohu – napríklad právo duševného vlastníctva, právo životného prostredia, právo cenných papierov.

Tvorba zákonov v SR v dlhšom časovom horizonte pripomína čosi, čo možno nazvať legislatívnou lavínou. Téma „novelizácia novelizácií“ je prítomná v každodennosti laikov i profesionálov. Produkcia nových zákonov a najmä ich časté zmeny sú predmetom kritiky z mnohých strán. Hoci budovanie právneho poriadku od začiatku bolo v súlade s požiadavkami a poznatkami právnej vedy,⁹ dynamika právneho poriadku si vyžiadala daň v podobe jeho neprehľadnosti, terminologickej neurčitosti, nejednotnosti, miestami si právne úpravy protirečia. Tieto fenomény majú negatívny dopad na fungovanie práva v spoločnosti.

Aké dlhodobé trendy môžeme identifikovať vo vývoji právneho poriadku SR od roku 1989, resp. 1993 a čím ich môžeme zdôvodniť?

1. *Aproximácia práva SR s *acquis communautaire** je jednoznačným dôsledkom dlhodobej snahy vládnuccich politických elít o členstvo SR v Európskej únii. Prináša do slovenského právneho poriadku aj fenomén „*právnych transplantátov*“, ktorý O. Ovečková [2003] vidí v zlyhaní ľudského faktora a v nie vždy dôslednom dodržiavaní príslušných metodík zodpovednými pracovníkmi.
2. *Expanzia legislatívy, vedúca až k hypertrofii právneho poriadku* a s ňou spojená *rastúca nekonzistentnosť právneho poriadku* si zaslúžia osobitný odstavec.

⁹ V začiatkoch budovania právnych základov nového štátu sa tak dialo dôslednejšie a bolo to i do istej miery jednoduchšie než neskôršie „dolaďovanie“ existujúcej rozkošatenej legislatívy. Podľa Štefanoviča všade na svete platí, že i v prípade že sa poznatky právnej vedy plne využívajú, konečné znenie textu normy je determinované subjektami tvorby práva, osobitne poslancami. Rozpory v aplikácii a interpretácii práva sa objavujú predovšetkým tam, kde je daný priestor na voľnú úvahu. Tu právny vedec naráža na prepojenosť práva s inými normatívnymi systémami. [Štefanovič 1999: 25–32].

3. *Vysoká dynamika právneho poriadku* – rýchle za sebou nasledujú zmeny predovšetkým zákonov,¹⁰ nie je výnimkou niekoľko novelizácií jedného zákona v tom istom roku, dokonca sú prípady kedy je potrebné zákon novelizovať ešte skôr než nadobudne účinnosť. Týmto sa môže „popýšiť“ najmä právo sociálneho zabezpečenia, správne právo a finančné právo.
4. *Nadmerná socializácia právneho poriadku* v zmysle jeho nadmernej reaktívnosti na situáciu v slovenskej spoločnosti (či skôr ad hoc záujmy aktuálnej politickej reprezentácie) môže byť odôvodnená snahou o kontrolu sociálnej zmeny, v dôsledku ale spôsobuje zníženie stability právneho poriadku a podmieňuje nadväzujúcu *tendenciu k dotváraní práva rozhodovacou činnosťou súdov* (analogicky k rozvoju nadnárodného európskeho práva).
5. *Nárast významu sudcovej tvorby práva a rozhodovacej činnosti správnych orgánov*, v čom Svák [1996] pozoruje *konvergenciu* medzi kontinentálnym právnym systémom a systémom common law.
6. *Internacionalizácia právneho poriadku* v zmysle otvorenosti voči vplyvom medzinárodného práva a internalizácie medzinárodno-právnych štandardov.
7. *Globalizácia*, prejavujúca sa v recepcii vplyvu nadnárodných korporácií, ako napr. WB, IMF, IBRD, WTO a pod., ktoré vystupujú vo vzťahu k politickej garnitúre ako tzv. „relevant other.“
8. *Rozvoj nových právnych odvetví* sa týka predovšetkým oblasti súkromného práva, ale formuje sa napríklad aj právo tajných služieb (verejnoprávne odvetvie) a letecké právo (zmiešané odvetvie), ako poukázal napr. Bárány [1997].
9. *Dlhodobá absencia dôslednej a účinnej regulácie vzťahov* medzi politickou reprezentáciou krajiny a ekonomickou sférou. Chýba tak jeden z prostriedkov prevencie i potierania politického klientelizmu.
10. *„Bezzubosť“ zákonov* – čo znamená, že právny poriadok SR obsahuje určité zákony, ktoré neumožňujú ukladať právne sankcie, resp. vyvodzovať právnu zodpovednosť za protiprávne konanie (porušenie príkazu alebo zákazu stanoveného právnou normou). Odôvodnenie môže byť dvojaké: technicko-legislatívna chyba, alebo zámerné tlaky členov zákonodarného zboru na ochranu nimi presadzovaných záujmov.

Tieto trendy spolu často súvisia a ich vplyv sa navzájom môže posilňovať. Výpočet vývojových trendov nie je vyčerpávajúci, nezaraďujem medzi ne napríklad zmeny prebiehajúce v jednotlivých právnych odvetviach (týkajú sa konkrétnych reforiem, napr. reformy verejnej správy, zdravotníctva, školstva, súdnictva a pod.)

¹⁰ Príkladmo uvediem niekoľko zákonov, ktoré v SR v rokoch 1993–2002 boli predmetom veľmi častých zmien: 15-krát Zákon o konkurze a vyrovnaní (č. 328/1991 Zb.), 41-krát Živnostenský zákon (č. 455/1991 Zb.), 16-krát Trestný zákon a 13-krát Trestný poriadok.

Hypertrofia právneho poriadku

Dominantným trendom sa javí kvantitatívna expanzia legislatívy (legislatívna lavína¹¹) na úkor jej kvality. Otázka, aký má tento jav rozsah, je zložitá, nakoľko v SR neexistuje metodologické rozpracovanie, ani systematická kvantifikácia tohto fenoménu.¹² Na internetovej stránke zákonodarného zboru, Národnej rady Slovenskej republiky nájdeme aspoň hrubé štatistické údaje o počtoch navrhnutých, schválených, neschválených zákonov s rozlíšením podľa predkladateľa. V týchto počtoch nie je zahrnutá nepriama novelizácia. Predsa však uvediem aspoň pre ilustráciu: V I. volebnom období (1994–1998) bolo schválených 313 návrhov zákonov, v II. volebnom období (1998–2002) ich bolo takmer dva razy toľko – 532. [Orosz 2003]

Pri hlbšom pohľade do Zbierky zákonov Slovenskej republiky, sa môžeme stožniť so závermi výskumu, ktorý dlhodobo realizuje výskumná skupina na Ústave štátu a práva Akadémie vied Českej republiky¹³: 1. vývoj právneho poriadku reflektuje historické zlomy sprevádzané nárastom kvantít legislatívy, 2. každý právny poriadok obsahuje tzv. „tvrdé jadro“ tvorené relatívne malým percentom z celkového počtu právnych predpisov, 3. do tohto jadra smeruje najväčší počet zmien a citácií, 4. vývoj po roku 1989 predstavuje „legislatívni smršť“, aká historicky nemala obdobu – autori varujú pred sebadeštruktúrnym efektom tohto vývoja, 5. sprievodným znakom vysokej produkcie sú časté zmeny právnych predpisov (novelizácie) a ich značný podiel na celkovej produkcii právnych predpisov.

Zdá sa, že nadmerná produkcia nekvalitnej legislatívy nepostihla iba právny poriadok SR, ako potvrdzujú poľské¹⁴ a české pramene. Je možné, že je súčasťou „syndrómu transformujúcej sa spoločnosti.“ Na legislatívnu lavínu nadväzuje reťaz priamych aj nepriamych následkov, v istom zmysle sa dá hovoriť aj o škodách, a to materiálneho aj nemateriálneho charakteru.

Napríklad podľa Ovečkovej [Ovečková 2003], hypertrofia právneho poriadku má nasledovné dôsledky: neprehľadnosť a nejasnosť právneho poriadku, zníženie jeho aplikovateľnosti (niektoré normy sú jednoducho neaplikovateľné), zníženie

¹¹ Autori Kořenský, Cvrček, Novák [1999] pomenúvajú tento fenomén „legislatívni smršť“.

¹² Potvrdením praktického významu sledovania aj tejto stránky legislatívnej činnosti je štúdia L. Orosza [2003] či monografia J. Kráľa a A. Holáka [Kráľ, Holák 1999].

¹³ Kořenský, Cvrček, Novák [1999]. Cennou robia túto prácu jednak poznatky z oblasti metodológie, jednak faktami podložené meritórne zistenia. Dominuje právnoinformatický prístup, ktorého praktickým výsledkom bola databáza právnych informácií a rekonštrukcia právneho systému ČR od r. 1918. Použité boli viaceré metódy, okrem legislatívnej štatistiky aj kvantitatívny popis právneho jazyka, lingvistická a kontextuálna analýza. Táto práca v mnohom prekonala skôr realizovaný rozsiahly medzinárodný výskum [Schäffer, Rácz 1990].

¹⁴ Otázka primeranej kvality a kvantít legislatívy sa objavila aj vo výskume vedenom G. Skapskou v roku 2001. Zistilo sa, že najmä malí a strední podnikatelia v Poľsku vnímajú legislatívnu lavínu negatívne. Potvrdilo sa, že je jednou z bariér rozvoja malého a stredného podnikania a zásadne ovplyvňuje rozhodovanie podnikateľa o prípadnej nelegálnej činnosti. [Skapska 2002], porovn. tiež Letkowski [1997], Turska [1992].

možnosti vymožitelnosti práva. Súvisiace oslabenie právnej istoty obyvateľstva¹⁵ posilňuje negatívne postoje k právu a vedie k nedodržiavaniu a obchádzaniu práva. Podľa Skapskej [2002] sú dôsledkom aj vysoké investičné náklady spojené s legálnym podnikaním, čo pôsobí ako jedna z bariér rozvoja efektívneho hospodárstva.

Ak aplikujeme interpretačný rámec právnej kultúry, prichádzame k postulátu, že legislatívna lavína je v kauzálnom spojení s kreovaním antiprávnej kultúry, prispieva k destabilizácii sociálneho poriadku a posilňuje pocit chaosu.

Pôsobenie a funkcie práva v slovenskej spoločnosti

V predošlých pasážach bolo načrtnuté, že právny poriadok SR má isté nedostatky, ktoré neumožňujú vždy adekvátnu ochranu niektorých oprávnených záujmov, resp. umožňujú obchádzanie určitých ustanovení právnych predpisov. S tým idú ruka v ruke aplikačné ťažkosti. Služi potom právo k stabilite spoločenského poriadku a ochrane spravodlivosti, alebo naopak vnáša do spoločenského života neistotu a nedôveru? Plní svoje funkcie, a aké je jeho dysfunkčné pôsobenie?

Na tomto mieste pokladám za potrebné odbočenie do teórie. S rozvojom sociológie práva a príbuzných disciplín v literatúre predmetu pribúdali koncepcie, vymedzujúce funkcie práva. Klasik E. Durkheim rozlišoval dve dominantné funkcie: represívnu (ktorá charakterizovala tradičnú spoločnosť), a reštitučnú (príznačnú pre modernú spoločnosť).¹⁶ K. Mannheim [1957] z pozície filozofie liberalizmu vymedzuje dve základné funkcie práva: 1. udržiavať fundamentálny poriadok (a poskytnúť ľuďom príležitosti a istotu), 2. rozhodovať tie konflikty a záujmy jednotlivcov a skupín, ktoré nedokážu vyriešiť oni sami. E. Bakošová [1991] vymedzuje tieto funkcie: 1. ochranná, 2. regulačná, 3. výchovná, 4. riešenie konfliktov. Podľa J. Přibáňa [2001] sú hlavnými tieto funkcie: 1. integratívna funkcia, 2. selektívna funkcia, 3. regulatívna funkcia, 4. funkcia nástroja riešenia sociálnych konfliktov, 5. legitimizačná funkcia. M. Večeřa [1996] vyčleňuje šesť hlavných funkcií práva: 1. udržiavanie sociálneho poriadku, 2. prepožičanie legitimacy výkonu verejných funkcií, 3. vymedzenie práv a povinností v sociálnej interakcii, 4. uľahčenie kooperatívneho konania, 5. riešenie konfliktov v spoločenských vzťahoch, 6. reprodukcia kultúrnych vzorov.

V poľskej odbornej literatúre sa často stretáme s ponímaním práva ako nástroja sociálnej kontroly, upriamujúcim pozornosť na jeho sociotechnickú (sociálne-inžiniersku) funkciu v zmysle vnášania inovácií. Zdôrazňuje sa aj motivačná funkcia práva. Táto funkcia spočíva v tom, že právo má motivovať adresátov právnych

¹⁵ Ja k tomu (položartom) dodávam, že trpia aj študenti práva. Keďže vyučovacie predmety väčšinou pokrývajú jednotlivé právne odvetvia, často je potrebná detailná znalosť študijných materiálov a zákonov, ktoré sa dajú merať na desiatky centimetrov, pričom perspektíva ich využiteľnosti po skončení štúdia je neistá.

¹⁶ Toto rozlišovanie reflektuje napr. aj M. Foucault, keď vývin v oblasti trestnej justície a sociálnej kontroly charakterizuje okrem iného aj prechodom od zločinu krvi ku zločinu podvodu [Bunčák 2002].

noriem ku konformizmu, aby sa pri uspokojovaní svojich potrieb a realizácii svojich záujmov riadili právnym poriadkom, teda fungovanie práva má stimulovať upevňovanie právnej kultúry spoločnosti.

Americký autor Friedrichs [2003: 8] explicitne rozlišuje 5 funkcií a 5 dysfunkcií práva v spoločnosti. Medzi *pozitívne funkcie práva* zaraďuje: 1. ochrana spravodlivosti a základných hodnôt spoločnosti, 2. regulácia uspokojovania praktických potrieb, 3. riešenie konfliktov, 4. udržiavanie poriadku a 5. udržiavanie súdržnosti spoločnosti. V jeho ponímaní je právo významným nástrojom zabezpečenia sociálnej kohézie (v zásade ide o funkciu integračnú). Ako *negatívne funkcie práva* (dysfunkcie) uvádza menovite: 1. právo konzervuje status quo, 2. rozdeľuje ľudí, 3. je nástrojom útlaku, 4. udržiava a ospravedlňuje konflikt a násilie, 5. rozširuje a petrifikuje moc štátu. [Ibid.]

Odborná literatúra poskytuje široký diapazón klasifikácií a definícií funkcií práva. Tie, ktoré som uviedla, môžeme označiť ako *hlavné funkcie* v tom zmysle, že sú spoločné pre všetky odvetvia právneho poriadku. Nazdávam sa však, že nad nimi stojí jediná, nazvime ju *metafunkcia*,¹⁷ a to funkcia poriadková. Z tohto pohľadu všetky ostatné *hlavné funkcie* sú jej derivátmi a predstavujú jej rôzne dimenzie (stránky). Je potrebné podčiarknuť, že jednotlivé odvetvia práva plnia *špecifické funkcie*, determinované okruhom spoločenských vzťahov, ktoré sú predmetom ich regulácie.¹⁸ Zároveň je potrebné povedať, že jednotlivé funkcie, ktoré právo plní v spoločnosti, sa pri riešení právnych situácií neprejavujú izolovane jedna od druhej. Toto je potrebné vziať do úvahy, ak chceme diagnostikovať a hodnotiť dynamiku pôsobenia práva v spoločnosti. Pritom je veľmi zložitý oddeliť od seba rovinu, pracovne vymedzenú ako rovinu verejnej mienky, a rovinu faktického správania sa subjektov práva. Vo vzťahu k hodnoteniu post-komunistického vývoja na Slovensku z aspektu práva sústredím pozornosť na tie oblasti, v ktorých sa zreteľnejšie prejavuje pôsobenie práva, a to na oboch analytických rovinách.

¹⁷ Ako inšpirácia pre mňa slúžil model hierarchického usporiadania funkcií práva, ktorý sa v európskej právno-sociologickej tradícii spája s menom M. Boruckej-Arctowej. V monografii z roku 1982 metafunkciu vymedzuje pomerne široko – spočíva podľa nej v organizovaní spoločnosti ustanovením konkrétnych foriem kolektívneho života a definovaní ich štruktúry, v regulácii rôznych sfér života spoločnosti a ekonomiky a udržiavaní spoločenského poriadku. Hlavnými, odvodenými funkciami sú: ochranná, organizačná a výchovná [Borucka-Arctowa 1982].

¹⁸ Toto reflektuje aj odborná verejnosť a s uspokojením je možné konštatovať, že sa stávajú čoraz častejšie predmetom sociologického výskumu. Na Slovensku bolo iba na stránkach časopisu Sociológia len v poslednom období uverejnených niekoľko pozoruhodných štúdií z tejto oblasti. Ich predmetom bola napr. otázka sociálnej a ekonomickej integrácie ľudí so zdravotným postihnutím prostredníctvom práva [Repková 2003], spoločenské stratégie kontroly kriminality vo vzťahu k modelom systémov trestnej spravodlivosti [Lubelcová 2005], veľmi dôkladne bola zhodnotená právna regulácia náboženského života na Slovensku [Tížik 2005].

Právna kultúra spoločnosti a pôsobenie práva

Pri hodnotení pôsobenia práva v spoločnosti na rovine motivačných a kognitívnych štruktúr sa ako slubným javí právno-sociologický koncept právnej kultúry spoločnosti.¹⁹ Právna kultúra spoločnosti nemôže byť stotožnená iba so systémom pozitívneho, objektívneho práva. Obsahuje totiž mimoprávne normy, ak sú adresátmi noriem chápané ako záväzné. Sociologická literatúra je bohatá na definície. Ako píše Zavacká, týka sa obsahu práva i jeho rešpektovania a „zahŕňa v sebe širokú škálu vnímania práva od najvyšších orgánov štátnej moci a správy až k jednotlivcovi – občanovi“ [Zavacká 2004: 73]. Súčasťou právnej kultúry je právne vedomie,²⁰ ktoré z aspektu jednotlivca je súčasťou jeho kognitívnej mapy, pomáha mu orientovať sa v sociálnom svete a riešiť právne významné situácie.

V zásade sociológia práva právnou kultúrou rozumie taký systém mimoprávných hodnôt, noriem a vzorcov konania, ktoré podporujú právne konformné postoje a konanie a napomáhajú pôsobeniu práva v spoločnosti, dosahovaniu cieľov inkorporovaných v právnych normách právne dovolenými spôsobmi. Vhodnejšie by možno bolo označenie pro-právna kultúra. Pendantom takejto kvality a konfigurácie kultúrnych prvkov je anti-právna kultúra, ktorá naopak vedie k ignorácii práva, jeho nedodržiavaniu a sťažuje jeho pôsobenie v spoločnosti. Sú pre ňu typické negatívne postoje k právu.

Čo to v praxi znamená, vhodne ilustruje reprezentatívny celopoľský výskum vedený G. Skapskou [2002]. Mnohé jeho výsledky môžeme veľmi dobre vztiahnuť na slovenské realie. Podľa G. Skapskej je právna kultúra *conditio sine qua non* úspešnej ekonomickej transformácie spoločnosti.²¹ Zásadne sa podľa nej zmenili postoje k právu. Právo už nie je ponímané ako nástroj štátneho nátlaku, dominujúcou je tzv. „občianska koncepcia práva“. Skapska konštatuje objavenie sa potreby práva, spočívajúce na uznaní jeho užitočnosti, jeho hodnoty ako nástroja na ochranu oprávnení a hospodárskej slobody. Vzťah vlád v post-komunistických krajinách ku právu označuje Skapska [2002: 105] ako „nový legalizmus“, zároveň však konštatuje u nových politických elít antiprávnu kultúru. Jej korene hľadá v období totalitarizmu, kedy nastalo jednak oddelenie práva od morálky, jednak zaniklo tzv. neoficiálne právo, ktorým sa v obchodnom styku riadili malí a strední podnikatelia (nosnou zásadou bola zásada poctivého obchodného styku). V podmienkach, kedy zmluvným stranám

¹⁹ V právnej vede sa pojem „právna kultúra“ používa najmä v právnej komparatistike, ako synonymum pojmu „právna rodina“ alebo „právna tradícia“. Existujúce právne systémy jednotlivých spoločností – štátov sa dajú klasifikovať na základe určitých charakteristík do skupín (právnych kultúr), ako kritériá triedenia sa v literatúre zvyčajne uvádzajú pramene práva, typické právne inštitúty, princípy, prípadne ešte ďalšie znaky.

²⁰ V literatúre predmetu existuje rad koncepcií právneho vedomia. Pozri [Vaculíková 2002; Večeřa 1996; Vojna et al. 1984 a ďalší].

²¹ „Popri kvalite inštitúcií, medzi nimi kvalite práva, určujúcim činiteľom vytvorenia slobodného a efektívneho hospodárstva je právna kultúra adresátov práva, chápaná operatívne ako potreba práva v spojení s jeho miestom v individuálnej hierarchii hodnôt, a zároveň systém mimoprávných hodnôt a noriem, ktoré podporujú pôsobenie práva“ [Skapska 2002: 103].

nezáleží na svojom dobrom mene, a navyše vymáhanie práva je neefektívne, nemajú problém obchádzať a porušovať právo a poškodzovať partnerov či kontrahentov – v istom zmysle sa to opláti. Riadenie sa právom sa stáva aj pre ďalších účastníkov neatraktívnym, nepôsobí motivujúco. Preto dochádza ku hľadaniu účinnejších stratégií a mechanizmov a utvrdzovaniu vzorcov typických pre antiprávnu kultúru.

Moderné, inštrumentálne právo sa používa s úmyslom presadenia sociálnej zmeny a eliminácie nežiadúcich vzorcov konania v spoločnosti, resp. ich nahradenia inými vzorcami. Má však iba obmedzený priamy dopad, naopak, môže vyvolať rad nežiadúcich, vedľajších, nezamýšľaných účinkov. Toto suché konštatovanie nadobudne v kontexte súčasnosti jasnejšie kontúry, ak si uvedomíme vplyv neregulovaných záujmových, najmä ekonomických skupín,²² a ak vezmeme do úvahy existenciu zločineckých skupín a kriminálnych komunít v spoločnosti. Obnovu vlastníckych vzťahov môžeme pokladať za veľkú výzvu post-komunistického obdobia. S právnou kultúrou spoločnosti veľmi úzko súvisí dianie v politike, nakoľko autorita práva je úzko spojená so štátom a faktickým uplatňovaním zákonodarnej, súdnej a výkonnej moci.

Právo ako prostriedok politickej komunikácie

Dnes už klasickým konceptom je Habermasova teória komunikatívneho konania, v ktorej peniaze a právo vystupujú ako prostriedky komunikácie medzi politickou a hospodárskou sférou. V post-komunistickom vývoji Slovenska je funkcia práva ako jedného z prostriedkov politickej komunikácie skutočne neprehliadnuteľnou. Okrem toho, že politická reprezentácia tvorbou práva komunikuje aj s obyvateľstvom ako takým (najmä pri právnej úprave situácií, ktoré sa týkajú veľkého počtu sociálnych kategórií obyvateľov, ako napr. nadobúdanie bytu a iných druhov nehnuteľností), jeho obsahom komunikuje aj hodnoty a vzorce žiaduceho a nežiaduceho konania, ktoré by mal dodržiavať každý člen spoločnosti.

Zároveň je legislatíva prostriedkom komunikácie Slovenskej republiky s ďalšími štátmi. Napríklad, prihlásenie sa k princípom pluralitnej demokracie a právneho štátu predpokladalo právnu úpravu slobodných volieb, referenda, deetatizácie spoločnosti atď. Túto funkciu je možné s istou dávkou obrazotvornosti označiť ako „signalizačná“. Prijímaním zákonov vzťahujúcich sa na určitú oblasť spoločenských vzťahov, hoci aj nekvalitných a „bezzubých“ (napr. zákon o konflikte záujmov, alebo zákon o preukazovaní pôvodu majetku), politická elita Slovenska vysiela signály zahraničiu – predstaviteľom a členom EU a NATO, ale aj potenciálnym zahraničným investorom či ratingovým agentúram.

K pojmovým znakom práva patrí jeho tvorba či uznanie, ako aj garancia jeho zachovávania štátom, čiže politickou organizáciou a politickou mocou. Koncepcia politického sprostredkovania potrieb a záujmov v interpretácii Bárányho [1990] implikuje, že všetky vplyvy, ekonomické, sociálne, kultúrne a pod., teda vplyvy okolitých spoločenských subsystémov, sa do právneho poriadku premietajú prostredníctvom poli-

²² Napr. Sopóci [2003], Lesná [2001].

tiky. Súlad politických rozhodnutí i spôsobov ich presadzovania s právom je zdrojom ich legitimacy najmä v prípade, že presadzovanie či realizácia rozhodnutí nie je v súlade so záujmami a vôľou dotknutej skupiny alebo jednotlivcov. Právo pôsobí ako nástroj i ako vedľajší zdroj politickej moci. Otázka *cui bono* v procese legislatívy vystupuje minimálne dvakrát: po prvý raz v procese prípravy legislatívneho návrhu (nezávisle od toho či je pripravovaný v exekutive alebo v parlamente), po druhý raz v procese jeho pripomienkovania a schvaľovania na pôde parlamentu. [Capíková 2003]

Verejnosť vníma politiku aj prostredníctvom legislatívy, keďže tá rámcuje možnosti uplatnenia individuálnych šancí. Zdá sa však, že decíziu sféru mimo obdobia predvolebného boja neveľmi zaujíma verejná mienka. Svedčí o tom napríklad nedostatočná verejná diskusia o väčšine prijímaných politických reforiem. Zaujímavé je, že napriek absencii adekvátneho zhodnotenia situácie a využitia odborných analýz akademických inštitúcií aj špecializovaných výskumných agentúr²³ si trúfajú niektorí politici odôvodňovať svoje rozhodnutia a legislatívne iniciatívy „spoločenskou objednávkou“.²⁴

Tabuľka 1. Vývoj dôveryhodnosti politických inštitúcií v SR v %
(máj 2004 – november 2002)

	dôvera			nedôvera		
	máj 2004	máj 2003	november 2002	máj 2004	máj 2003	november 2002
Armáda SR	62,0	57,0	56,5	32,1	35,4	36,4
Cirkvi	50,6	47,4	53,4	41,9	43,8	39,6
Miestna samospráva	48,7	48,1	50,9	44,7	42,9	40,9
Prezident SR	40,8	34,6	38,3	56,4	63,4	59,9
Policačný zbor SR	40,6	22,8	22,3	56,8	74,7	75,9
Samospráva VÚC	33,1	30,7	30,2	49,7	47,1	47,1
Odbory	27,9	29,5	26,8	58,0	54,9	56,2
Súdy, prokuratúra	21,1	15,1	16,6	73,7	78,7	78,7
NR SR	21,0	24,7	30,6	76,6	72,4	65,4
Vláda SR	20,8	23,3	32,4	77,7	75,0	

* Údaj „dôvera“ vznikol zlúčením odpovedí „plne dôveruje“ a „viac dôveruje ako nedôveruje“

** Údaj „nedôvera“ vznikol zlúčením odpovedí „vôbec nedôveruje“ a „viac nedôveruje ako dôveruje“

Dopočet do 100 % tvoria odpovede „nevie“.

Spracované podľa: Odbor mediálneho výskumu Slovenského rozhlasu (OMV SRo), www.rozhlas.sk

²³ Je to známy fakt, reflektovaný aj v odbornej verejnosti. Pri hodnotení vývoja sociológie v období post-komunistickej transformácie na to poukazujú Búzik a Laiferová [2003].

²⁴ V r. 2004 bol napríklad takto vysvetľovaný pokus zaviesť do rodinného práva staronový inštitút zavinenia. Prejavuje sa tu možno istý legislatívny optimizmus a schematické mysle-

Ako upozorňuje A. Sajo, „akceptácia právnych noriem je v prvom rade dôsledkom akceptácie politického systému.“ Naopak to však neplatí: dodržiavanie práva neznamená automaticky, že politický systém je akceptovaný [Sajo 1992: 86]. Nekvalitná tvorba a aplikácia práva nedáva dobrú vizitku predstaviteľom štátnej moci. G. Lubelcová [1999: 499] pri hodnotení pôsobenia práva v oblasti spoločenskej kontroly kriminality na Slovensku konštatuje a varuje: „Ambivalentný výklad práva (vrátane najvyššieho zákona – ústavy) a jeho prehľbovanie na pozadí politického boja znižuje v očiach verejnosti autoritu práva a obmedzuje jeho regulatívnu funkciu.“

Nepriamym indikátorom môžu byť reprezentatívne prieskumy dôveryhodnosti politických inštitúcií. V čase písania článku som mala k dispozícii iba údaje z prieskumov realizovaných v rokoch 2002–2004, teda počas III. volebného obdobia Národnej rady SR.

Z tabuľky vyplýva, že zákonodarný zbor SR bol v uvedenom období jednoznačne najmenej dôveryhodnou inštitúciou. To implikuje kritické postoje obyvateľov k jej činnosti, najmä legislatívnej, a indukuje podozrenie, či potenciálni voliči nepokladajú celý legislatívny proces za „panskú zábavku“.²⁵ Na druhej strane, tlak verejnej mienky vo vzťahu k právu je stále nepostačujúco slabý a neúčinný.

Právo ako kapitál krajiny

Chápanie práva vo funkcii kapitálu krajiny je možné formulovať na základe vzťahu práva a ekonomiky. Vytváranie „priaznivého podnikateľského prostredia“, o ktoré sa snažia politické elity na Slovensku [porov. Tuček, Bunčák, Harmadyová 1998], sa uskutočňuje prostredníctvom legislatívnych zmien týkajúcich sa hospodárskej sféry (tak hmotnoprávneho, ako aj procedurálneho charakteru). Patria sem nielen otázky investičných stimulov pre zahraničných investorov, ale aj „daňové prázdniny“, zníženie odvodového zaťaženia zamestnávateľov, urýchlenie činnosti registrového súdu a živnostenských úradov, uľahčenie nadobúdania vlastníckeho práva k nehnuteľnostiam v katastrálnom konaní. Patrí sem aj vymáhateľnosť práva v obchodných veciach, teda schopnosť práva intervenovať do konfliktov v záväzkových vzťahoch, či už prostredníctvom arbitrážnych komisií, alebo súdov.

Právo chápané ako kapitál má uľahčovať podnikanie a znižovať investičné riziko. Dobré nastavené „pravidlá hry“ v hospodárskej oblasti spolu s efektívnym donucovacím aparátom by sa potom mali odraziť na objeme investícií v SR a raste ekonomických ukazovateľov, a následne zvyšovaní zamestnanosti a životnej úrovne

nie: rastie rozvodovosť, ergo sťažíme možnosť rozvodu manželstva. Absenciou spoločenskej objednávky sa vysvetľovalo nezavedenie inštitútu predmanželskej zmluvy. Naproti tomu, problém domáceho násillia bol dlhodobo ignorovaný a právny inštitút „týranie blízkej osoby“ zaviedla novela Trestného zákona až v roku 1999 až po intenzívnom tlaku mimovládnych organizácií.

²⁵ Český jazyk poskytuje veľmi priliehavý výraz „čtveráctví“.

obyvateľstva. Na Slovensku vývoj nebol priamočiary a potvrdzuje zlyhanie práva v mnohých oblastiach.

Ekonomická transformácia a v rámci nej spôsob a priebeh privatizácie štátneho majetku na Slovensku²⁶ môžeme označiť ako neuralgický bod prebiehajúcej sociálnej zmeny. Najmä etapa, ktorá prebehla v prvej polovici 90. rokov 20. storočia, bola a je vnímaná kriticky a negatívne ako zlyhanie právnych inštitúcií aj autorít. Nedostatočná právna regulácia spolu s pomalosťou vyvodzovania sankcií za protiprávne konanie priniesla veľké škody, ktoré nedokázala napraviť ani čiastočná reprivatizácia v druhej polovici 90. rokov 20. storočia. Mnoho štátnych podnikov doplatilo aj na nečestné podnikateľské praktiky, spojené napríklad s fenoménom tzv. „čiernych koní“. Je známym faktom, že vznikli rozsiahle ekonomické, ale aj spoločenské škody, zaradiť medzi ne môžeme napríklad: posilnenie existujúcich klientských väzieb a vznik nových, rešazenie druhotných platobných neschopností, pri zániku privatizovaného podniku vznik štrukturálnej nezamestnanosti, zníženie životných šancí, sociálnu frustráciu obyvateľstva, prehĺbenie regionálnej diferenciácie, marginalizáciu obyvateľstva, v prípade veľkej časti rómskeho obyvateľstva sprevádzanú „prepadom do sociálneho suterénu“. S praktikami niektorých podnikateľov a časti privatizérov súvisela následná kríza bankového sektora (ktorá poznačila túto dekádu), vyvstala potreba ich „ozdravenia“ z prostriedkov štátneho rozpočtu, teda z vrecák daňových poplatníkov. Táto negatívna skúsenosť spoločnosti sa taktiež podieľala na formovaní antiprávnej kultúry na Slovensku.

Pre ilustráciu uvediem názory na privatizáciu štátom vlastnených podnikov podľa komparatívneho výskumu z r. 1995. Respondenti sa mali vyjadriť k prebiehajúcemu procesu privatizácie súhlasom alebo nesúhlasom k piatim položkám. Uvádzam odpovede za SR podľa poradia preferencií, v zátvorke uvádzam percento súhlasných a v druhom poradí nesúhlasných odpovedí: 1. Privatizácia privileguje niekoľko ľudí a je v protiklade so záujmami väčšiny (60,1 a 16,1 %), 2. privatizácia zvyšuje sociálnu nespravodlivosť (55,9 a 17,6 %), 3. privatizácia je potrebná pre rozvoj národnej ekonomiky (50,0 a 19,5 %), 4. privatizácia je krádežou národného majetku (40,3 a 24,4 %), 5. privatizácia je dobrá pre zvýšenie životného štandardu väčšiny populácie (21,8 a 50,3 %) [Kuchař 1999: 279]. Výskum potvrdzuje, že hoci verejnosť na Slovensku vníma z hľadiska makrospoločenského privatizáciu ako potrebnú, prebiehajúci proces vyvolával kritické postoje. Spôsob a najmä priebeh a ekonomické dôsledky privatizácie vedie vo verejnosti k spochybňovaniu legitimacy práva, ako aj súčasného sociálneho poriadku.²⁷

Funkčnosť a sila práva sa preukáže v situáciách, kedy jeden z účastníkov právnych vzťahov vybočí z rámca právom dovoleného konania. Kontrolný a najmä sankčný aparát štátu (ktorý tvoria tiež právne inštitúcie) je zodpovedný za prestíž práva, postoje k nemu, jeho efektívnosť. Je potrebné, aby príslušné inštitúcie konali nie

²⁶ Jednotlivé veľké privatizačné kauzy v súvislosti s pôsobením záujmových skupín na slovenskej politickej scéne tohto obdobia opisuje Sopóci [2003].

²⁷ O. i. zmien v sociálnej štruktúre (fenomén „novozbohatlíkov“) atď.

len v medziach zákona, ale aj rýchlo a dôsledne. Zhubné dôsledky má najmä nedostatočná právna úprava v procedurálnej i organizačnej oblasti („deravá“ legislatíva), ak spolupôsobí „liknavosť“ v procedurálnej oblasti. Otvára sa tak priestor na korupciu a iné patologické formy sociálnej kontroly. Napríklad vo veciach konkurzných neboli v uplynulých rokoch zriedkavosťou prípady, kedy sa v priebehu roky trvajúceho konkurzného konania majetok úpadcu „rozplynul“. Dôsledok je viditeľný vo sfére ekonomickej aj sociálnej: firma (v horšom prípade významný zamestnávateľ v regióne) zaniká, zamestnanci prídu o prácu a navyše nedostanú ani mzdu (tú im úpadca často dlží aj za niekoľko mesiacov pred bankrotom, mnohí úpadcovia tiež neplatili odvody, ktoré však zamestnancom zrazili z platu).

V oblasti ekonomickej transformácie v uplynulých pätnástich rokoch právo plnilo najmä inovačnú a organizačnú funkciu, čiastočne regulačnú (úspešná protimonopolná legislatíva), v mnohých oblastiach ale zlyhalo. Uvedené príklady ilustrujú zlyhanie práva ako garanta sociálnych istôt v kritickom období demontáže štátu sociálneho blahobytu, ako prostriedku riešenia konfliktov, ochrannej, represívnej, regulačnej, sociotechnickej aj motivačnej funkcie práva.

Ochrana subjektívnych práv

Významnou oblasťou, v ktorej sa premieta interakcia práva a spoločnosti, je ochrana subjektívnych práv, v anglosaskej literatúre sa používa termín *access to legal justice* (prístup k spravodlivosti). Súvisí s ochrannou funkciou práva, s funkciou práva ako prostriedku riešenia konfliktov, zároveň príslušné procedúry potvrdzujú obsah toho, čo je v spoločnosti pokladané za „právo“. Osobitnou témou hodnou pozornosti je efektívnosť jednotlivých zložiek systému orgánov ochrany práva, čo presahuje možnosti tejto štúdie.

Pozitívnym trendom vývoja právnych inštitúcií na Slovensku je dlhodobé dotváranie systému orgánov ochrany práva. Došlo k zavedeniu inštitútu verejného ochrancu práv (ombudsmana), ktorý ako sa zdá, funguje efektívne. V III. volebnom období Národnej rady Slovenskej republiky bola zriadená Špeciálna prokuratúra a Špeciálny súd, ktorý síce ešte nezačal pracovať, avšak je príslubom do budúcnosti. Etablovalo sa viacero nových právnických profesií fungujúcich na stavovskom princípe – súdny exekútor, patentový zástupca. Profesia komerčný právnik po sotva dekáde existencie bola zlúčená (na základe novej legislatívy) s profesiou advokáta. Tá spolu s profesiou notára bola deetatizovaná a nadobudla status slobodného povolania. Po roku 1989 vzniklo v SR viacero projektov poskytovania bezplatnej právnej pomoci obyvateľom SR, jedným z významných aktérov je Ministerstvo spravodlivosti SR, v štruktúre iniciátorov i subjektov dominujú organizácie mimovládneho sektora.²⁸

²⁸ Vybranému okruhu obyvateľov SR bezplatné poradenstvo poskytuje Ministerstvo vnútra SR pomocou troch krajských súdov, ako jednu zo služieb štátu. Právna klinika pre pomoc

Zároveň však musíme konštatovať, že v slovenských podmienkach sa vynárajú vážne a praktické otázky vo vzťahu k dostupnosti spravodlivosti, a to v dvoch oblastiach:

1. *Oblasť vymáhania práva (law enforcement)* sa vzťahuje na mechanizmy fungovania orgánov aplikácie práva, justičného a administratívneho aparátu. Problémy v praxi spôsobuje najmä pomalosť vydávania rozhodnutí [Matlák 2003: 179]. Ak sa možnosť realizácie oprávnení a dostupnosť spravodlivosti znižuje v dôsledku dlhého trvania vydávania rozhodnutí, stáva sa z nich vzácny statok a následne do mechanizmov fungovania právnych inštitúcií začínajú infiltrovať princípy fungovania ekonomických inštitúcií. Vzniká ponuka a dopyt, etablujú sa neformálne klientelisticke a korupčné vzťahy.²⁹ Typickým príkladom zlyhania práva môže byť napríklad konkurzné konanie. V súčasnosti predstavuje podľa kriminalistov tzv. tretiu etapu ekonomickej trestnej činnosti na Slovensku konkurzná mafia, napojená na systém súdnictva za účelom manipulácie konkurzných konaní [Kontrolujú... 2004].

Ako determinant dysfunkčného pôsobenia práva vystupuje aj jeho nekvalitná aplikácia súdmi aj úradníkmi (nekompetentnosť, neznalosť a pod.).

Patologické prejavy vo fungovaní právnych inštitúcií, ako napr. klientelizmus, korupcia, zneužívanie postavenia, byrokratizácia, ak sú navyše mediálne hyperbolizované, napomáhajú kreovaniu antiprávnej kultúry spoločnosti.

2. *Oblasť právnej pomoci.* Riešenie právne významných situácií si často vyžaduje značný rozsah a kvalitu právneho vedomia človeka. Problém právnej pomoci sa týka prístupu k expertným právnym službám, ktoré by uľahčili reálne uplatnenie subjektívnych práv a zvýšenie úspešnosti subjektov, ktoré sú síce z formálneho hľadiska rovnocenné, ale sociálne sú znevýhodnené.

Skúmanie fenoménu právnej pomoci sa v literatúre sústreďuje najmä u autorov z anglosaských krajín. Označuje sa termínom „legal aid“, „právna pomoc“ v zmysle poskytovania bezplatných právnych služieb. Tieto služby sú buď poskytované zadarmo (pro bono legal aid), alebo ich za klienta čiastočne či úplne platí iný subjekt, napr. štát alebo mimovládna organizácia (NGO). To, čo ako právnu pomoc definuje naša legislatíva, v týchto krajinách poznajú ako „legal services“, čiže „právne služby“, ktoré platí ten, komu boli poskytnuté (klient). Môžeme zhrnúť, že tieto formy vytvárajú systém právnej pomoci.³⁰

Obsah právnej pomoci môžeme v zásade rozčleniť do nasledovných okruhov: a) legal assistance – zastupovanie (najmä v súdnom konaní sporovom i nespоровom), b) legal advice – právne poradenstvo, čo zastrešuje činnosti ako podanie výkladu právneho predpisu, poučenie o právach a povinnostiach, spisovanie zmlúv,

obetiam domáceho násilia pôsobí aj na PF UK v Bratislave. Sieť dotvárajú subjekty pôsobiace na municipálnej báze, občianske združenia, niektoré cirkvi a politické strany, ale napríklad aj Slovenský výbor pri UNICEF.

²⁹ Túto oblasť na Slovensku monitoruje Transparency International Slovakia, preto sa obmedzím na niekoľko meritórnych poznámok.

³⁰ K tomu bližšie [Capíková 2002].

žiadostí, návrhov, spracovanie právnych analýz a pod. Právne služby sa postupne stávajú nevyhnutným prvkom ochrany práva a prístupu ku spravodlivosti a zaslúžia si preto osobitnú pozornosť zo strany tak odbornej verejnosti, ako aj decíznych orgánov. Pri interpretácii tohto okruhu problémov je možné pokladať za vhodný rámec koncept sociálnej exklúzie.

Na Slovensku dnes identifikujeme situáciu narastania sociálnych nerovností [porovn. Sopóci 2000], „roztváranie nožníc“. Na základe vývoja systému nerovností v SR³¹ však môžeme konštatovať, že možnosť etablovania sociálnych kategórií alebo dokonca celých skupín, pre ktoré budú právne služby finančne nedostupné, je v krátkom časovom horizonte veľmi pravdepodobná. Už dnes je zrejmé, že ekonomické nerovnosti sprevádza aj nerovnosť prístupu k spravodlivosti, napríklad v rodinných alebo pracovnoprávných sporoch alebo v prípade osôb poškodených trestným činom.³² Do okruhu potenciálnych klientov patria však aj špecifické kategórie, ako sú napr. utečenci. Programové vyhlásenie Vlády SR [Programové... 2002] proklamuje zavedenie prehĺbenia kontradiktórnosti konania v trestnom i civilnom súdnom konaní, čo znamená, že môžeme očakávať nárast významu právnych služieb.

Do popredia sa dostáva potreba diskusie o týchto otázkach. Nemožnosť domôcť sa svojich práv sa pokladá za nepriamu diskrimináciu v prístupe k spravodlivosti. Čoraz aktuálnejšou sa javí potreba tvorby a nastavenia modelu právnej pomoci, jeho legislatívneho doriešenia a financovania. Komplexnejšie rozpracovanie problematiky, zohľadňujúce historickú dimenziu a previazanosť so sociálnou štruktúrou, je žiaduce aj v SR. Absentuje napríklad databáza údajov, aká je v SR situácia v oblasti právnych potrieb a trhu právnych služieb. Na základe doterajšieho vývoja je jasné, že právo bude ďalej reagovať na toto možné ohnisko sociálneho napätia a môžeme očakávať etablovanie sa nového právneho odvetvia, ktoré bude zastrešovať oblasť v anglosaských krajinách označovanú ako „poverty law“.

³¹ Zvýšenie rozsahu chudoby naznačuje, že aj na Slovensku sa postupne začína kreovať časť populácie permanentne chudobných, vylúčených a marginalizovaných, zároveň je tu riziko kumulovania handicapov v rodinách a riziko intergeneračného prenosu chudoby. Porovn. [Sopóci, Džambazovič 2003].

³² Špecifická je napr. situácia týraných žien, a to aj v prípade občianskoprávneho konania. Týrané ženy bývajú ekonomicky závislé od manžela, sú často v ťažkej finančnej situácii a z tohto dôvodu si nemôžu dovoliť platiť právne služby, pritom „násilnícki partneri sa nikdy nechcú rozvádzať, opakovanou neúčastou na pojednávaniach a podávaním odvolaní sa snažia predlžovať konania o rozvode, aby čo najdlhšie mali svoju partnerku v područí... Mimovládne organizácie by mali v grantoch vyčleniť aj financie na zaplatenie právnej pomoci pre týrané ženy.“ [Magurová 2001: 100].

Konceptualizácia problematiky

Na pozadí širších spoločenských procesov sa pokúsim, s vedomím selektívnosti a skratkovitosti, načrtnúť možné spôsoby interpretácie dynamiky vzájomného pôsobenia práva a spoločnosti.

1. Paradigma transformácie

Paradigma transformácie v sociológii taktiež predstavuje bohatstvo koncepcií i bohatú matériu parciálnych poznatkov. V zásade môžeme postulovať, že ide o prechod systému z východiskového stavu do stavu iného. Posúdenie zhody medzi želaním či plánovaním a výsledkom je meradlom úspešnosti transformácie. Vo vzťahu k právu to znamená akcentovanie sociálno-inžinierskej, inovačnej funkcie práva, na druhej strane potrebu akcelerácie zmien pri prechode jednotlivými fázami procesu. Domnievam sa, že transformácia predpokladá nespochybňovanie legitimacy práva, existenciu jednotného právneho a mocenského rámca fungovania spoločnosti.

Empirický výskum v Poľsku [Skapska 2002] potvrdil reálnu potrebu užitočného práva, otvoreného pre konsenzuálnu reguláciu sporných otázok (bez potreby ingerencie štátneho aparátu), pričom respondenti intuitívne zdôrazňovali potrebu inštrumentálnej i komunikačnej racionality práva. To má podľa Skapskej veľký význam pre spoločnosť, kde sa hospodárske subjekty nemôžu po polstoročnej ruptúre vývoja oprieť o skúsenosti ani podnikateľské tradície, teda i pre slovenskú spoločnosť.

Ako upozorňuje A. Turska [1992], rozpor medzi normatívnym systémom spoločnosti a zmenami realizovanými prostredníctvom práva je potrebné vidieť v širšom kontexte logiky revolučnej zmeny, realizovanej prostredníctvom reforiem. Bezprostredné efekty reforiem (vrátane nezamyšľaných dôsledkov) v jednotlivých etapách môžu potvrdzovať (negatívne) skúsenosti z minulosti, ba dokonca vyvolať odpor k právu.

2. Koncept sociálnej dezorganizácie

História potvrdzuje, že zlomové obdobia vývoja ľudských spoločností, prinajmenšom v novovekých dejinách, sú spojené so sociálnou dezorganizáciou. Ako interpretačná schéma pre vysvetlenie pôsobenia práva v spoločnosti sa ponúka koncept dezorganizácie. Tento má v interpretácii Ondrejковиča [2000] dve zložky. Prvou je *proces dezorganizácie*, ktorý sa prejavuje a) na dimenzii právno-normatívnych štruktúr a inštitúcií trestnej spravodlivosti,³³ b) rozpadom sociálnych väzieb, anómiou, so-

³³ V súvislosti s pôsobením trestného práva v oblasti boja s kriminalitou G. Lubelcová konštatuje zlyhanie represívnej a ochrannej funkcie práva, pričom uvádza nasledovné tendencie: zaostávanie trestnoprávnej regulácie nových foriem najmä ekonomickej a organizovanej kriminality, nepripravenosť represívnych orgánov čeliť kriminalite posilnená ich prepojenosťou s podsvetím, prepájanie organizovaného zločinu so štátnou mocou [Lubelcová 1999].

ciálnou frustráciou, izoláciou, anonymitou. Druhou zložkou je *dezorientácia* ako kultúrna zložka dezintegrácie: znamená zmenu a pluralizáciu hodnôt a noriem na všetkých úrovniach spoločnosti. Dôsledkom je neurčitost' kritérií, regulujúcich sociálne konanie. Oslabenie sociálnej kontroly vedie k spoločenskej destabilizácii, často sa spája aj s demoralizáciou.

Sme svedkami javu označovaného ako „new vulgarity“ [Kojder 2001], čo zaštrešuje obscénnosť vo vyjadrovaní, v sebareprezentácii, v prezentácii (pri pohľade na nahé telo v reklame niekedy nie je jasné, akého produktu sa týka), pornografiu a bojom „sex-priemyslu“, ktorý vhodne zneužil internet. Nejde o jav špecificky slovenský, je skôr súčasťou globálneho trendu. Nejde ani o jav nový, no zdá sa, že v poslednej dekáde dosiahol nevídanú akceleráciu. Sprevádzaný je vyprchávaním úcty vo vzťahoch medzi ľuďmi (a to aj pod krídlami rodiny), úcty k životu, úcty k autoritám, k vlastníctvu druhých ľudí. Opísané tendencie predstavujú istý tlak na právny poriadok: je tu požiadavka časti spoločnosti na kontrolu interakcií prebiehajúcich vo sférach súkromia jednotlivcov. Právo, chápané ako minimum morálky, má chrániť ľudí pred ľuďmi aj v intímnych vzťahoch (napr. ochrana počateho dieťaťa, problém domáceho násillia na deťoch, ženách a senioroch, problém neplatenia výživného).

J. Schenk na základe výsledkov reprezentatívneho empirického výskumu realizovaného v roku 2001, konštatuje že slovenská spoločnosť je anomická vo vysokom stupni – hodnota indexu anómie dosiahla 68,31 % z možného maxima (100 %). Podľa neho tento výsledok znamená, že v očiach respondentov je stav súčasnej spoločnosti výrazne odchylný od stavu, ktorý pokladajú za normálny. Výskum preukázal aj vysoký podiel respondentov, ktorí sa domnievajú, že slovenská spoločnosť je v kríze – až 88,6 %. [Schenk 2004].

Stav anómie a nárast sociálnej patológie, a to nie len kriminality, je jedným z veľmi zreteľných indikátorov dysfunkčnosti práva. Vyjadruje sklamanie sociálnych očakávaní kladených na právo i oslabenie motivačného pôsobenia práva. V kontexte sociálnej dezorganizácie sprevádzajúcej prebiehajúce dynamické zmeny sa dôveryhodnosť, ako aj legitimita práva a právnych inštitúcií stáva nádejou, kým dysfunkčné pôsobenie práva naopak – otvorenou hrozbou.

3. Paradigma modernizácie

Vhodnou explanačnou schémou sa javí paradigma modernizácie – modernizácia právneho poriadku ako výraz celkovej modernizácie spoločnosti. Modernizáciu Havelka a Muller definujú z funkcionálneho hľadiska ako „novosť tendencií, orientácií a vzorcov konania“, pričom „vo sfére práva je spojená s permanentným riešením napätia medzi legalitou a legitimitou, vznikajúceho v dôsledku ekonomických, kultúrnych a sociálnych tlakov na vlastnú právnu stabilizáciu.“ [Havelka, Muller 1996: 146–147].

Ako komplementárne interpretačné schémy môžeme uviesť tieto najčastejšie uvádzané mechanizmy modernizácie:³⁴

³⁴ Vychádzam tu zo systemizácie, ktorú publikoval vo svojej štúdii J. Bunčák [2002].

a) *Modernizácia ako dôsledok technologického pokroku a šírenia technologických inovácií* [Bunčák 2002: 106]. Napríklad rozvoj medicíny alebo boom dátových technológií predstavujú významný impulz pre oblasť práva. Technologický pokrok sprevádza vznik veľmi sofistikovaných a ťažko odhaliteľných foriem trestnej činnosti s následným zavedením nových skutkových podstát do trestného zákonodarstva, ale podnietili aj zmeny v práve duševného vlastníctva, vznik právneho inštitútu elektronického podpisu, zmenu v organizácii súdnictva (súdny manažment) a pod..

b) *Modernizácia ako zmena vyvolaná novými formami organizácie spoločnosti*. Toto vysvetlenie predstavuje typicky sociologický pohľad na príčiny a mechanizmus zmeny vývinového štádia spoločnosti. Výrazným znakom post-komunistickej modernizácie je zmena racionality v sociálnom a politickom živote [Ibid.]. Zmeny a diverzifikácia inštitucionalizovaných foriem sociálneho usporiadania sa dotkli mnohých oblastí života a neobišli ani právo. Modernizácia politického systému spojená s demokratizáciou verejného života si vyžadovala formálne ukotvenie prostredníctvom práva. Vyplýva to z povahy vzťahu medzi právom a spoločnosťou: „Právo ako sociálna inštitúcia má tendenciu stať sa čoraz formálnejším a komplexnejším, v súlade s vývojom a expanziou spoločnosti.“ [Friedrichs 2003: 254].

c) *Modernizácia ako šírenie vzoru „súčasnej priemyselnej civilizácie“ ako univerzálneho typu spoločnosti* je síce v literatúre často kritizovanou koncepciou [Bunčák 2002: 99 a 110], avšak v rétorike aktérov sociálnej zmeny sa „dobiehanie“ úrovne západoeurópskych krajín objavuje veľmi často, a po kvalite politického života a štandardoch životnej úrovne nepochybne túži drvivá väčšina obyvateľov SR.

d) *Modernizácia ako súhrn globálne prebiehajúcich sociálnych zmien* vedúcich k premene národných spoločností na súčasnú priemyselnú spoločnosť západoeurópskeho, amerického a japonského typu, ako uvádza Bunčák [2002: 114]: „Po roku 1989 sme sa na Slovensku sami stali účastníkmi politickej globalizácie v úlohe prijímateľov univerzálnych noriem politického režimu liberálnej demokracie, ktorú sme nevymysleli, ani nezdedili. Rýchlo sme sa stali jej aktívnymi aktérmi v úlohe účastníkov na viacerých globálnych a kontinentálnych mierových misiách. Je isté, že proces modernizácie sa významne podieľal na rozpade sovietskeho bloku, aj na vzniku samostatnej Slovenskej republiky.“ Môžeme sa domnievať, že takto chápaná modernizácia predstavuje tlak na štandardizáciu výkonu verejnej moci a bola impulzom pre právne garancie týchto štandardov.

4. Paradigma postmodernity

V slovenskej odbornej literatúre otázku práva v postmodernej situácii rozpracoval veľmi podrobne predovšetkým popredný slovenský právny vedec E. Bárány. Súčasťou postmodernej situácie v jeho ponímaní je nadužívanie právnej formy na zvládnutie či zmiernenie pluralizmu a zmien, kde hovorí o troch spôsoboch: úteku do práva, bezradnosti politiky a úpadku reálnej sily zákona. Podľa neho právo plní funkciu „nástroja uvedomelého výberu z možných budúcností a formovania budúcnosti“, napriek zmenám ktoré ho zasiahli v zmätkovitosti postmodernity predstavo-

vanej pluralitou sociálnych a politických skupín zatiaľ nezlyháva vďaka rešpektovaniu a praktizovaniu idey právneho štátu, pochádzajúcej z predošlej epochy – moderny. Ďalšou podmienkou funkčnosti práva je, že bude reflektovať ďalšie z moderných hodnôt: rovnoprávnosť, slobodu a sociálnu spravodlivosť [Bárány 1997].

Hoci je právo iba jedným z mnohých nástrojov sociálnej kontroly, podľa Urbanovej právo je aj dnes v dobe plurality morálok a subkultúr „pevná plocha potrebná na zachovanie spoločenského poriadku“ [Urbanová 2002: 92]. Ak v spoločnosti existuje pluralita sociálnych skupín odlišných či konkurenčných záujmov, s vlastnými normatívnymi a hodnotovými systémami (skinheads, mafie, komunity dobrovoľne chudobných, komunity veriacich a pod.), pri ich paralelnej koexistencii a konfrontácii vyvstáva ako nevyhnutnosť existencia právneho poriadku, opierajúceho sa o jednotný mocenský rámec – štát.

5. Kríza práva na pozadí deštrukcie normatívnosti

Deštrukcia normatívnosti je v koncepcii A. Kojdera [2001] procesom, ktorý má tri fázy: a) strata všeobecného charakteru noriem, b) rastú oblasti spoločenského života aj individuálneho konania, ktoré sú riadené ad hoc normami, c) výrazná normatívna pružnosť – pravidlá sa tvoria na prospech konkrétnej skupiny adresátov a vzťahujú sa len na konkrétne typy interakcií, so zmenou adresátov či okolností sa menia ich práva a povinnosti.

Konkrétnymi prejavmi deštrukcie normatívnosti sú u Kojdera: a) deštrukcia zodpovednosti za minulosť v zmysle neurčitosti kritérií hodnotenia minulosti, b) deštrukcia zodpovednosti v politike, c) deštrukcia osobnej (vnútornej) bezpečnosti v spoločnosti, d) deštrukcia právneho cítenia (nedodržiavanie práva a kritické postoje k nemu).

Diskusia

V predošlých pasážach som sa pokúsila načrtnúť vývinové trendy typické pre právny poriadok v období post-komunistickej transformácie, a upozorniť na prvky, ktoré umožňujú predikovať etablovanie sa dysfunkčionalnej právnej kultúry, resp. antiprávnej kultúry na Slovensku. Takýto vývin zákonite povedie ku spoločenským škodám a je potrebné upozorniť na nebezpečnosť faktorov, ktoré posilňujú tento proces. Rozhodujúcim činiteľom efektívnosti pri naplňaní funkcií práva sú jeho legitimita, resp. prestíž, a právna kultúra spoločnosti, ktoré sa formujú a potvrdzujú na základe skúseností s pôsobením práva. Uvedené skutočnosti kladú enormné požiadavky na právnikov,³⁵ čo by mohlo byť podnetom pre rozvoj právnej politiky či sociológie právnických profesií.

³⁵ Prikláňam sa tu k stanovisku Vaculíkovej [2002: 80]. Podľa nej právnické povolanie v súčasnej spoločnosti zaujíma mimoriadne dôležité miesto, jeho obsah je „jedným z najdôležitejších mechanizmov, ktorým sa udržiava pomerná rovnováha spoločnosti. Povolanie právni-

Právo bolo úspešné pri legitimizácii politických štruktúr novovznikajúceho štátu i obsadzovania a výkonu verejných funkcií. Bolo významným *nástrojom utvárania a potvrdzovania identity* Slovenskej republiky ako štátu. Výrazná bola funkcia inovačná (alebo sociotechnická či sociálne inžinierska).

Právo však samo osebe nie je zárukou spoločenského vývoja, ani jeho smerovania. Problematická je úspešnosť práva ako regulátora spoločenských procesov, garanta spravodlivosti, prostriedku riešenia konfliktov aj ako nástroja sociálnej kontroly. Ako uvádza A. Sajo [1992: 91], „štátny socializmus a iné skúsenosti so zámernou sociálnou zmenou indikujú, že najúspešnejšie zmeny prostredníctvom práva spočívali buď na dezintegrácii sociálnych skupín, alebo na ich striktnnej kontrole.“ Konanie adresátov práva nemôže byť vždy bezprostredne pozorované, týka sa to najmä sféry súkromia a súkromného majetku. Tieto sféry ako nedotknuteľné rešpektujú aj určité odvetvia právneho poriadku krajiny, takže ak sa kontrolujúci subjekt sám nechce dopustiť porušenia práva, musí ich rešpektovať. Tým vlastne právny systém sám napomáha rezistencii voči sociálnej zmene, upozorňuje Sajo [ibid.].

Ako požiadavka konsolidácie právneho poriadku bude potrebná rekodifikácia právnych predpisov v záujme zjednotenia právnej úpravy a terminológie, ako aj sprehľadnenia právneho poriadku. Je potrebné hodnotiť pozitívne, že aspoň v proklamatívnej podobe je táto požiadavka začlenená do Programového vyhlásenia Vlády SR [Programové... 2002].

Európska integrácia znamená obrovský zásah do suverenity štátu, pričom dualizmus tvorby európskeho a domáceho práva si žiada vysoko expertnú erudíciu. Inštitucionálnou reakciou by mohlo byť etablovanie sa nového odvetvia práva.

Na základe uvedeného môžeme vyvodiť, že výsledný stav práva v SR je dôsledkom synergického efektu pôsobenia viacerých spoločenských vplyvov. Môžeme usudzovať, že v priebehu nasledovných rokov niektoré z nich zoslabnú alebo budú nahradené inými.

Friedrichs [2003: 275] správne upozorňuje: „Právo odráža existujúce spoločenské podmienky a zohráva dôležitú úlohu pri ich premene. Z jednej strany je napádané za to, že nezohráva dynamickejšiu úlohu pri presadzovaní sociálnej zmeny, a takisto za to, že prináša viac škody než spoločenského prospechu.“ Keďže právo pôsobí na makro-, mezo- aj mikroštruktúru spoločnosti, je veľmi zložitý postihnúť dôsledky vplyvu zmien právneho systému na spoločnosť v celom rozsahu. To ani nebolo účelom tohto príspevku.

Stabilný poriadok spoločenských vzťahov stojí na dvoch nohách: tolerancii až miernej podpore veľkej väčšiny spoločnosti prejavujúcej sa v dodržiavaní práva, a akcieschopnom, dostatočne rozsiahlom štátnom aparáte, ktorý zabráni, aby nevyhnutné porušovanie práva neohrozovalo právny poriadok fungovania a vývoja spo-

ka má za úlohu zjednocovať právny systém tak, aby bola zachovaná jeho autorita...vo všeobecnosti je nositeľom etiky jednotlivých právnických profesií, druhom podstatnej regulačnej štruktúry, ktorá môže preklenúť priepasť medzi štátom vytvorenými zákonmi a skutočnými podmienkami spoločenského života.“

ločnosti. [Bárány 1990: 300]. To je želaný stav. Ako som sa pokúsila naznačiť v tomto príspevku, existuje celý rad oblastí v ktorých sa ukazuje, že právo zlyháva v plnení svojich hlavných funkcií. Nezlyháva však úplne – „drží“ slovenskú spoločnosť kdesi medzi poriadkom a chaosom.

Dobrou správou je, že väčšina obyvateľov Slovenska právo zrejme dodržiava. Vývoj po roku 1989 však ukazuje, že v slovenskej spoločnosti pri regulácii sociálnej patológie právo ťahá za kratší koniec, a rozhodne sa nezaobíde bez podporného vplyvu mimoprávných mechanizmov sociálnej kontroly.³⁶ Existencia právnej (či právo podporujúcej) kultúry spoločnosti je preto nevyhnutnosťou. Pri zlyhavaní práva nastupujú iné samoorganizačné mechanizmy, právny poriadok môžu vytesniť patologické normatívne štruktúry. V období post-komunistickej transformácie na Slovensku dochádza ku kodifikácii etických štandardov jednotlivých právnických profesií a tento pozitívny trend sledujeme aj v iných profesiách – etický obsah sa stáva súčasťou profesných identít. Je to dôležité v situácii, kedy „predstava, že to, čo je podľa práva, je automaticky dobré a správne, vo všeobecnom zmysle už stratila životnosť.“ [Řeháková 2003: 16].

Ako píše Friedrichs, „právo sa bude meniť – to je isté ... a my by sme mali byť lepšie pripravení pochopiť zmeny práva, ktoré istotne budeme musieť podstúpiť, a v lepšom prípade prispieť k týmto zmenám konštruktívne.“ [2003: 284]. Istota nevyhnutných zmien, spojených najmä s konsolidáciou spoločenských zmien v záujme zvyšovania kvality života obyvateľov SR, procesmi európskej integrácie a hrozbou globálneho terorizmu, je výzvou na prehodnotenie doterajších poznatkov a evaluácie práva, čo sa nezaobíde bez dlhodobého, systematického, koordinovaného a integrovaného interdisciplinárneho bádateľského úsilia.³⁷ Dysfunkčné pôsobenie práva stavia slovenskú spoločnosť na križovatku v smerovaní jej ďalšieho vývoja. Bude prostredím, v ktorom sa bude dobre žiť, alebo živorit?

SILVIA CAPIKOVÁ získala titul magistra práv na Právnickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave a magistra sociológie na Katedre sociológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, kde pôsobí ako odborná asistentka. Za diplomovú prácu v odbore sociológia jej bola udelená Cena Antona Štefánka (2000). Jej výskumné a publikačné aktivity spadajú do oblasti sociológie práva a dejín sociologického myslenia. Od roku 2002 je členkou RCSL of ISA. V rokoch 2002–2003 bola členkou Výboru Slovenskej sociologickej spoločnosti pri SAV.

³⁶ Porovn. Bárány [1997], Urbanová [1998], Skapska [2002].

³⁷ Napriek tomu na Slovensku existujú značné rezervy v oblasti pôvodnej i prekladovej literatúry aj empirického výskumu. Veľa sa diskutuje, málo publikuje, pričom najmä diskurzy sociológov a právnikov často prebiehajú v neprekrývajúcich sa fórach. Pokiaľ ide o obdobie po roku 2000, na pôde Slovenskej sociologickej spoločnosti pri SAV sa uskutočnili dva právno-sociologické odborné interdisciplinárne semináre – „Sociológia práva dnes: témy a osobnosti“ (2003) a „Právne vedomie ako právny a sociálny fenomén“ (2004).

Literatúra

- Bakošová, E. 1991. *Úvod do sociológie práva*. Bratislava: PF UK.
- Bárány, E. 1990. „Právo a politika“. *Právny obzor* 73 (4): 289–301.
- Bárány, E. 1997. „Právo v postmodernej situácii“. *Právny obzor* 80 (1): 4–21.
- Borucka-Arctowa, M. 1982. *Společné pohledy na funkce práva*. Warszawa: IPP.
- Bunčák, J. 2002. „Nad niektorými otázkami teórie modernizácie“. *Sociológia* 34 (2): 99–116.
- Búzík, B., E. Laiferová 2003. „Looking for the Own Face – The Decade of Slovak Sociology“. Pp. 153–163 in Keen, M. F., J. L. Mucha (eds.): *Sociology in Central and Eastern Europe. Transformation at the Dawn of a New Millennium*. Westport: Praeger Publishers.
- Capíková, S. 2003. „Čo spustilo a čo zastaví legislatívnu lavínu?“ Pp. 50–60 in Kuhnová, K. (ed.): *České právní myšlení a logika – minulost a perspektivy*. Spisy právnické fakulty Masarykovy University v Brně. Svazek 268. Brno: MU.
- Capíková, S. 2002. „Právna pomoc a občianska spoločnosť“. *Sociológia* 35 (2): 163–170.
- Čeplíková, M. 2000. „Právo ako súčasť sociálnej reality“. *Acta Iuridica Cassoviensia* 23: 304–316.
- Friedrichs, O. 2003. *Law in Our Lives*. Los Angeles: Roxbury Publishing.
- Havelka, M., K. Müller 1996. „Procesy transformace a teorie modernizace“. *Sociologický časopis* 32 (2): 143–157.
- Chandogová, E., M. Remišová 2000. „Súvislosti medzi patologickým správaním a zdravotným stavom obyvateľov SR“. Pp. 17–28 in *Súčasný trendy v sociológii zdravia a choroby* (zborník prednášok a vystúpení z vedeckej konferencie venovanej 100. výročiu narodenia prof. MUDr. A. J. Churu). Bratislava: SPAM.
- Kojder, A. 2001. *Godność i siła prawa*. Warszawa: Oficyna naukowa.
- „Kontrolujú bystrický krajský súd“ 2004. *Denník SME* 12 (204), piatok 3. 9. 2004: 2.
- Kořenský, J., F. Cvrček, F. Novák 1999. *Juristická a lingvistická analýza právních textů*. Praha: Academia.
- Kráľ, J., A. Holák 1999. *Teória a prax legislatívnej činnosti*. Bratislava: Právnická fakulta Univerzity Komenského.
- Kuchař, P. 1999. „Attitudes to the Economic Transformation and Modernization of Enterprise“. Pp. 267–282 in Adamski, W., J. Bunčák, P. Machonin, D. Martin (eds.): *System Change and Modernization*. Warsaw: IFiS Publishers.
- Lesná, L. 2001. „Vyšetrovanie vybraných trestných činov s ekonomickým pozadím“. Pp. 807–820 in Kollár, M., G. Mesežnikov (eds.): *Slovensko 2001. Súhrnná správa o stave spoločnosti*. Bratislava: IVO.
- Letkowski, J. 1997. „Dole i niedole współczesnego polskiego prawa“. *Acta Collegium Invisible* 2: 12–28.
- Lubelcová, G. 2005. „Alternatívne tresty v kontexte stratégií spoločenskej regulácie kriminality“. *Sociológia* 37 (1): 33–58.
- Lubelcová, G. 1999. „Základné trendy a riziká vývoja kriminality na Slovensku v rokoch 1989–1999“. *Sociológia* 31 (5): 497–501.
- Magurová, Z. 2001. „Právne aspekty násilia páchaného na ženách“. Pp. 91–101 in Cvíková, J., J. Juráňová (eds.): *Aspekty násilia páchaného na ženách*. Bratislava: Aspekt.
- Mannheim, K. 1957. *Systematic Sociology. An Introduction to the Study of Society*. London: Routledge and Kegan.
- Matlák, J. 2003. „Vymáhateľnosť práva v podmienkach pracovného práva“. Pp. 175–179 in Gregušová, D. (ed.): *Vymožiteľnosť práva v podmienkach SR*. Bratislava: Nadácia Karola Plancka.
- Orosz, L. 2003. „Legislatívna činnosť Národnej rady Slovenskej republiky. Niekoľko kritických poznámok“. *Právny obzor* 86 (2): 119–139.

- Ovečková, O. 2003. „Stav právneho poriadku a jeho perspektívy vo väzbe na proces aproximácie práva Európskych spoločností a Európskej únie“. *Právny obzor* 86 (6): 578–590.
- Ondrejko, P. 2000. „Modernizácia a anómia. Je teória anómie aktuálna i v súčasnej slovenskej spoločnosti?“ *Sociológia* 32 (4): 343–360.
- Programové vyhlásenie vlády SR 2002.
www.vlada.gov.sk/dokumenty/programove_vyhlasenie_vlady-20021104.rtf
- Prusák, J. 1995. *Teória práva*. Bratislava: PF UK.
- Příbáň, J. 2001. *Sociologie práva*. Praha: SLON.
- Příbáň, J. 1992. „Několik poznámek k sociologii práva“. *Sociologický časopis* 28 (6): 770–782.
- Repková, K. 2003. „Občania so zdravotným postihnutím ako sociálna minorita – základ formulovania antidiskriminačnej legislatívy“. *Sociológia* 35 (2): 141–162.
- Řeháková, V. 2003. *Sociologie práva*. Ostrava: VŠB – Technická univerzita Ostrava.
- Sajo, A. 1992. „Conformity and Legal Change“. Pp. 85–91 in Skąpska, G. (ed.): *Prawo w zmieniającym się społeczeństwie*. Kraków: Jagiellonian University Publishing.
- Schäffer, H., A. Rácz (eds.) 1990. *Quantitative Analyses of Law. A Comparative Empirical Study*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Schenk, J. 2004. „Anómia na Slovensku: pokus o meranie“. *Sociológia* 36 (2): 107–136.
- Skąpska, G. 2002. „Kultura prawna w procesie tworzenia wolnej gospodarki“. Pp. 97–128 in Skąpska, G. (ed.): *Buddenbrookowie czy piraci?* Kraków: Universitas.
- Sopóci, J., R. Džambazović 2003. „Sociálne nerovnosti a chudoba“. Pp. 154–180 in Sopóci, J. et al.: *Slovensko v deväťdesiatych rokoch*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Sopóci, J. 2003. „Zaujímavé skupiny“. Pp. 84–153 in Sopóci, J. et al.: *Slovensko v deväťdesiatych rokoch*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Svák, J. 1996. „Konvergenie v právnych systémoch“. *Právny obzor* 79 (5): 382–398.
- Štefanovič, M. 1999. „Uplatňovanie výsledkov právnej vedy na formovanie slovenského právneho poriadku“. *Acta Facultatis Iuridicae Universitas Cassoviensis* 22: 25–32.
- Tížik, M. 2005. „Vplyv právnej regulácie na rozvoj náboženského života v SR“. *Sociológia* 37 (1): 59–90.
- Tuček, M., J. Bunčák, V. Harmadyová 1998. *Stratégie a aktéri transformácie a modernizácie v Českej a Slovenskej republike*. Brno: Doplněk.
- Turska, A. 1992. „Dynamika ľadu normatywnego w społeczeństwie posttotalitarnym“. Pp. 266–278 in Skąpska, G. (ed.): *Prawo w zmieniającym się społeczeństwie*. Kraków: Jagiellonian University Publishing.
- Urbanová, M. 2002. „Sociální kontrola a její prostředky v 21. století“. Pp. 80–94 in Pospíšil, I. (ed.): *Humanitní vědy – klíčová témata a evropská integrace na počátku 21. století*. Brno: Linie pro VŠKE.
- Urbanová, M. 1998. *Sociální kontrola a právo*. Brno: Masarykova univerzita.
- Vaculíková, N. 2002. „Právnické profesie“. Pp. 79–95 in Ottová, E., N. Vaculíková: *Úvod do právnického štúdia*. Bratislava: Právnická fakulta Univerzity Komenského.
- Večeřa, M. 1996. „Právo a sociální realita“. Pp. 123–160 in Večeřa, M., M. Urbanová: *Základy sociologie práva*. Brno: Masarykova univerzita – Doplněk.
- Vojna, P. et al. 1984. *Kriminalita – skutečnost a právní vědomí*. Praha: VÚK GP ČSSR.
- Zavacká, K. 2004. „Právna kultúra v medzivojnovom Československu“. *Právny obzor* 87 (1): 73–76.
- Ziemiński, Z. 1992. „Metody i techniki badań nad funkcjonowaniem prawa“. Pp. 389–402 in Skąpska, G. (ed.): *Prawo w zmieniającym się społeczeństwie*. Kraków: Jagiellonian University Publishing.

Polská sociologie – od „října“ do „června“ (1956–1989)

JOANNA KURCZEWSKA*

Filozofický a sociologický ústav, Polská akademie věd, Varšava

Polish Sociology – From ‘October’ to ‘June’ (1956–1989)

Abstract: Based on a systematic study of Polish sociological literature produced in the period stretching between the elevation of Wladyslaw Gomulka to the post of the Party's first secretary in October 1956 to the first free elections in Poland in June 1989, the author of this article offers an account of the main dilemmas and the varieties of pluralism in Polish sociology during the state socialist era. The author claims that, with the exception of the Stalinist period, Polish sociologists always occupied diverse positions on ‘government’ and ‘society’, but this diversity yielded to change in response to a particular time. Generally, in 1956–1989 Polish sociology was something unique in comparison with sociology in other so-called people's democracies, as it had a considerably high status in the country and in the world, including the West. The author argues that Polish sociology did not have to undergo a revolution in 1989 and make the move from Marxist to bourgeois sociology, as since 1956 (or even earlier, since 1945) it had been undergoing continuous change and constant reform (in theoretical domain and concerning its division into sub-disciplines) and maintained a consistent level of diversity in various respects.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2005, Vol. 41, No. 4: 641–658

Jedno ze základních dilemat, pokud jde o úkoly a vnější funkce sociologie dvacátého století (vzhledem k vlastní společnosti) – má-li sloužit vládě, nebo společnosti – získalo v tomto období dramatictější rozměr než v době mezi válkami. Volba druhé odpovědi na tuto otázku mohla znamenat profesní neexistenci sociologa nebo likvidaci oboru či podoboru. Avšak politické a kulturní podmínky té doby umožňovaly polským sociologům na rozdíl od situace sociologů jiných zemí reálného socialismu – a to je nutno silně zdůraznit – spojovat službu komunistické moci se službou společnosti; širěji o tom pojednává J. Szacki [srov. Szacki 1995a; Szacki 1995b: 109–117]. Lze říci, že průměrný polský sociolog – jak teoretik, tak praktik – nebyl na rozdíl od svých kolegů z jiných lidovědemokratických zemí odkázán ke krajním řešením: mohl si vybrat ze širšího spektra teoretických orientací, výzkumných problémů a praktických cílů, aniž by byl odsouzen k existenci mimo svůj vědecký obor. Jinými slovy, mohl působit v „šedé zóně“ oficiální vědy a měl více možností mimiker. V důsledku toho musí badatel, který se zajímá o polskou sociologii tohoto období, věno-

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: prof. Joanna Kurczewska, Instytut Filozofii i Socjologii PAN, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, Poland, e-mail: jkurczew@ifispan.waw.pl.

vat velkou pozornost diferenciaci postojů a mechanismů přizpůsobení se požadavkům „oficiální“ vědy, již v daném časovém vymezení, pokud jde o výzkumné cíle, styly interpretace údajů a metody, ovládaly ideologické priority komunistické moci.

Jinak řečeno, v případě sociologie – ve srovnání s jinými obory v Polsku a s jinými sociologiemi v lidovědemokratických zemích – se „chování jako chameleon“ týkalo většího počtu sociologických středisek a mělo – v závislosti na době – velmi rozmanitou povahu a průběh. Je nutno dodat, že větší možnost „chovat se jako chameleon“ měli sociologové věnující se speciálním sociologiím (např. sociologii města, problematice urbanizace, vzdělání atd.) než sociologové, kteří se zabývali makrospolečenským rozměrem, sociální stratifikací, ekonomikou a státem nebo obecnou sociologií – teorií společnosti (např. společenskou změnou). Neposlušný akademický sociolog mohl v Polsku také odejít do společenské praxe: nemusel úplně opustit své povolání a mohl nadále zůstat sociologem, ale v nějakém výrobním závodě. Podrobné zmapování intelektuálních a ideologických voleb jednotlivých sociologů v Polsku v letech 1944–1989 má proto pro charakterizaci oboru jako celku, jeho teoretické struktury a místa v společenském a politickém systému zásadní význam. Zdá se mi, možná nesprávně, že právě v pořijnové sociologii byla „hra s mocí“ komplikovanější, morálně a intelektuálně nejasnější než kde jinde: stávalo se, že „halasní ideologičtí konformisté“ byli svědomitými badateli „otevřenými západnímu světu“, kdežto halasní nonkonformisté vůči moci, pokud jde o pojetí dělnické třídy, byli blíže meziválečným konzervativcům. Krátce řečeno, v případě polské sociologie se v této otázce (služba vládě či společnosti) i s tím, co s sebou nese, setkáváme s nepřehledností a mnohoznačností a ve snaze o jasná vymezení narážíme na obtíže.

Je nutno dodat, že odpověď typického sociologa na otázku „služba vládě nebo společnosti“ těsně souvisela s vnějším prostředím této vědy, které představovaly především politické a ideologické události způsobující v zemi opakovaně společenskou krizi. V dobách politické a ekonomické stabilizace vidíme větší rozsah „šedé zóny“ i její větší rozmanitost. V období krizí v letech 1956, 1968, 1970 a v době Solidarity se setkáváme s krajními volbami a s větší polarizací vědeckých a politických postojů.

Nejobecněji řečeno, co se týče orientace „na vládu“ a „na společnost“, máme v letech 1945–1989 s výjimkou neexistence sociologie v období stalinismu co do činnosti s různorodostí postojů jednotlivých sociologů; tato různorodost jen (v závislosti na době) podléhala změnám.

„Sváteční“ a „normální“ diagnózy

Znalost struktury a dynamiky polské sociologie v období lidového Polska se zakládá na mnoha historických a sociologických pramenech. K těm druhým patří materiály dvojího typu: „sváteční“, shrnující výsledky polských sociologů a ustavující zásady periodizace poválečné historie této disciplíny v jednotlivých aspektech jejího vnitřního vývoje, jakož i vzhledem k politickým a ideologickým impulzům, které si vynucovaly morální a intelektuální reakce ze strany různých středisek polské humanistiky, a „normální“, odrážející každodenní úsilí sociologů vyrovnat se s empi-

rickou skutečností a s tehdy existujícím teoretickým a metodologickým bohatstvím této disciplíny a sousedních oborů.

Diagnózy polské sociologie po roce 1956 – protože tento rok se podle mínění mnoha sociologů pokládá za moment vzniku nové sociologie, tedy takové, jejíž intelektuální úkoly nespočívají ve snaze přizpůsobit dřívější směry polské sociologie meziválečného období skutečností polské společnosti po sociální revoluci z let 1945–1955, ani se nezakládají na pokusech organicky, nebo častěji mechanicky včlenit stávající teoretické a metodologické směry a také specializace a podobory od oficiálního kánonu historického materialismu, ale naopak přetvořit tento kánon v úrovni základních teoretických předpokladů v oblasti obecné sociologie, nebo ho fragmentovat v rámci jednotlivých specializovaných sociologií – byly a nadále jsou podstatným prvkem sebereflexe polských sociologů [viz např. práce Nowak 1965; Nowak 1963; Podgórecki 1976; Podgórecki 1966; Sztompka 1974; Sztompka 1959; Sowa 1983; Szczepański 1966; Szczepański 1968] a později – po roce 1989 – byly (s malými výjimkami prací W. Kwaśniewicze a J. Muchy [Kwaśniewicz 1989; Mucha 2004]) i něčím na způsob negativní vztažné soustavy pro snahy definovat specifika nové sociologie v nové skutečnosti. Podíváme-li se na tyto autodiagnózy a diagnózy z hlediska úkolů a metod historie sociologie nebo sociologie polské sociologie, představují důležitou součást individuální i kolektivní sebereflexe jednotlivých sociologů a celého oboru. Jejich povaha a úkoly – nejobecněji řečeno – je dovolují zařadit do svátečního typu syntetických diagnóz.

Sociologové je činili hlavně kvůli politickým a ideologickým událostem, které byly důležité nejen pro sociální vědy, jako byly říjen 1956, březen 1968, stávky v sedmdesátých letech, vznik Solidarity a výjimečný stav, nebo při slavnostních příležitostech, jež měly význam pro polské sociology, jako byly sociologické sjezdy, výroční oslavy institucí a autorit, nebo také v důsledku ideologických událostí, které byly pro sociologii konstitutivní, neboť vymezovaly zásady kritiky a vize „skutečné“ sociologie (mimořádná zasedání Výboru sociologických věd Polské akademie věd) nebo konference organizované společností sociologů při Odboru vědy a osvěty ÚV PSDS, stranické sjezdy atd.). Diagnózy tohoto druhu měly v mnoha ohledech smíšenou povahu: různým způsobem spojovaly úvahy o struktuře a dynamice teoretických a empirických orientací s konstatováními na téma rozvoje badatelských institucí, programů výuky, vydavatelství, politiky v oblasti vědy; různým způsobem slučovaly také retrospektivní pohledy (velcí předchůdci, ocenění tradice atd.) s prospektivně-postulativními úvahami (vylíčení dalších perspektiv, výčet výzkumných a didakticko-organizačních požadavků). V neposlední řadě různým způsobem rovněž proplétaly axiologickou reflexi nad zřízením se snahami – více či méně skrytými – o kritický pohled na společnost, vládu či stav sociologie v Polsku.

Nejobecněji řečeno, o většině těchto poměrně nedávno provedených diagnóz platí tvrzení J. J. Wiatra: „Sociologové se v udivující míře zabývají zkoumáním stavu vlastní disciplíny.“ (Neautorizovaná výpověď prof. Wiatra na zasedání Sociologické komise Polské akademie věd v roce 1988) Dodávám však, že to byla ve většině případů volná zkoumání slabě podložená empiricky.

Opustit tyto sváteční a syntetické diagnózy jako jedinou retrospektivní výpo-

věd' o stavu sociologie v Polsku (tyto diagnózy budou předmětem analýzy) a přejít k řádným analýzám nedaleké minulosti sociologické vědy v Polsku, které jsou provedeny jazykem empiricky orientované historie sociologie jako disciplíny, světónázorové struktury a s nimi souvisejících institucí, umožňují – podle mého mínění – zkoumání stavu humanistických věd v Polsku¹ v období reálného socialismu. Jinými slovy, tato zkoumání umožňují představit povahu základních struktur sociologie, určit obrysy nejdůležitějších teoretických a metodologických proměn a zrekonstruovat mapu disciplíny (vzhledem k rozdělení na obecnou a speciální sociologii nebo na empirickou a teoretickou sociologii), a to díky analýzám textů napsaných a vydaných v letech 1945–1989, nikoli prostřednictvím jejich svátečních a silně subjektivně zabarvených interpretací. Teprve soustředění na tehdejší texty – články, zprávy – umožňuje přistupovat k minulosti polské sociologie nikoli v aktu víry, ale v aktu intelektuální úvahy pevně podložené bohatstvím ověřených empirických údajů.²

A co víc, taková zkoumání umožňují – v polském případě – zabývat se jak sociologií „období krizi“ vyvolaných významnými politickými a ideologickými událostmi (1956, 1968, 1970, 1980–1981), tak sociologií „období stabilizace“, kdy se sociologové v rámci obecné sociologie nebo specializovaných sociologií pokoušeli vyrovnat s ideologickými příkazy a realitou akademické vědy „pod komunismem“, vytvářejíce tak „šedou zónu“ – ve srovnání s jinými zeměmi „lidové demokracie“ velmi rozlehlou – vědy o společnosti.

Je záhodno dodat, že historie polské sociologie tohoto období pojímaná takto neslavnostně není jen důležitou součástí zájmů historika sociologie nebo historika polské humanistiky. Je potřebná k porozumění současnému stavu polské sociologie, k jeho pojímání nikoli jako pole volných úvah o sociologii jako takové, ale jako bodu, do něhož vývoj jdoucí ve stopách tradice prací J. St. Bystroně, J. Chałasińskiego a J. Szackého dospěl [srov např. Chałasiński 1959].

¹ Jde zde o výzkumný projekt doporučený Radou pro vědecký výzkum; badatelé z nejdůležitějších oblastí polské humanistiky se pustili do rekonstrukce základních výzkumných problémů, jež se vyskytují v příslušných disciplínách, a jejich politických a ideologických kontextů. Cílem těchto zkoumání bylo: za prvé, vytvořit antologie nejdůležitějších textů pro tu kterou disciplínu; za druhé, opatřit vybrané texty komentářem a náležitými poznámkami; za třetí, napsat eseje věnované nejdůležitějším problémům daných disciplín. Tento projekt – na rozdíl od „svátečních“ diagnóz – má pevné empirické založení (výběr textů jednotlivých oblastí disciplíny pořízený po pečlivé selekci a systematickém studiu podmínek, v nichž vznikaly). Tento článek je zkrácenou verzí právě takového eseje věnovaného sociologii.

² To neznamená absenci jakéhokoliv axiologického rámce. Podrobně o tom píše Jan Lutyński v kapitole „Některé podmíněnosti rozvoje polské sociologie a jejich důsledky“ své práce *Nauka i polskie problemy. Komentarz socjologa* [Lutyński 1990]. Přikláním se k názoru J. Lutyńskiego a domnívám se, že systematizace výsledků sociologů té doby, popis jejich úspěchů i proher, se nemůže zříci snahy o různá hodnocení. Myslím, že opravdovou zkouškou je předvedení vnějšího rámce sociologie (politického) jako něčeho, co si „ne zcela“ sociology podřizuje a ponechává jim určitý zbytek svobody – značně větší než v případě jiných socialistických zemí –, aby mohli zůstat věrni svým vlastním koncepcím nebo dřívějším či současným směrům, jež jsou lhostejné k nárokům a postulátům široce pojímaného marxismu.

Sociologie po „říjnu“ a její vnější podmíněnost

Znovuustavení sociologie po říjnu 1956 bylo především účinkem příznivých politických okolností, nikoli důsledkem činnosti samotných sociologů, kteří se z ortodoxních marxistů (jimž není zapotřebí jakékoli formy sociologie) přetvářeli pod vlivem změn v Sovětském svazu a polského října v sociology, kteří do disciplíny, již pěstovali, začleňovali předpoklady historického materialismu i koncepce západní sociologie spojené se sociálnědemokratickými myšlenkami a různými formami teoretické kritiky kapitalismu.

V šedesátých a sedmdesátých letech se sociologové obraceli – a to je třeba podtrhnout – především k vládám, nikoli ke společnosti nebo k určitým jejím skupinám. To se pojí se skutečností, že vlády zdůrazňovaly svou pečovatelskou roli vůči sociálním vědám včetně sociologie. V souvislosti s tím samotní sociologové – jak tvrdí J. Lutyński – zdůvodňovali potřebnost své disciplíny tím, že kromě její vždy podstatné poznávací funkce poukazovali na praktickou užitečnost výsledků badatelské a didaktické činnosti při řízení a spravování společnosti. Měli při tom na mysli jejich zdokonalování, nikoli obohacení diskuse o cílech takového řízení a hodnocení těchto cílů z hlediska potřeb společnosti nebo v souvislosti s problémy, jež ji sužovaly. Tyto cíle byly totiž ustaveny shora. Sociologie tedy měla být užitečná pro vlády a jejich činnost, jež směřovala k posilování zřízení, a usnadňovat rozvoj země na zvolené cestě, což zdůrazňovali ve svých vyjádřeních i vládní představitelé [Lutyński 1990].

Je nutno podotknout, že sociologové orientovaní na vládu se vyznačovali sklonem k určitému sebeomezování patrnému v didaktice, v teoretické reflexi i v sociologických empirických výzkumech. (V teorii spočívalo toto sebeomezování ve vyhýbání se diskusím s marxistickým stanoviskem v jeho oficiálně přijímané verzi.)

Zdůraznění si zasluhuje povaha procesů, jimiž se znovuustavila polská sociologie, zvláště na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Probíhaly v podobě zavádění masových a systematických empirických výzkumů (s využitím různých metodologií, včetně biografické metody) do analýz struktury a vývojových procesů vlastní společnosti (což odlišuje polskou sociologii od společenských věd v jiných socialistických zemích). Sociologové díky doporučením vlády (což jim bylo často připomínáno v oficiálních státních vystoupeních) „věděli“, že mají zkoumat novou socialistickou společnost a její proměny ve shodě se státní doktrínou a pod vedením vlády. Takový předpoklad – nutno zdůraznit – musel působit na výběr zvolené problematiky v rámci empirických zkoumání industrializace, urbanizace, masového společenského vzestupu nebo rozšíření vzdělání a kultury.

Obecně řečeno, v šedesátých a sedmdesátých letech tak bylo pro sociologii a sociology charakteristických několik navzájem souvisejících tendencí: orientace na vládu, postoj nekontroverzní koexistence v různých oblastech, sklon k sebeomezování v badatelské a výzkumné problematice.

Základní otázky pořijnové sociologie

V nejobecnější charakteristice polské sociologie tohoto období, tj. té, která se soustředí na základní problémy, pojetí a předpoklady, je nutno obrátit pozornost na několik, jak se domnívám, základních otázek. Jsou to následující:

1.

Pro tento obecný výklad je důležité mimo jiné určení základních dilemat sociologie týkajících se jejího místa ve struktuře vědění o společnosti. Důležité dilema, zda sociologie náleží do humanistiky, nebo do sociálních věd, zda je v Polsku silným článkem sociálních věd, nebo silným článkem humanitních věd, byl jedním ze základních teoretických dilemat poválečné sociologie v Polsku; bylo nastoleno v období 1944–1949, ale zůstalo nevyřešeno. Sociologie bývá samotnými sociology, ale i představiteli jiných věd a řadovými obyvateli pokládána za jednu ze sociálních věd, nebo za část humanistiky; to záleží na způsobu jejího definování: zda je tato věda založena na široce chápaných pozitivistických vzorcích a silně podepřena empiricky, nebo zda je způsobem mnohorozměrné interpretace společenské a lidské skutečnosti.

V pořijnovém období se toto dilema – s malými výjimkami – vyřešilo ve prospěch sociálních věd. Jinými slovy, polská sociologie byla v tomto období silněji zakotvena v struktuře sociálních věd. Byl to důsledek – obecně řečeno – působení vnějších i vnitřních vlivů; to je nutno spojit s tím, že státní struktury vykazovaly poptávku po expertních funkcích sociologie (souvisejících s ekonomickými vědami a psychologii), a vytvářely tlak na intenzivní profesionalizaci obecné sociologie i sociologií speciálních, zejména na vytvoření povolání sociologa společensky a politicky užitečného především v oblasti průmyslu (role závodního sociologa) či šířeji požímaných organizací (politických, ekonomických, společenských atd.). Mimo to nesmíme zapomínat na vliv těch druhů americké sociologie, které si jako cíl vytyčují zkoumání jednotlivců, skupin a institucí ve sféře různých ekonomických struktur, jakož i ekonomických a společenských zkoumání, která se v socialistických zemích prováděla ve výrobních podnicích.

Dříve silné vazby na humanistiku zeslábly; obrodily se až v období „Solidarity“ a v předvečer změn roku 1989. To souviselo stejnou měrou s potřebou morální přestavby celé polské sociologie v návaznosti na společenské hnutí Solidarita, reformujícím cíle a úkoly humanistiky v celku veřejné kultury, a s oživením, k němuž došlo díky podnětům vnějším (nové směry ve světové sociologii zasažené novým paradigmatem postmodernismu) i vnitřním, spojeným s obnovou teoretického zájmu o humanistickou sociologii Floriana Znanieckiego a Marie a Stanisława Ossowských [srov. mj. Ossowska 1963; Ossowski 1960; Ossowski 1962; Ossowski 1967; Ossowski 1957].

2.

Spory, které probíhaly zvláště v letech 1956–1989, zda sociologie má být autonomní vědou, zdůrazňující odlišnost zejména vůči filozofii, psychologii a historii, nebo zda naopak má být vědou na těchto vědách, především na filozofii, silně závislou, byly vyřešeny ve prospěch autonomie. Problematický byl jen rozsah a intenzita této autonomie, její předmět. (Výjimkou bylo období 1948–1955, kdy docházelo k četným pokusům redukovat sociologii na marxismus jako filozofii, a také – v značně menší míře – období raných šedesátých let, kdy se teoretikové sociologie pokoušeli radikálně opustit marxismus jako filozofický základ a přejít k empirické sociologii založené na metodologických postulátech lvovsko-varšavské školy a metodologického pozitivismu (Carnap a další).

Obecně řečeno, toto období je obdobím autonomizace sociologie nejen ve smyslu institucionálním (didaktickém), ale i pokud jde o teoretické úkoly a vztahy s jinými vědeckými disciplínami.

3.

V poříjnovém období mohli polští sociologové na rozdíl od sociologů jiných socialistických zemí slučovat – i když pravidla selekce byla nejasná a nestabilní a často závisela na politických rozhodnutích vně i uvnitř vědeckých institucí – tradice světové sociologie (teoretické směry a volby metodologie) s polskou sociologickou tradicí (např. tradicí Malinowského, Krzywického, tzv. pokrokovou), s tradicí socialistickou, zejména s tradicí Marxe a dřívějších marxistů, méně často i s tradicí sovětského marxismu.

Obecně řečeno, v polské sociologii bylo více Marxe a Engelse a polských socialistů, jako byl Kelles-Kraus, než Lenina a Stalina či jejich dědiců. Sociologové často spojovali myšlenky mladého Marxe a Engelsovo zkoumání dělnické třídy s úvahami pokrokových polských sociologů, kteří byli zároveň socialisty (Krzywicki a jeho žáci), aby odůvodnili program společenské angažovanosti sociologa na socialistických přeměnách; takové spojování bylo patrné zejména v pozdních projektech St. Ossowského a v pracích jeho žáků a rovněž v mnoha diskusích na téma role inteligence.

4.

Jednou z nejdůležitějších otázek je otázka periodizace vývoje sociologie z hlediska vývoje hlavních teoretických směrů. Při vědomí zjednodušení můžeme dynamiku základních výzkumných tendencí popsat následovně:

První období, tedy období poválečné (1945–1955), se vyznačuje velkou rozmanitostí teoretických orientací v obecné sociologii, která byla pokračováním rozmanitosti meziválečného období (koncepce Krzywického, teorie jednání Znanieckého, sociologie výchovy a sociologie národa Chałasińskiego atd.). V této době se udržuje také rozmanitost společenské angažovanosti sociologie ve společenské skutečnosti. Některé podobory slouží provedení „mírné společenské revoluce“, jiné so-

cialistické společnosti a ještě jiné samosprávné republiky a vědeckému sociálnímu inženýrství ve službách strany. V této první fázi má rozmanitost teoretických přístupů jeden cíl: vytvoření nové společnosti, nových sociálních diferenciací a nové vize člověka v období revoluční přestavby.

Druhé období (1956–1980, od říjnové obnovy k událostem polského srpna) je obdobím zvýšené rozmanitosti v oblasti oficiální sociologie, tedy – stručně řečeno – rozmanitosti oficiálního marxismu a marginalizace rozmanitosti, pokud jde o směry intelektuálně a politicky nespojené s nějakou formou marxismu (pokračujícího zájmu o elity a právní a společenský řád Petrażyckého a Znamierowského či o struktury sociální skutečnosti v návaznosti na myšlenky von Wieseho a jiných směrů německé filozofie). V druhém období slouží rozmanitost uvnitř marxismu (dají se odlišit přinejmenším tři marxismy: lyrický – jak ho nazval J. Strzelecki – dramatický a epický) budování – avšak neúspěšnému, jak o tom svědčí texty z konce sedmdesátých let – koncepce rozvinuté socialistické společnosti a její morálně-politické jednoty.

V té době se mnoho sociologů ve snaze popsat polskou skutečnost soustředilo na problémy, jež byly poměrně nejméně konfliktní, jako byly problémy rodiny či kultury. Pro tuto fázi byl rovněž charakteristický svérázný badatelský útěk od skutečnosti, spočívající v abstraktních, všeobecně teoretických úvahách o cizích koncepcích nebo o historii polské a světové sociologie. Vyznačoval se také tím, že sociologové cizelovali své metodologické nástroje a metody zkoumání, přičemž se vyhýbali jejich uplatnění na polskou realitu.

Třetí fáze (1980–1989) rozmanitosti je spojena s posrpnovým obdobím, kdy jsou všechny teoretické orientace, v tom i nemarxistické, které jsou v oblasti polské sociologie přítomny, poměrně zrovnoprávněny, kdy zaniká dogma pouze jedné správné sociologické doktríny a dogma o tom, co je marxistické a co nemarxistické se rozmývá, aniž by bylo radikálně rozbito. Máme co dělat se situací, kdy – pokud jde o teoretické orientace – modelový sociolog sám neví, jakou sociologicko-teoretickou prózou hovoří, a není to známo ani pozorovatelům jeho počínání.

Pro toto období byly typické mnohostranné úvahy o krizi polské společnosti a státu a nářky, že polská sociologie „neuměla vytvořit ani komplexní vědecky ověřené explanační koncepce, ani alespoň přesvědčivé vize vysvětlující stav polské společnosti, státu a hospodářství“. V této poslední fázi rozmanitost teoretických orientací v obecné sociologii a v bezprostředně s ní spojených speciálních sociologiích nevyplyvá ani tak z návrhů nových teoretických přístupů, jako z odmítnutí koncepce rozvinuté socialistické společnosti. To se projevuje hlavně v uvádění a vysvětlování rozporů a konfliktů, často způsobem, který měl přesvědčovat a byl podřízen polarizovaným politickým zájmům vlády a společenského hnutí Solidarita.

V této třetí rozmanitosti bylo důležité to, že jsme již měli jiné komplexní teoretické orientace: teorii směny, symbolický interakcionismus, fenomenologickou sociologii, různé verze funkcionalismu, teorii konfliktu. Tyto koncepce se však uplatňovaly obvykle jen na mikrosociologické jevy.

5.

Předposlední otázka bezprostředně související s předchozí je otázkou dvou institucionálních garantů oné rozmanitosti v sociologii. Prvním garantem byla otevřenost polské sociologie vůči sociologii světové, zejména americké (polská účast na světových kongresech, a nejen oficiální, publikace v mezinárodních periodikách, odkazy na západní literaturu atp.). Tuto otevřenost uznávali dokonce i oficiální sociologové a politikové s výjimkou časově krátkých úseků za jeden z hlavních pramenů bohatství rozmanitosti ve sféře obecné sociologie i ve sféře sociologií speciálních.

Druhým, vnitřním garantem byla silná pozice speciálních sociologií a dalších specializací zděděná po meziválečné sociologii. Po druhé světové válce bylo v Polsku mnoho sociologických podoborů: sociologie výchovy, sociologie města, sociologie vesnice, sociologie rodiny, sociální politika, sociologie mládeže, historická sociologie, sociologie kultury atd. Měly vysokou prestiž jak v polské vědě, tak za hranicemi země. Po letech stalinismu se po říjnu nejen obrodily, ale zvětšil se i jejich počet, diferenciací a vliv. Vytvořila se proměnlivá hierarchie jejich akademické a politické prestiže, avšak nejpočetněji zastoupena byla sociologie průmyslu a sociologie práce, následovně pak sociologie společenské stratifikace; vznikla samostatná sociologie znovuzískaných území či námořní sociologie.

Je třeba dodat, že speciální sociologie byly oblastí, v níž se nejdéle udržoval „epický marxismus“ (termíny čerpané z běžného historického materialismu z populárních propagandistických koncepcí byly užívány k teoretickým popisům výseků života společnosti), a zároveň oblastí nejdelšího trvání tradic polské meziválečné sociologie, zejména v podobě monografických výzkumů místních společností, nebo také vlivu tzv. současných západních teorií.

6.

Problém rozmanitosti marxismu v pořijnové sociologii je nejen důležitý z hlediska historie sociologie v jejích jednotlivých vývojových obdobích v letech 1956–1989, ale – což je nutno zdůraznit – i z hlediska jejího aktuálního a budoucího stavu. Otázka, jak si v té době poradili s marxismem polští sociologové, je totiž, zdá se, ústřední otázkou nejen tohoto období. Abychom pochopili neochotu polské sociologie zbavit se po roce 1989 komunistické minulosti, musíme se zamyslet, v jaké formě se marxismus v polské sociologii vyskytoval. Lze soudit, že nedostatečná reflexe odkomunističtění polské sociologie po roce 1989 je způsobena nejen krátkou pamětí diskutujících, ale – jak se domnívám – ve srovnání s jinými sociology v zemích pod komunistickou vládou jejich „poměrně slabou“ indoktrinací komunismem.

Obecně řečeno, polská sociologie (s nepočetnými výjimkami: Hochfeld, Hirsowicz, Kozyr-Kowalski, raný Bauman) byla zakotvena v historickém materialismu poměrně slabě. V sociologii se jednalo o fasádový, rozptýlený a hybridní marxismus, nikoli o dogmatickou ideologickou koncepci nebo její opak v podobě originálních teoretických přístupů, jak je vyjadřovaly například nové kategorie panství, vlastnictví, porozumění, uvědomění, konfliktu. (Výjimky: Hochfeld, Wesołowski,

Kozyr-Kowalski.) Je záhodno si všimnout, že nejzajímavější kritiky marxismu z marxismu vycházely¹² viz například A. Malewski a jeho stať „Empirický smysl teorie historického materialismu“ [Malewski 1957]. Vztah mezi sociologií a marxismem v třech výše popsanych fázích rozmanitosti byl podřízen – jak to nazývá J. Szacki – zásadě mírové koexistence: marxisté si udržovali svou údajnou dominanci, nemarxisté si zase dělali svoje (J. Lutyński) a zajímali se o marxismus jediné potud, pokud to bylo nezbytné, aby se s ním nedostali do otevřeného konfliktu [Szacki 1995b].

Stojí za povšimnutí, že z hlediska sociální teorie docházelo k nejzajímavějším pokusům o sloučení marxismu a sociologie v letech 1956–1962 nebo 1956–1967. Mosty mezi marxismem a sociologií budovaly takové práce marxistických sociologů jako *Studia marksowskiej teorii społeczeństwa* J. Hochfelda, *Wizje ludzkiego świata* Z. Baumana, *Konfrontacje socjologiczne* M. Hirszowiczové a v sedmdesátých letech práce *Własność: gospodarka a prawo* St. Kozyr-Kowalskeho a *Naród i państwo* J. Wiatra. [Hochfeld 1963; Bauman 1964; Hirszowicz 1964; Kozyr-Kowalski 1977; Wiatr 1969] Je nutno dodat, že „fasádový“ marxismus i marxismus živý, tvůrčí převažoval v makrosociologické reflexi a z různých důvodů se jen zřídka vyskytoval ve speciálních sociologiích.

O rozmanitých podobách historického materialismu v sociologii (neboť výskyt marxismu se omezoval zejména na něj) rozhodovalo zastoupení tří typů marxismu. Především to byla přemíra „lyrického“ marxismu, jak ho charakterizoval Strzelecki [Strzelecki 1989: 197]. Sociolog, který byl stoupencem tohoto typu marxismu, vyjadřoval svou zběhllost ve znalosti klasiků a vedl dlouhé abstraktní diskuse o pojmech základny a nástavby. V jeho jazyce plnily kategorie dynamiky a konfliktu obvykle funkci tradičních ornamentů. Odvolávky na Marxe a Engelse se vyskytovaly v úvodcích článků a knih a představovaly něco jako ubezpečující signál vládě.

Na druhém místě hierarchie je třeba zmínit „epický“ marxismus; používají ho stejně tak badatelé ve sféře jevů makrosociálních i mikrosociálních. V zásadě spočívá ve využití termínů z historického materialismu, ale převzatých nikoli z děl klasiků, nýbrž z propagandy. Stoupenec tohoto marxismu se neodvolává k celé teorii ani k jednotlivým schémátům, ale užívá jazyka k zachycení polské reality, i když takové reality – jak se lze domnívat na základě textů –, k níž by byla vhodnější teorie Parsonse než Marxe (teorie souladu, nikoli teorie konfliktu).

Třetí v pořadí je marxismus „dramatický“; jeho stoupenec využívá marxistické teorie pouze vzhledem ke kapitalistickým společností a zemím třetího světa. „Dramatický“ utíká před zkoumáním vlastní společnosti a „noří se“ do dramatických událostí společností, jež popisuje buržoazní sociologie.

Nakonec je nutno zmínit takové sloučeniny marxismu a sociologie, které se pokoušely uplatnit marxistické kategorie, včetně pojmů rozporu a konfliktu, k analýzám reálných procesů odehrávajících se v polské společnosti. Pro jeho nepočtené stoupence nebylo důležité pouze to, kde se marxismus uplatňuje, ale především jak a jaký marxismus se uplatňuje. Takových pokusů polského marxismu tohoto typu (dramatického, ale vztahujícího se k Polsku či socialismu) nebylo mnoho. Byly velmi odlišné a s různými důsledky jak pro sociologii, tak pro autory-sociology i pro samotný marxismus. Dosvědčují to taková jména jako Kozyr-Kowalski (byl marxistou až do konce, i po roce 1989) nebo také Z. Bauman, nyní teoretik postmodernity,

a J. Staniszkisová, kritička socialistické společenské formace tvořivě rozvíjející marxistické pojetí teorie konfliktu a společenské změny [srov. Staniszkis 1989].

Spazek mezi marxismem a sociologií v období 1945–1989 je velmi složitý jev, který čeká na svého analytika. Srpnové události a Solidarita ani tak nevedly k náhlé smrti těchto tří typů marxismu v sociologii – jak se povšečně má za to – jako k jejich rozpouštění a postupnému zapominání. Týká se jich to v nestejně míře – nejvíce marxismu lyrického a zahraničního dramatického.

Lze říci, že v polské sociologii se marxismus vyskytoval jako důsledek byrokracie – prostřednictvím centrálních plánů a projektů výzkumu socialistické společnosti – méně už jako opravdový směr teoretických zájmů nebo jako závazný kánon. (Tento stav věcí způsobil, že mnoho historiků sociologie pokládá období bezprostředně po roce 1956 za svého druhu „zlatý věk“ poválečné polské sociologie, protože umožnil tvůrčí syntézu marxismu a sociologie.)

7.

Poříjnová sociologie jako vědní celek – když se o ní uvažuje na metateoretické úrovni a v souvislosti s co nejobecněji pojatým makroideologickým a makrosociálním kontextem – je polem, na němž různými způsoby koexistují, v závislosti na historických a politických obdobích, vývojových trendech a vědeckých módách, dva typy sociologie: sociologie (obecná i speciální) socialistické normalnosti a sociologie konfliktů a krizí, k nimž dochází jak ve sféře sociální skutečnosti, tak ve sféře vědy o ní. Jejich pronikání a vzájemné působení dokonce i v oblasti oficiální sociologické vědy (nejen – dlužno zdůraznit – v „šedé zóně” sociologie vyučované na TKN, vydané v nepovolených podzemních časopisech např. Aneks a Krytyka či pěstované v rámci tzv. „ústní sociologie”, podle charakteristiky A. Sułka) představuje *differentia specifica* této historické formy polské sociologie.

Rozdělení na tyto dva typy sociologie (toto odlišení vykazuje mnoho podobností s koncepcí dvou sociologií – období stabilizace a období krize – s níž přišel A. Siciński) si mnoho badatelů uvědomilo díky událostem druhé poloviny roku 1980 a celého roku 1981. Lze říci, že politické a ideologické události spojené se společenským hnutím „Solidarita” a jeho koncepcemi samosprávné republiky právě toto rozdělení, které se v sociologii projevovalo mnoho let, potvrdily a maximalizovaly. Jinými slovy, díky těmto událostem si badatelé a jejich publikum uvědomili, že polská sociologie dovede – s pomocí sociálních teorií, s nimiž pracuje, a jejich uplatnění na konkrétních příkladech ve speciálních sociologiích – reagovat na různá vykročení rozmanitých sociálních aktérů (vrstev, tříd, skupin spojených profesí nebo étosem) za socialistickou normalitu deklarovanou oficiálními ideologií a nositeli oficiální ideologie v rámci této vědy. Jde o to, že tyto dva typy sociologie se zakládají na dvou konkurenčních přístupech ke společnosti, které působí v sociální teorii: přístupu zaměřeném na analýzu společenského souladu a přístupu zaměřeném na konflikt, krizi, dezorganizaci, antagonismus či revoluci.

První přístup v rámci obecné sociologie i v rámci speciálních sociologií různými způsoby „zpevňoval” stabilizaci a normalitu politické a ideologické struktury so-

cialistického státu, monopol různých forem socrealismu v tehdejší kultuře země a posiloval efektivitu struktur plánovaného a centralizovaného hospodářství a jejich pozitivní působení na sociální chování základních společenských tříd: třídy dělníků, rolníků a pracující inteligence. Dodejme, že tento přístup byl určitým způsobem kodifikován v základních plánech žádoucích směrů rozvoje sociologie; tyto plány, zejména ústřední plány (tří- a pětileté), nařizovaly správné teoretické přístupy (marxistické), určovaly náležitou metodologii a výzkumné techniky a především stanovovaly nejdůležitější výzkumné problémy, „problémové okruhy“ a výzkumné úkoly i cíle pro jednotlivé vědce, skupiny, oddělení i celá výzkumná střediska. Tyto plány se soustředily na tvorbu komplexních analýz rozvinuté socialistické společnosti (spolu s odpovídající socialistickou osobností) a stabilizovaly a sjednotily popis diferencované a víceúrovňové sociální reality.

Je nutno si uvědomit, že tyto plány neměly jen rozměr byrokratický, referující, ale organizovaly výzkumné práce a kánony správnosti na mnoho let dopředu, a dokonce ani když „břežnové události“ (znovuobjevení významu koncepce národní kultury a obrany polskosti před ohroženími zevnitř i vně) a události v Radomi či Gdaňsku (nepodřízení se dělnické třídy, projevy otevřené vzpoury) přerušily stav normalnosti, neznamenal to omezení jejich unifikující a podřizující síly. Výjimkou potvrzující pravidlo byly události v srpnu 1980; v nich se angažovalo mnoho sociologů z nejdůležitějších výzkumných středisek země (Varšava, Gdaňsk, Lodž, Krakov, Lublin), kteří – jak o tom svědčí už jen práce a materiály Sociologického sjezdu v Lodži v roce 1981 – navrhovali skončit se sociologií zkostnatělou marxismem (v němž bylo více Parsonse než Marxe) a pro nové jevy ve společnosti a polské kultuře využít jiné sociologické interpretace, které by umožnily vysvětlit vývoj a mechanismy selhání stávajícího politického a ekonomického systému, jakož i kultury a ideologie, jež ho legitimizují.

Právě díky těmto plánům v polské sociologii panoval větší soulad a řád než v sociologii po roce 1989: tím, že vytvářely nejen organizační rámec, ale i rámec intelektuální, umožňovaly dominanci (slabší či silnější v závislosti na politickém okamžiku) první sociologie a zároveň její petrifikaci. Tyto plány stály na stráži řádu v celé disciplíně – problém spočíval jen míře jejich efektivity a fasádovosti v jednotlivých obdobích – a zvláště pak axiologického řádu ve sféře obecné sociologie – teorie změny společenských systémů a teorie sociální stratifikace – a rovněž náležitých směrů rozvoje. Takové plány spolu s jinými formami organizační podpory této sociologie nahrávaly zvětčování tohoto přístupu v roli přístupu modelového a přispívali k nedostatečnému rozvoji – sledujeme-li ji v delší časové perspektivě – druhé sociologie, v jejímž rámci se zjišťovaly obecné rysy krizových situací v oblasti kolektivních i individuálních zkušeností.

V rámci této druhé sociologie se více pozornosti věnovalo boření stávající skutečnosti než tvoření nové; bylo v ní více tvrzení vycházejících z úvah nad negativními motivacemi jednání než nad pozitivními. Tato sociologie navíc zdůrazňovala rychlou proměnlivost sociálních situací, která vyžaduje od jednotlivců i institucí neustálou snahu o přizpůsobení a hledání stále novějších pravidel individuálního i kolektivního jednání. V poli zájmů této sociologie měla zvláštní místo role živelných

procesů a náhody v sociálním životě a také tlaku chvilkovosti, kterému byla prostřednictvím politických mechanismů vystavena celá polská společnost. Sociologové, kteří ji pěstovali, především studovali – vědomě či nevědomě – chorobné stavy polské společnosti reálného socialismu. Mnoho pozornosti věnovali různým formám patologie politického, ekonomického a kulturního systému a poměrně málo možnostem jeho ozdravení a modelům nové společnosti.

Tyto dva typy sociologie se navzájem prostupovaly, až na to, že první byl kvůli vnějším podmínkám upřednostňován a udával tón sociologii té doby. Teprve po roce 1989, v období po velké krizi a společenské revoluci, byly první i druhá sociologie organicky sloučeny; druhá sociologie získala podporu ze strany struktur suverénního demokratického státu, kdežto první sociologie marginalizovala (či vlastně zlikvidovala) svou stabilizující funkci vůči socialismu jako společenskému a ideologickému systému, získala teoretické inspirace v jiných, novějších intelektuálních proudech Západu, a co je nejdůležitější, změnila předmět, kterým se stala pokrizová sociální realita. Z tohoto organického setkání, svého druhu integrace první a druhé sociologie, se zrodil zájem o teorii transformace zřízení.

Je třeba dodat, že sociologie socialistické normality byla – což může být pokládáno za určitý intelektuální paradox – v té době více či méně zakotvena v teoriích souladu nacházejících se v americké sociologii, která jí byla vzorem, a v jejích odvozeninách (teorii Parsonse a jí podobných a různých variantách funkcionalismu), kdežto druhý typ sociologie, pokoušející se vysvětlit jevy, k nimž docházelo v Polsku, v kategoriích antagonismu a konfliktu, tedy kategoriích vyskytujících se v marxistické teorii revoluce a marxistických vysvětleních společnosti, ekonomiky a politiky kapitalismu, nikoli však ve vztahu k socialismu, sloužil spolu s teoriemi vypůjčenými z různých variant západní sociologie zaměřených na produkci vysvětlení v kategoriích revoluce a dezorganizace – dřívějších i současných – k objasnění různých forem vykoření za socialistickou normalitu.

Lze pozorovat, že s výjimkou koncepce Leszka Nowaka a jeho žáků rozvíjejících marxismus pomocí novátorských kategorií konfliktů a rozporů druhá sociologie vystupovala proti sociologii první (nazývané marxistickou sociologií a zaměřené na rekonstrukci mechanismů společenské rovnováhy, kontrolovaných společenských procesů a beztržní společnosti). V každém případě v porozumění patologickým jevům, k nimž docházelo v polské společnosti v oblasti výchovy nebo kultury, a také v porozumění jevům proměňujícím sociální strukturu a vytvářejícím nové kanály sociální mobility, bylo více sociologie, která měla s marxismem poměrně jen málo společného. První sociologie, sociologie oficiální a postavená na rozmanitých formách historického materialismu, interpretovala sociální realitu Polska v kategoriích stabilizace či reformy, nikoli revoluce; sociologie druhá, spojovaná s určitými politickými a ideologickými událostmi (jako byly události říjnové, březnové, srpen a prosinec), vysvětlovala tuto realitu v kategoriích stále se opakujících společenských krizí, kulturních a sociálních inovací a konfliktů generujících – pozitivní nebo negativní vzhledem k společenským zájmům vědeckého střediska – proměny sociální struktury, decentralizační procesy, změny hodnotových systémů, vznik nových skupin étosu nebo trvání na náboženských postojích.

Tento druhý typ sociologie, který byl nejčastěji rozptýlen v celém oboru, se vyskytoval ve složitých spojitostech se sociologií stabilizace společnosti, kultury a politiky a vyjadřoval se v koncepcích kritiky společenské kontroly a takových jevů jako autoritarismus a konformismus, jež jsou základem sociální struktury společenských skupin (například dělnické třídy), a v koncepcích masových společenských hnutí, koncepcích patologie společenského systému (kritika vzdělávacího systému) a obecných charakteristik hodnotového systému polské společnosti (viz po sobě jdoucí vydání výzkumných zpráv Poláci 80tých–90tých let v redakci W. Adamského, A. Rycharda a dalších [Adamski et al. 1981; Adamski, Jasiewicz, Rychard 1986; Adamski et al. 1991; Adamski et al. 1996] nebo práce kolektivů vedených S. Nowakem a A. Sicińským [Nowak 1989; Siciński, A. et al. 1983]). Zvlášť velký počet příkladů sociologie tohoto typu lze nalézt v pracích, které vznikly v letech 1976–1989. Mnoho prací publikovaných v nízkých nákladech (např. ve vydavatelství Sociologického institutu Varšavské univerzity) poukazovalo na různé formy dezorganizace podniku a plánovaného hospodářství či na patologii místní správy (nikoli však centrální vlády) nebo vzdělávacího a zdravotního systému (tým M. Sokołowské a kolektivů zkoumající vyšší školství).

8.

Obecná sociologie i speciální sociologie v letech 1956–1989 byly sociologiemi, které měly poměrně značnou váhu ve světě. Mnoho západních badatelů se domnívalo, že po roce 1956 polská sociologie s pýchou navázala na tradice B. Malinowského, L. Petrażyckého a F. Znanieckého, které vytvořily – jak výstižně uvádí A. Podgórecki – této sociologii auru apriorního uznání. „Úspěchy Malinowského v oblasti kulturní antropologie a metodologie sociálních věd; výsledky analýz Petrażyckého, pokud jde o zavádění zásad adekvátnosti do humanistiky, reformu psychologie, nový náhled na právo a společenský vývoj a přípravu takového okruhu žáků, jako byli P. Sorokin, G. Gurwitch, N. Timascheff, S. Hessen a další, ke kulturním, historickým a sociologickým analýzám; výdobytky Znanieckého v oblasti metodologie sociálních věd, sociologie vědy a výchovy, to vše vytvořilo mezinárodní standardy, které jsou ve společenských vědách závazné doposud.“ [Podgórecki 1976: 287–306] Tento stav apriorního uznání pro polskou sociologii, podepřený přínosy S. Czarnowského, Marie a Stanisława Ossowských, J. Chałasińskiego, J. Szczepańskiego, S. Nowaka, A. Kłoskowské, J. Ziółkowského a P. Rybnického doznal v druhé polovině sedmdesátých let značných omezení. (A. Podgórecki hovoří dokonce o zlomu; podle mého přesvědčení se o zlomu tohoto apriorního uznání může mluvit teprve po roce 1989, kdy se polská sociologie stává podle západních norem „normální“ a je obyčejným, nikoli výjimečným či privilegovaným účastníkem světového sociologického trhu.)

Mezi příčinami tohoto vývoje lze zmínit absenci diskuse o základních tématech (např. týkající se intelektuální hodnoty výsledků nejdůležitějších empirických uplatnění jednotlivých teoretických orientací), nečetné spory o podstatu jednotlivých badatelských prací a teoretických studií, pomíjení kritické reflexe „sociologických úspěchů“ (podle rozhodnutí vlivných sociologických středisek), nedostatky

kritického uvažování o polské a světové sociologické tradici. K těmto příčinám lze navíc připočíst slabosti teorií středního dosahu, teorií vysvětlujících polskou skutečnost, a také neschopnost sociologů – jinak než deklarativně – využít obrovskou laboratoř společenských změn, k nimž v té době došlo hlavně v důsledku přestavby sociálního, ekonomického a politického zřízení. Je s podivem, jak nemnoho prací na toto téma bylo napsáno; patří k nim řada prací W. Narojka, v nichž se zabývá vlivem změn zřízení na společenské vědomí jednotlivců.

V tomto období se na poli polské sociologie neobjevily zásadně nové koncepce, které by získaly ohlas ve světovém měřítku. Zatímco světová věda v poslední době diskutuje o takových myšlenkových směrech, jako je fenomenologická sociologie, symbolický interakcionismus, reflexivní či kritická sociologie, etnometodologie atd., polská sociologie ustavičně setrvává buď ve světě velké sociologické tradice minulosti, nebo ve světě malých tradic speciálních sociologií a mechanických výpůjček z americké sociologie.

V polské sociologii se v té době neobjevily nové, pro ni vnější teoretické orientace; a co je neméně důležité pro intelektuální stav této sociologie, nedocenila ani z jejího lůna vzešlé rodinné úspěchy (v zemi nebyla dostatečně rozpoznána tvořivost M. Ossowské, která důsledně rozvíjela – prostřednictvím sémantických, psychologických, historických a antropologických analýz – novou oblast sociologických věd, která na mezinárodní aréně ještě neexistovala: sociologii morálky).

Polská sociologie – těžko popsat všechny podmínky tohoto stavu věcí – se vyznačuje převahou vnější orientace nad vnitřní (výsledky zahraničních autorů už samotným faktem svého původu z vnějšku získávají dodatečnou váhu, jakoby přidanou poznávací hodnotu).

V tomto období, zejména po roce 1962, se vyznačuje – do značné míry díky marxismu – zaměřením na spolupráci s jinými vědeckými disciplínami (polští sociologové poměrně často využívají poznatky jiných věd, jako jsou historie, právo, demografie atd., oproti tomu když se zabývají např. sociologií vesnice, jen velmi zřídka přihlížejí k výsledkům sociologie práce, nebo když se věnují sociologii průmyslu, poměrně málo čerpají ze sociologie kultury atd.).

Pro polskou sociologii je navíc charakteristický už dalece pokročilý proces fragmentace; vedle zákonité tendence k vzniku a utváření nových podoborů v ní existuje sklon k snadnému ustavování nových, často efemérních „výsekových sociologií“, jsoucích nezřídka svědectvím bezmyšlenkovité víry ve světové sociologické módy či fascinace teoretickými orientacemi bez kritické reflexe nad možností jejich využití ve vztahu k polské realitě.

To lze uvést do souvislosti, domnívám se, s doháněním opoždění z období 1949–1956 v oblasti analýzy problémů přípravy metodologických nástrojů a nových teoretických konceptualizací, ale také s procesem dohánění ztrát způsobených válkou; jinými slovy absencí akademických kontaktů se středisky, která ve světové sociologii fungují jako vzory.

Jaké oblasti zájmu polské sociologie té doby lze pokládat za ty, které odpovídají nejdůležitějším vývojovým trendům tehdejší světové sociologie. Jsou to podle

mého mínění takové oblasti, jako je sociologie společenských norem a sociální patologie, sociální stratifikace, teorie sociální změny, sociologie vědy a sociotechnika.

* * *

Výše uvedená tvrzení mají nutně velmi zkratkovitou povahu a naprosto jistě nevyčerpávají složitost fenoménu polské sociologie v poříjnové době. (Pominula jsem zvláštnosti polského socialismu a jeho institucí, na nichž závisely nejdůležitější podmínky rozvoje polské sociologie, jejích struktur a dynamiky.)

Upozorňuji na to, že poříjnová polská sociologie vznikla po krátkém stalinistickém období neexistence, formovala se a měnila ve shodě s pravidly vývoje generovaného, řízeného a kontrolovaného dynamikou politické moci a socialistické ideologie a oficiálním kánonem marxistické nauky o společnosti, a politicky a ideologicky ji ukončila rekonstrukce společenského zřízení započatá v červnu 1989.

Určit s konečnou platností, v jaké míře byl tento pohyb zastaven ve smyslu intelektuálním – teoretickým i empirickým – a rovněž na jaké úkoly a oblasti této disciplíny se toto zastavení vztahuje a v jakém rozsahu, je v tuto chvíli velmi obtížné; závisí to na mnoha aktuálních činitelích, včetně politického kontextu třetí republiky a vlivu nejnovějších směrů světové sociologie a jejích hraničních oblastí. Absence oficiálního a zavazujícího marxistického kánonu v obecné sociologii, v její meta-teoretické i teoretické části, je příznivá rychlým tempem vzrůstající rozmanitosti sociální teorie a stále většímu eklektismu jejích pramenů a funkcí; přesto však – jak se lze domnívat, podíváme-li se na práce z oblasti sociologie průmyslu, sociologie města, regionálních výzkumů – mnoho výzkumných otázek, explanačních schémat a metod zůstalo v těchto speciálních sociologiích z období sedmdesátých a osmdesátých let; to znamená, že v mnoha případech – v závislosti na typu speciální sociologie a povaze akademického střediska, které výzkum provádí – se nyní setkáváme s přetrváváním vzorců z předešlého období, a obecně řečeno tedy musíme hovořit o:

- za prvé: přerušení axiologickém (v důsledku komplexní rekonstrukce společnosti a vědy) na úrovni sociálních teorií (teorie sociální změny, teorie společenského souladu), různých fragmentů obecné sociologie a těch speciálních sociologií, které jsou se sociologickou teorií těsně a intenzivně propojeny, jako jsou sociologie politiky, sociologie výchovy, sociologie kultury nebo sociologie velkých společenských struktur;
- za druhé: postupném ústupu, kdy sociologové věnující se nyní některým speciálním sociologiím (které nejsou, jak bylo uvedeno výše, silně svázané s nemarxistickými vzorci sociologie a příbuzných věd) opouštějí vzorce pěstování speciálních sociologií založené na předpokladech historického materialismu, eklekticky provázaných s koncepcemi neofunkcionalismu, a přiklánějí se k vzorcům nejnovější generace, pocházejících jak z polských pramenů, tak ze sociologií evropských a americké (vlivy neoinstitucionalismu a kulturalismu ve sféře pedagogické nauky a psychologie).

V souvislosti s ukončením politické kontinuity a možností postupného stáhnutí se (odchodu) – na rozdíl od opouštění marxistických vzorců v jiných socialis-

tických zemích nebo možnosti opravdového zrození sociologie jako autonomní akademické disciplíny – se mohla polská sociologie jako celek i její části po roce 1989 stát – jak příhodně poznamenal J. Mucha [Mucha, Keen 1995] a já se k tomuto názoru přikláním – „ihned“ sociologií „normální“, podobnější sociologiím zemí západního světa než sociologiím zemí, které stejně jako Polsko odvrhly zřízení reálného socialismu. Nemalý podíl na tom má to, že sociologie mezi léty 1956 až 1989, s malými výjimkami v období března 1968, událostí let 1976 a 1980 a především výjimečného stavu, byla blíže struktuře „normální“ vědy v západoevropském stylu než struktuře podzemní vědy (pěstované jen nemnohými, která byla antimarxistická a antisocialistická, naplněná morálními hodnotami protikladnými vizi člověka a společnosti založené na předpokladech historického materialismu) nebo struktuře oficiální vědy redukované na vulgární historický materialismus.

Obecně řečeno, v období 1956–1989 byla polská sociologie ve srovnání se sociologiemi jiných zemí lidové demokracie něčím výjimečným – měla značně vysoké postavení v zemi i ve světě, včetně toho západního. Tvrdím tedy, že sociologie nemusela roku 1989 projít revolucí a přejít od paradigmatu marxismu k buržoazní sociologii, neboť od roku 1956 (nebo již dříve od roku 1945) prodělávala ustavičné změny, podrobovala se nepřetržité reformě (teoretické, pokud jde o rozdělení na podobory atd.) a byla stále a v různých ohledech rozmanitá.

Z polštiny přeložil Jiří Ogrocký.

JOANNA KURCZEWSKA vede katedru teoretické sociologie a oddělení výzkumu sociální změny a tradice ve Filozofickém a sociologickém ústavu Polské akademie věd; současně přednáší na Varšavské univerzitě. Je šéfredaktorkou časopisu *Polish Sociological Review* a prezidentkou Polské společnosti pro politická studia. Těžiště jejího odborného zájmu je v teoretické a historické sociologii, ve svých výzkumech se zabývá zejména vztahy mezi kulturou, politikou, regiony a nacionalismem v postsocialistických zemích. Její četné práce vycházejí především v polštině, němčině a angličtině.

Literatura

- Adamski, Władysław et al. 1981. *Polacy '80: wyniki badań ankietowych*. Warszawa: IFiS PAN.
Adamski, Władysław, Krzysztof Jasiewicz, Andrzej Rychard (eds.) 1986. *Polacy '84: dynamika konfliktu i konsensusu*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
Adamski, Władysław et al. 1989. *Polacy '88: dynamika konfliktu a szansa reform*. Warszawa: IFiS PAN.
Adamski, Władysław et al. 1991. *Polacy '90: konflikty i zmiana*. Warszawa: IFiS PAN.
Adamski, Władysław et al. 1996. *Polacy '81: postrzeganie kryzysu i konfliktu*. Warszawa: IFiS PAN.
Bauman, Z. 1964. *Wizje ludzkiego świata*. Warszawa: KiW.

- Hirszowicz, M. 1964. *Konfrontacje socjologiczne*. Warszawa: KiW.
- Hochfeld, J. 1963. *Studia z marksowskiej teorii społeczeństwa*. Warszawa: PWN.
- Chalaśński, J. 1957. „Od Redakcji”. *Przegląd Socjologiczny* 11: 7–10.
- Kozyr-Kowalski, St. 1977. *Własność: gospodarka a prawo*. Warszawa: PWN.
- Kwaśniewicz, W. (ed.) 1989. *Uniwersytecki ośrodek socjologiczny w Krakowie. Tradycja i współczesność*. Kraków: Uniwersytet w Krakowie.
- Lutyński, Jan 1990. „Niektóre uwarunkowania rozwoju socjologii polskiej i ich konsekwencje”. Pp. 83–103 in Lutyński, Jan: *Nauka i polskie problemy. Komentarz socjologa*. Warszawa: PIW.
- Malewski, A. 1957. „Empiryczny sens teorii materializmu historycznego”. *Studia Filozoficzne* 2: 58–81.
- Mucha, Janusz, Mike F. Keen (eds.) 1995. *Socjologia Europy Środkowo-Wschodniej 1956–1990*. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii PAN.
- Mucha, Janusz 2004. *Socjologia polska w latach 1990–2000. Badania społeczeństwa po przełomie*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Nowak, S. 1963. „Pamięci Stanisława Ossowskiego”. *Przegląd Socjologiczny* 17 (2): 7–12.
- Nowak, S. 1965. *Metody badań socjologicznych*. Warszawa: PWN.
- Nowak, S. (ed.) 1989. *Ciągłość i zmiana tradycji kulturowej*. Warszawa: PWN.
- Ossowska, Maria 1963. *Socjologia moralności*. Warszawa: PWN.
- Ossowski, Stanisław 1957. *Struktura klasowa w społecznej świadomości*. Łódź: Ossolineum.
- Ossowski, Stanisław 1960. „Punkty widzenia, tezy, dyrektywy. Rozważania nad typami sporów w problematyce społecznej”. *Przegląd Socjologiczny* 14 (2): 7–29.
- Ossowski, Stanisław 1962. *O osobliwościach nauk społecznych*. Warszawa: PWN.
- Ossowski, Stanisław 1967. *Dwie koncepcje historycznych uogólnień (Dzieła, t. IV)*. Warszawa: PWN.
- Podgórecki, Adam 1966. *Zasady socjotechniki*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Podgórecki, Adam 1976. „Perspektywy rozwoju socjologii polskiej”. *Studia Socjologiczne* 60 (1): 287–306.
- Siciński, Andrzej 1983. „Dwie socjologie: czasu stabilizacji i czasu kryzysu”. Pp. 9–18 in Siciński, A. et al.: *Styl życia, obyczaje, etos w Polsce lat siedemdziesiątych – z perspektywy roku 1981. Szkice*. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii PAN.
- Siciński, A. et al. 1983. *Styl życia, obyczaje, etos w Polsce lat siedemdziesiątych – z perspektywy roku 1981. Szkice*. Warszawa: IFiS PAN.
- Sowa, K. (ed.) 1983. *Szkice z historii polskiej socjologii*. Warszawa: PAX.
- Staniszkis, Jadwiga 1989. *Ontologia socjalizmu*. Warszawa: In Plus.
- Strzelecki, Jan 1989. *Socjalizmu model liryczny: założenia o rzeczywistości w mowie publicznej – Polska 1975–1979*. Warszawa: Czytelnik.
- Szczepański, J. 1966. *Stan aktualny i perspektywy rozwoju socjologii w Polsce*. Sprawozdania [j.w.] 1.
- Szczepański, J. 1968. „Wspólne cele socjologii i polska szkoła narodowa”. *Przegląd Socjologiczny* 22 (1): 7–20.
- Sztompka, P. 1959. „Pracownia Socjologiczna PAN w Krakowie”. *Studia Socjologiczne* (2): 289–291.
- Sztompka, P. 1974. „Dylematy socjologii amerykańskiej”. *Studia Socjologiczne* (2): 155–178.
- Szacki, Jerzy 1995a. *W służbie społeczeństwa czy władzy? Socjologia polska w latach 1944–1989*. Programový referát z vědecké konference, Toruń, 9.–10. listopadu 1995. Toruń: Uniwersytet M. Kopernika, Instytut Socjologii.
- Szacki, Jerzy 1995b. *Sto lat socjologii polskiej. Od Supińskiego do Szczepańskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe.
- Wiatr, J. 1969. *Naród i państwo*. Warszawa: KiW.

Krátké dějiny maďarské sociologie v letech 1948–1989*

VERA SZABARI**

Univerzita Loránda Eötvöse, Budapešť

A Brief History of Hungarian Sociology between 1948 and 1989

Abstract: The article offers a brief account of the history of Hungarian sociology during four decades of communist rule in Hungary. Beginning with the brief existence of the first department of sociology in Hungary (the 'Szalai Institute', 1946–1948) the author describes the field in the 1950s, when for political reasons sociology was marginalised to the point of extinction. The revival of sociology in Hungary during the 1960s is devoted considerable attention from an institutional, a personal and a doctrinal point of view. The author analyses the main branches of study in Hungarian sociology at the time, including critical sociology and the study of social stratification, which overcame the rigidity of official Marxist-Leninist doctrine. She characterises the last two decades of state socialism in Hungary as a period when sociology both suffered from increased political repression (stronger in the early 1970s than later) and at the same time became more and more professional. She argues that a determining feature of the history of Hungarian sociology between 1948 and 1989 was its strong connection to politics. However, sociology and politics had a mutual influence on one another during this period, as sociology also had an impact on the way Communist Party officials approached the structure of Hungarian society. In the process, sociology evolved and was professionalised, enabling its existence as an autonomous discipline today.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2005, Vol. 41, No. 4: 659–673

Je-li vůbec možné mluvit o národních sociologiích (jako například „maďarské sociologii“), pak je třeba hledat jejich základy ve složitém předivu sociálních, ekonomických a politických okolností, které určují vývoj každého národa a v nichž se utváří také „národní“ sociologie. Éra státního socialismu v Maďarsku podobně jako v dalších zemích Střední Evropy, které upadly do sovětské sféry vlivu, trvala více než 40 let. Abychom porozuměli dějinám maďarské sociologie v tomto období, musíme si uvědomit, co bylo příznačné pro maďarskou formu státního socialismu a stejně tak i pro vývoj sociologického bádání v této zemi.

* Tento článek vznikl s laskavou podporou Maďarského fondu pro vědecký výzkum, grant č. TS 44850.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Vera Szabari, Institute of Sociology, Eötvös Loránd University Budapest (ELTE), 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a, Hungary, e-mail: szvera@yahoo.com.

Obecně lze říci, že státně socialistický systém, který se v Maďarsku etabloval po druhé světové válce, určoval nejen politický režim země, ale také její sociální a hospodářskou strukturu; moc systému pronikala do téměř všech oblastí života – včetně soukromé sféry. Absence dělby moci, úzké propojení strany a státu, centralizovaný byrokratický aparát a dominantní postavení státu ve vlastnických vztazích umožňovaly státu a především straně velmi účinně hájit vlastní zájmy.

Sociální prostředí, v nichž jednotlivci organizují a žijí své každodenní životy, má rovněž dopad na rozvoj akademických disciplín. Vliv sociálního prostředí je obzvláště patrný v rigidně centralizované struktuře státně socialistické společnosti, jež tvořila rámec pro činnost maďarské sociologie. Rozhodnutí a obraty, ke kterým docházelo v politice, tak kupříkladu měly přímý vliv na vývoj sociologie jako disciplíny. Je však třeba také zdůraznit, ač byl tento dopad sebeskromnější, že zrod sociologie v Maďarsku přispěl k proměně sociální struktury maďarské společnosti. Sociologie totiž nestála stranou již hotové společnosti, ale společnost postupně proměňovala tím, že měnila způsoby, jak lidé uvažovali, chápali své místo v sociálním celku a pohlíželi na svět.¹

Ač propletenost politiky a sociologie představuje nejmarkantnější rys vývoje maďarské sociologie po roce 1945, bylo by omylem domnívat se, že tato úzká vzájemná provázanost byla příznačná pouze pro státně socialistické období. Silné propojení mezi politikou a uvažováním o společnosti je typické pro maďarskou sociologii od jejích počátků na přelomu 19. a 20. století. V tomto prvním období byla příčinou úzké vazby sociologie na politiku zejména neexistence silného měšťanstva a chybějící politická veřejná sféra. Tuto situaci a pro ni typickou vysokou míru provázanosti dobře dokládá časopis *Dvácáté století (Huszadik Század)*, vydávaný od roku 1900. Sociologická společnost, která se ustavila kolem tohoto periodika, požadovala ve svých stanovách od členů, aby se kromě výzkumné činnosti věnovali také sociálněpolitické a pedagogické práci.

V období státního socialismu byli sociální vědci rovněž politiky: náplň činnosti obou těchto profesí od sebe nebyla jasně oddělena. Na počátku 20. století lidé s pokrokovými politickými názory zkoumali ve svých studiích sociální problémy své doby, aby vedle obohacení vědeckého poznání přispěli také k sociálnímu rozvoji a vzdělání či „osvětě“ lidu, tj. aby nahradili chybějící politickou veřejnou sféru. Pro ranou Sociologickou společnost bylo typické, že její členové na jedné straně sice dobře znali díla sociologů své doby (např. Herberta Spencera, Lewise H. Morgana a Emile Durkheima), ale na straně druhé se svým způsobem uvažování obraceli k řešení sociálních problémů, nikoli vědeckým paradigmátům; politické cíle a sociální reforma měly v jejich očích větší váhu než otázky týkající se samotné sociologie jako vědy.

¹ Dobrým příkladem může být diskuse o sociální struktuře, která v Maďarsku probíhala v 60. letech. Tato diskuse umožnila proměnu ideologicky určené třídní struktury a vznik nové sociální struktury a přinesla změnu v přístupu nejen u úzké skupiny profesionálních sociologů, ale postupně téměř v celé společnosti. Více k tomuto bodu bude řečeno v části příspěvku pojednávající o maďarské sociologii v 60. letech.

Toto zvláštní koketování sociologie a politiky, politická a sociální angažovanost sociologů a spolu s nimi také uzavřenost maďarského univerzitního vzdělávání se zasloužily o to, že – s výjimkou krátké existence katedry sociologie v letech 1946–1949 – v Maďarsku neexistoval prostor pro sociologii jako autonomní a pevně etablovanou vědeckou disciplínu až do počátku 60. let. Sociologie se nevyučovala na vysokých školách a nemohla být vybudována její institucionálně-vědecká základna.

Szalaiova katedra (1946–1948)

První katedra sociologie v Maďarsku byla založena po skončení Druhé světové války v roce 1946 pod vedením Sándora Szalai na Univerzitě Pétera Pázmányiho v Budapešti. Před jmenováním Szalai děkan Filosofické fakulty této univerzity István Hajnal nabídl Karlu Mannheimovi a Ferenci Erdeiovi místa vedoucích kateder sociální teorie a sociografie, které tehdy právě vznikaly, avšak Mannheim v té době již byl profesorem na London School of Economics (od roku 1933) a nabídku odmítl. Ferenc Erdei se po konci války rozhodl pro politickou kariéru.² Erdei byl jedním z prvních, kdo v Maďarsku před druhou světovou válkou vypracoval sociální teorii, v níž analyzoval historické, ekonomické, sociální a geografické problémy, a snažil se nad rámec pouhého popisu maďarské společnosti vytvořit konceptuální model pro studium společností obecně.

Vedením první katedry sociologie v Maďarsku byl tedy nakonec pověřen Sándor Szalai. Tento tak závažný krok na cestě k ustavení sociologie v Maďarsku nebyl výsledkem systematického vnitřního vývoje univerzity nebo podobně systematického budování sociologické disciplíny, ale mnohem spíše jej podmiňovala osobnost Sándora Szalai. Szalai byl v roce 1944 deportován do pracovního tábora, po svém návratu se zapojil do politiky a stal se vedoucím analytického oddělení maďarské sociálnědemokratické strany. O tom, že pozadí této volby bylo politické, a nikoli odborné, dále svědčí skutečnost, že v době, kdy byl jmenován do funkce vedoucího katedry, Szalai neměl významnější zkušenosti s výukou a nic nepublikoval.³ Avšak díky jeho organizačním schopnostem a pracovnímu nasazení katedra začala žít velmi čilým intelektuálním životem. V její knihovně se objevila světová sociologická literatura, klasická díla oné doby, a katedra také vydala dva vlastní učební texty: *Soci-*

² V roce 1944 se Erdei podílel na obnově Národní rolnické strany (Nemzeti Parasztpárt), zúčastnil se zasedání Prozatímního národního shromáždění v Debrecínu a později se stal ministrem vnitra. V letech 1949 až 1955 byl ministrem zemědělství a spravedlnosti a od prosince 1955 do října 1956 jedním z místopředsedů vlády.

³ Sándor Szalai absolvoval gymnázium v Budapešti a studoval na univerzitách v Lipsku, Frankfurtu nad Mohanem a Curychu. V roce 1934 získal doktorát z filozofie a psychopatologie. V letech 1934 a 1935 se věnoval psychologickému výzkumu v univerzitní nemocnici v Curychu. Na konci roku 1935 se vrátil do Maďarska, kde pracoval jako redaktor listu *Pester Lloyd* a od roku 1939 jako korektor nakladatelství Rózsavölgyi. Od roku 1939 do roku 1944, kdy byl deportován do pracovního tábora Bor, působil jako odborný redaktor v nakladatelství

ální skutečnost – sociologie [Szalai 1946] a *Úvod do sociologie* [Szalai 1948]. Obě popisovaly dějiny sociologie (zejména teorie Augusta Comta a Karla Marxe) a současně podávaly jejich kritiku z marxistických pozic a rovněž se zabývaly tehdy aktuálními sociologickými problémy.

Dlouhá 50. léta – doba mlčení (1949–1961)

V roce 1948 byla založena Maďarská dělnická strana (Magyar Dolgozók Pártja, MDP) a v Maďarsku se definitivně prosadil centralizovaný politický režim sovětského typu. K jeho metodám patřila násilná industrializace, kolektivizace zemědělské půdy, znárodnění podniků a bank, institucionalizace diktátorského systému, útlak prostřednictvím složek státu zodpovědných za vnitřní záležitosti a bezpečnost, všeobecný kult vůdců, zinscenované soudní procesy, politické čistky, věznění a vyrovnání životního standardu obyvatelstva. Ve stejném roce 1948 byly podle sovětského vzoru reorganizovány Maďarská akademie věd a Ústřední statistický úřad, čímž byl osud sociologie zpečetěn. Ježto institucionalizace maďarské sociologie nebyla výsledkem organického vývoje, ale iniciativy vycházející od jedné konkrétní osoby, za nových politických poměrů nebyla schopná přežít.

Jednou z obětí politických čistek se stal i Sándor Szalai, který byl obviněn z vědecké špionáže a v roce 1950 odsouzen k doživotnímu trestu. Jak bylo pro onu dobu typické, k tomu, aby byla zlikvidována vědecká instituce a uvězněn její zakladatel, nebylo zapotřebí žádného veřejného rozhodnutí ani vysvětlení.

Podobně jako v Československu, kde byly po roce 1948 katedry sociologie postupně uzavírány a učitelé vyháněni z univerzit [Musil 1998], sociologie přestala existovat i v Maďarsku 50. let. S uvězněním Sándora Szalaye zanikla jediná institucionální základna oboru a politický vývoj také výraznou měrou přispěl ke zničení nepostradatelného prostředku sociologického myšlení, veřejné sféry. Ačkoli v 50. letech došlo v souladu s vládoucí ideologií k velmi drastickým proměnám maďarské společnosti, o společnosti se nevedly žádné diskuse a oficiální ideologie také představovala jediný a nezpochybnitelný teoretický základ pro jednosměrnou komunikaci komunistické strany.

Jedinou institucí, která v 50. letech prováděla šetření sociologické povahy, byl maďarský Ústřední statistický úřad (KSH). I když byla statistika v roce 1948 pod vedením tehdejšího ředitele úřadu György Pétera⁴ důkladně reformována podle sovětského vzoru a během reorganizace byli nejlepší sociologové propuštěni, od po-

Dante. Po svém návratu se v lednu 1945 stal vedoucím zahraničního oddělení a poté oddělení pro vztahy s veřejností a politické analýzy v ústředním výboru maďarské sociálnědemokratické strany. Zároveň působil jako prokurátor v soudních přelíčeních před Lidovým tribunálem.

⁴ György Péter působil od roku 1932 v nelegálním komunistickém hnutí, v roce 1935 byl odsouzen na 15 let vězení a szegedskou věznicí opustil až v roce 1944. Mezi jeho spoluvězni byli někteří z pozdějších komunistických funkcionářů, ale o Péterových vztazích k nim toho

čátku 50. let se právě tento úřad stal hlavním „útočištěm“ reformních ekonomů a sociálních vědců. György Péter tehdy již totiž změnil svou původní strategii.⁵ Řídil šetření národního důchodu a později zavedl širší systém národní hospodářské bilance, který zahrnoval nejen sektor materiální výroby, ale také sektor služeb a umožňoval mezinárodní srovnání. Od roku 1953, kdy maďarské politické špičky dostaly po Stalinově smrti příkaz změnit oficiální politickou ideologii, za vlády Imre Nagye bylo možné publikovat analýzy, v nichž byla kritizována práce podniků, přehnaná centralizace hospodářské struktury a přílišná závislost na plánu, čili analýzy zdůrazňující nezbytnost hospodářského systému, který od podniků vyžadoval ekonomickou nezávislost a odpovědnost [Péter 1954].

V důsledku dalších změn v sovětském vedení a ve světové politice v roce 1955 Mátyás Rákosi a jemu věrná část stranického aparátu odvolali Imre Nagye z postu premiéra⁶ a započal návrat ke stalinistickému systému, jež doprovázely odplaty za „úchylky“.

Po pádu Rákosiho režimu a revoluci roku 1956 sovětské vedení dosadilo do vedoucí pozice Jánose Kádára. Kádárovy první kroky směřovaly k ukončení revoluce, odsouzení „kontrarevolučních živlů“ a upevnění moci: tyto cíle se příliš nelišily od praktik raných 50. let. Novou tvrdší politiku pocítily po revoluci také společenské vědy. Ekonomové, jejichž profesní dráha započala v polovině 50. let a kteří se zasažovali o ekonomické reformy, byli zahrnuti do pozadí, a abychom užili jednoho charakteristického dobového vyjádření, i György Péter musel v roce 1958 „provést sebekritiku“. Avšak fakt, že po pouze jedenapůlletém vyjednávání bylo možné s pomocí György Lukáče a Aladára Móda začít vydávat – vedle *Sociální revue* (Társadalmi Szemle) a *Současníka* (Kortárs) – časopis *Skutečnost* (Valóság), ukazuje, jak proměnlivá a revoluční byla atmosféra konce 50. let. Časopis *Skutečnost* se stal v příštích třiceti letech místem mnoha pozoruhodných akademických debat.

Klasický kádárovský režim: zlatý věk kritické sociologie (1961–1973)

Konsolidující účinky kádárovské politiky usilující o usmíření uvnitř maďarské společnosti začaly být patrné počátkem 60. let. Vývoj „maďarského modelu“ socialismu, takzvaného „kádárismu“, který se vyznačoval jistou mírou nezávislosti sociálního a hospodářského subsystému, odhodláním zbavit každodenní život politického ob-

mnoho nevíme. Když byla v roce 1944 ostraha věznic uvolněna, aby bylo možné připravit deportaci vězňů do Německa před příchodem sovětské armády, Péterovi se podařilo uprchnout. V roce 1948 byl jmenován ředitelem Ústředního statistického úřadu (KSH), což bylo jednoznačně stranické pověření.

⁵ Reformněekonomické názory György Pétera se staly známými již v 50. letech. V roce 1952 kritizoval hospodářskou politiku strany a prohlásil, že došlo k poklesu reálných mezd a příjmů.

⁶ Dne 18. dubna 1955 maďarský parlament uvolnil Imre Nagye z funkce a předsedou vlády zvolil Andráse Hegedüse.

sahu a snahou uspokojit touhu obyvatel po spotřebě a modernizaci, se započal se změnami, které se udály v raných 60. letech. V klasických letech Kádárova režimu byla stalinistická diktatura nahrazena méně represivním a ideologickým systémem, kterému se podařilo zvýšit životní úroveň obyvatel, zavést hospodářskou politiku zaměřenou na zvýšení spotřeby a být otevřenější i v zahraniční politice. Tyto změny postupně v obyvatelstvu posilovaly pocit bezpečí a přispěly k tomu, že společnost byla ochotnější a více připravená ke kompromisům.

Stabilizace a konsolidace režimu sehrály významnou úlohu také při reorganizaci sociologie v Maďarsku, třebaže se období nazývané *détente* neobešlo bez vlastních problémů, ježto mnozí z těch, kteří se na obnovení maďarské sociologie měli podílet, byli silně postiženi traumaty 50. let. Ani v nyní odlišné politické situaci se navyklé způsoby myšlení zcela nezměnily. Je dobře známým faktem, že sociologové, kteří chtěli obnovit svůj obor, se museli rozejít s tezemi historického materialismu, obhájit legitimitu sociologie nezávislé na ortodoxní marxistické sociální vědě, vyvinout její metodologii a v neposlední řadě se seznámit s nemarxistickými sociologickými směry (a také dosáhnout jejich uznání). Tyto kroky byly zcela zásadní, protože dle stanoviska dogmatického marxismu nebylo vůbec nutné zakládat nezávislou sociologii, jež by měla existovat bok po boku historického materialismu. Avšak András Hegedüs, Kálmán Kulcsár a Sándor Szalai trvali na tom, že historický materialismus není totéž co sociologie, a že je tedy třeba vytvořit samostatnou marxistickou sociologii [Szántó 1960]. Hegedüs kupříkladu tvrdil, že vědy – včetně historického materialismu – se během svého vývoje diferencují, vznikají v nich nové směry bádání a na marxistickou sociologii je třeba pohlížet právě jako na takový nový směr bádání v rámci obecné disciplíny historického materialismu. Zatímco Hegedüs používal tuto strategii kladoucí důraz na blízkou příbuznost sociologie a historického materialismu, Kálmán Kulcsár a Sándor Szalai poukazovali na odbornou a vědeckou hodnotu sociologie nezávislé na ideologii [Hegedüs 1961; Szalai 1961; Szántó 1960].

Teoretická debata se i nadále točila kolem vztahu mezi historickým materialismem a sociologií a nešlo v ní o nic menšího než o ustavení sociologie jako samostatné disciplíny. Mezitím se však v Ústředním statistickém úřadě již utvořila skupina vědců, kteří měli díky svým odborným znalostem a názorové pružnosti později sehrát významnou roli při organizaci sociologických šetření a přípravě ekonomických reforem roku 1968. V rámci statistického úřadu od počátku 60. let existovalo oddělení hospodářské a demografické statistiky, jehož práce se stala východiskem studií o sociální mobilitě a demografických výzkumů oddělení sociální statistiky, které bylo ustaveno v roce 1962. Úřad také poskytl novou pracovní příležitost sociálním vědcům, kteří byli dříve o svá místa z politických důvodů připraveni. Nastoupil sem i bývalý student Szalaiovy katedry László Cseh-Szombathy, který se věnoval zkoumání sociálních problémů, zejména stárnutí, alkoholismu a sociálních deviací. V roce 1961 byl na statistickém úřadě zaměstnán András Hegedüs, později po svém propuštění z vězení István Bibó a v roce 1962 Rudolf Andorka. Díky tomuto sociologovi, který se zabýval výzkumy v oblasti populace, demografie a posléze i sociální mobility, se později maďarská sociologie mohla zapojit do mezinárodního vědec-

kého života. V roce 1963 byl na tomto pracovišti pod vedením György Pétera zahájen první výzkumný projekt zaměřený na sociální stratifikaci; jeho organizátory byli Zsuzsa Ferge, Éva Láng a István Kemény.

Hlavní institucí „zlatého věku“ maďarské sociologie v 60. letech však nebyl Ústřední statistický úřad, ale Skupina pro sociologický výzkum, která byla zprvu součástí Filozofického ústavu Maďarské akademie věd (MTA) (vybudované, jak již bylo řečeno, koncem 40. let podle sovětského vzoru). Toto oddělení se stalo symbolem sociologie v Maďarsku zčásti díky své institucionální nezávislosti, zčásti proto, že se chopilo úkolu vzdělávání veřejnosti, což bylo poslání, kterému se na počátku 20. století věnovala politicky angažovaná inteligence, a zčásti proto, že v sociologii prosazovalo kritický přístup. Co tehdy vlastně kritická sociologie v Maďarsku znamenala? Dnes se již stalo neustále opakovaným klišé, že v 60. letech se sociologie vyprofilovala jako kritický obor, protože se snažila odhalit rozdíly mezi skutečností a ideologií. Kritičnost však v Maďarsku 60. let měla zvláštní význam a neznamenal kritiku existujícího politického uspořádání (v protikladu k praxi sociálních myslitelů z počátku 20. století a k západní kritické sociologii nechtěla nabízet sociální a politické alternativy), ale kritiku skutečnosti, činnost ukazující, že ve společnosti se mnoho věcí děje jinak, než jak to požaduje ideologie. Představitelé kritického směru se domnívali, že společnost lze s využitím sociologie napravit, modernizovat a dají se také odstranit existující rozpory. Podobný způsob myšlení se v druhé polovině 60. let objevil také v Československu, kde rozhodující role příslušela marxistickým revizionistům, kteří byli také přesvědčeni o tom, že sociologie je schopná modernizovat stagnující společnost [Musil 1998].

Pedagogický a kritický program maďarských sociologů na konci 60. let neměl v Maďarsku žádné kořeny (na rozdíl od situace v Československu a Polsku, kde sociální vědci navázali v meziválečném období úzké kontakty např. s chicagskou školou a realizovali řadu významných empirických šetření) a sociologie také neměla svůj vlastní odborný jazyk a metodologii, což ovšem současně znamenalo, že její výsledky byly přístupné široké veřejnosti. Tyto okolnosti zabránily uzavření oboru; na univerzitách se chybějící sociologové rekrutovali z různých vědních disciplín. Vedle nich situaci určovala také omezenost veřejné sféry za státního socialismu a přítomnost (otevřené nebo skryté) cenzury, čili kontext, v němž „lidé přisuzovali kouzelnou sílu výrokům, které dokázaly zařídit, aby si vybavili skutečný ekvivalent slov“ [Csepeli, Wessely 1992].

Skupina pro sociologický výzkum Maďarské akademie věd zahájila svou činnost v roce 1963 pod vedením Andrása Hegedüse. Její zaměstnanci pocházeli z různých sociálních prostředí. Ty z nich, kteří sehráli významnější roli v dějinách maďarské sociologie, lze rozdělit do dvou skupin: na jedné straně to byli marxisté (nebo marxističtí revizionisté) jako Mária Márkus, Ágnes Heller, Ágnes Losonczi, Antal Gyenes a Miklós Szántó, na druhé straně jednotlivci pocházející z řad inteligence jako László Cseh-Szombathy, Iván Szelényi, Iván Varga nebo Rudolf Andorka.

Životní příběh Andrása Hegedüse je mimořádný. Ve věku 33 let se stal předsedou maďarské vlády. Tento úřad zastával mezi dubnem 1955 a říjnem 1956, kdy uprchl

do Sovětského svazu poté, co podepsal dopis žádající sovětské vedení o vojenskou intervenci proti maďarské revoluci. Po útěku Hegedüs pracoval jako vedoucí vědecký pracovník ve Filozofickém ústavu Akademie věd SSSR a do Maďarska mu bylo umožněno vrátit se až v září 1958 za podmínky, že již nebude vstupovat do politiky. Ve svých pamětech uvádí, že po návratu se chtěl věnovat vědecké práci [Hegedüs 1988]. V roce 1960 se stal zaměstnancem Národohospodářského ústavu Maďarské akademie věd, ale již v roce 1961 – pod vedením Erika Molnára – byl tajemníkem Sociologického výboru Maďarské akademie věd a náměstkem Ústředního statistického úřadu. András Hegedüs měl silnou politickou pozici, díky které se mohl „odvázat“ sehrát důležitou roli během reorganizace maďarské sociologie. K podobnému vývoji došlo i v jiných státně socialistických zemích Střední a Východní Evropy: politická moc v Československu si vybrala Pavla Machonina a v Polsku Włodzimierz J. Wesolowského jako nejvhodnější odborníky pro řízení procesu obnovování sociologie (jejich životy se ostatně po politickém potlačení sociologie ubíraly podobným směrem jako Hegedüsův). Kromě zapojení „spolehlivých kádru“ mohl režim využívat ještě jeden kontrolní mechanismus: povinné schvalování výzkumného rozpočtu vládou.

I když se Sándor Szalai usilovně snažil, aby při obnově sociologie sehrál klíčovou úlohu, do vedoucí pozice se již nedostal.⁷ O jeho organizačních schopnostech však svědčí skutečnost, že pod jeho vedením se Maďarsko v 60. letech zúčastnilo prvního mezinárodního výzkumu využití času, který se uskutečnil ve 12 zemích – v Československu jej vedl Bedřich Weiner [Szalai 1972].

Prvním rozsáhlým empirickým šetřením uskutečněným Skupinou pro sociologický výzkum Maďarské akademie věd byl takzvaný výzkum oblasti Gyöngyös, který se zaměřil na tři lokality v blízkosti města Gyöngyös. Ukazatelem všeobecného nadšení, s nímž byl celý výzkum realizován – ale také absence skutečně profesionální základny, je skutečnost, že v jeho rámci pracovalo 22 badatelů na 22 různých tématech a zamýšlený cíl jejich snažení byl formulován jen velmi vágně jako „co nejhlubší prozkoumání sociálních vztahů ve třech vesnicích“ [Szántó 1998: 178].

Poměrně brzy, již na počátku 60. let, se v maďarské sociologii objevila tradiční výzkumná témata, např. z oblasti sociologie města, venkova a práce nebo výzkumu životního stylu, a prováděla se šetření, která měla za cíl zmapovat situaci konkrétních sociálních skupin (inteligence, pracujících aj.). Modernímu zpracování výzkumných témat prospíval fakt, že Maďarsko se společně s dalšími státně socialistickými zeměmi pravidelně účastnilo mezinárodních sociologických konferencí organizovaných od počátku 60. let UNESCO.

Na raných (například na šetření oblasti Gyöngyös) i na pozdějších výzkumných projektech je jasně vidět, že dvěma nejdůležitějšími výzkumnými tématy tohoto období byla analýza sociální struktury a sociální mobilita. Sociální struktura

⁷ Přestože byl Sándor Szalai na podzim roku 1956 rehabilitován a po krátkou dobu v letech 1956 a 1957 mohl působit jako univerzitní učitel, vzápětí byl opět propuštěn. V roce 1960 se stal vedoucím vědeckým pracovníkem v univerzitní knihovně a na konci roku 1962 začal vyučovat na Vysoké škole chemické ve Veszprému.

a mobilita byly za státního socialismu důležité pojmy, protože vzestupná mobilita (jak intra-, tak intergenerační) v porovnání s předválečným obdobím podstatně vzrostla. Tento typ mobility byl podporován komunistickou ideologií, současně však daný problém dovoloval kriticky založeným sociologům i dalším vědcům s citlivostí k občanským problémům (a zájímajícím se více o takzvanou občanskou sociologii než o marxistické teorie) formulovat nové chápání „skutečnosti“. Marxistický přístup (který rozlišoval dvě třídy) a později stalinistický přístup (který rozlišoval dvě třídy, ale pouze jednu vrstvu), jež se oba opíraly o teorii výrobních prostředků, byly teoretickými konstrukcemi, a proto bylo ze všeho nejdříve nutné prokázat právě na teoretické rovině, že v determinaci sociálního systému připadala klíčová úloha místu v dělbě práce. Toto stanovisko zastávali András Hegedüs [1964, 1966] a Zsuzsa Ferge [1966] ve své diskusi o struktuře maďarské společnosti. Práce Zsuzsy Ferge, které využívaly výsledků výzkumu sociální stratifikace provedeného Ústředním statistickým úřadem, zahájily zkoumání společnosti podle jejího rozdělení do různých skupin typu práce.⁸ Tento přístup umožňoval skutečnou sociologickou analýzu sociální struktury, neboť namísto určující role výrobních prostředků zkoumal úlohu pozice, již jednotlivci zaujímají v systému dělby práce: velikost příjmu, kvalitu bydlení a úroveň vzdělání. Ferge [1969] ve své knize *Sociální stratifikace v dnešním Maďarsku* vychází od pojmů rovnosti a nerovnosti. Podle jejího názoru nemají lidé usilovat o rovnost a vyrovnání rozdílů (i přesto, že cílem komunistické revoluce bylo dosažení naprosté sociální rovnosti), ale spíše o odstranění rigidních struktur vytvářených různými dimenzemi nerovnosti (např. právními, materiálními nebo kulturními). Jak uvádí, „skutečná sociální rovnost předpokládá složitý systém sociálních rozdílů, v němž většina rozdílů není sociálně determinována.“ [Ferge 1969: 30] Její kniha kromě toho, že zdůvodnila oprávněnost výzkumu nerovností, také ukázala, že zrušení soukromého vlastnictví automaticky nevedlo ke spravedlivější sociální struktuře, ježto ponechalo nedotčené některé další (například kulturní) nerovnosti. S výzkumy sociální stratifikace je úzce spjato také dílo Istvána Keményho. V letech 1969 až 1972 připravil několik šetření sociálních skupin, které podle oficiální ideologie ani neexistovaly, jako byli chudí, Romové nebo podnikoví manažeři.⁹

Dalším základním bodem Marxovy teorie (vedle určujícího významu výrobních prostředků) byl problém odcizení. Odcizením jsou míněny procesy, jimiž materiální, intelektuální a sociální produkty získávají nad člověkem nekontrolovatelnou moc. Bylo skutečností, že v 60. letech v Maďarsku odcizení existovalo. Diskuse se týkala otázky, zda toto odcizení bylo pouhým dědictvím minulosti, jež na konci krátkého přechodného období zmizí, nebo zda je výsledkem různých výrobních procesů, např. výroby zboží, probíhajících i v státně socialistickém hospodářství a zda se mohou objevit nové formy odcizení (například v důsledku plánovaného hospodářství nebo byrokratizace). Výzkum dopadů ekonomických reforem, vlast-

⁸ Zsuzsa Ferge rozlišila na základě teorie dělby práce sedm skupin typu práce: podle vlastnictví, moci, vědění, systematickosti účasti na dělbě práce, zemědělské, fyzické nebo intelektuální povahy práce a předmětu práce.

⁹ V roce 1972 byl István Kemény propuštěn ze zaměstnání a od roku 1977 žil v exilu v Paříži.

nických vztahů a dělby práce, který uskutečnili András Hegedüs a Mária Márkus, ukázal, že odcizení není specifické pouze pro kapitalistické společnosti, ale je to fenomén, který existuje také ve společnostech státně socialistických. Podle Marxe však nelze hovořit o odcizení v „dokonalé“ společnosti, která je zároveň také společností plně humanizovanou. Tato okolnost nutila teoretiky k tomu, aby odcizení vykládali jako pozůstatek občanské ideologie, pokud se chtěli vyhnout střetu s oficiální ideologií. Sociologie tak nemohla zkoumat sociální strukturu bez ideologického pokřivení čistě na vědeckých základech.

Ač se přísně vzato nejedná o součást dějin maďarské sociologie, je zde na místě připomenout, že v roce 1970 byla (po přestávce dlouhé 33 let) obnovena knižní řada *Objevování Maďarska (Magyarország felfedezése)*. Stalo se tak publikací Gábora Mocsára *Hořící zlato* [Mocsár 1970], po níž až do roku 2001 následovalo více než 50 dalších svazků. Tato řada byla zahájena poprvé v roce 1937 pracemi Ference Erdeie, Gézy Féjy a Zoltána Szabóa. Obnovená edice navazovala na ducha starších publikací a snažila se zobrazit současnou maďarskou společnost či „maďarskou skutečnost“ v textech, které se nacházely na pomezí literatury, sociologie a sociografického popisu.

Konec klasického kádárovského režimu: represe a profesionalizace maďarské sociologie (1973–1989)

I přesto, že byl v roce 1969 zaveden nový hospodářský mechanismus (nikoli ve své původně zamýšlené podobě, ale s mnoha kompromisy), účast Maďarska na potlačení československého reformního procesu přesvědčila i ty největší optimisty z řad maďarských reformátorů, že ve sféře sovětského vlivu žádné větší změny očekávat nemohou.

Postupný posun doleva ovlivnil také situaci sociologie. Částečně kvůli své účasti v diskusi o odcizení a částečně kvůli svým reformním názorům byl András Hegedüs v roce 1968 odvolán z postu ředitele Skupiny pro sociologický výzkum (nahradil jej Kálmán Kulcsár a v roce 1983 se ředitelem tehdy již Sociologického ústavu¹⁰ stal László Cseh-Szombathy) a současně byl pod vedením Sándora Lakatose založen Ústav společenských věd Ústředního výboru Maďarské socialistické dělnické strany (MSZMP), jehož posláním bylo vyvažovat monopol Skupiny pro sociologický výzkum. Hlavním úkolem nově založeného ústavu přirozeně byla teoretická obrana stranické ideologie. Zcela překvapivě se však stal místem zajímavých diskuzí a vystoupení i přesto, že jeho ředitelem byl dogmatický komunista.¹¹

¹⁰ Skupina pro sociologický výzkum se transformovala na Sociologický ústav Maďarské akademie věd pod vedením Kálmána Kulcsára v roce 1971.

¹¹ Jako příklad toho, čím tento ústav přispěl k rozvoji sociologie v Maďarsku, lze uvést řadu přednášek, na nichž Zsuzsa Ferge, Kálmán Kulcsár, Iván Szelényi, Ferenc Pataki a Tibor Huszár hovořili o klasických sociologických dílech E. Durkheima, M. Webera, R. K. Mertona, Ch. W. Millse nebo G. Lukácse. Vzhledem k výjimečnému postavení ústavu se tyto práce staly přístupnými alespoň omezenému okruhu maďarské veřejnosti.

V roce 1970 bylo v rámci Ústředního statistického úřadu založeno oddělení pro sociální statistiku, vedené Istvánem Huszárem, jehož posláním bylo sbírat data z nejrozličnějších oblastí a tak poskytovat všeobecné informace o sociálních procesech odehrávajících se v maďarské společnosti. Problémy, jimiž se oddělení zabývalo, zahrnovaly sociální mobilitu, sociální vrstvy, podmínky bydlení, životní styl, chudobu, postavení Romů, sociální patologii (např. alkoholismus a sebevraždnost). V roce 1975 byl však István Huszár „přeřazen“ z Ústředního statistického úřadu do Ústavu pro národní plánování a jeho oddělení bylo v roce 1978 zavřeno, když ovšem předtím byly některé z podřízených jednotek převedeny pod jiná oddělení statistického úřadu nebo Ústavu pro výzkum v populačních vědách.

Útok proti sociologii v 70. letech postihl nejen institucionální strukturu oboru, ale také a především jednotlivé sociology. Například ti z nich, kteří odmítli invazi sovětských vojsk do Československa (a kteří na Korčule v roce 1968 podepsali protestní dopis, členové budapeštské školy a žáci György Lukáse s výjimkou Hegedüse), byli „potrestáni“ až o pár let později, v roce 1973 (po Lukácsově smrti). András Hegedüs, János Kis a Mihály Vajda – kteří byli členy strany – byli ze strany vyloučeni, zatímco Ágnes Heller, György Márkus a György Bence přišli o zaměstnání. Dalším příznakem celkového přituhování bylo zatčení Ivána Szelényiho a György Konráda za to, že společně napsali knihu *Intelektuálové na cestě k třídní morci* [Konrád, Szelényi 1989]. Teoretická východiska této práce jsou marxistická i přesto, že obsahuje kritickou analýzu tradičního marxistického konceptu třídy. V roce 1974 byla oběma autorům dána možnost vycestovat ze země.¹² Podle základní teze jejich knihy se ve státně socialistických systémech příslušníci inteligence, kam patří byrokraté, technokraté a humanitní intelektuálové, organizují do třídy a využívají svého vědění k prosazování vlastních třídních zájmů v procesu redistribuce moci a statků. Stojí za zmínku, že stejně jako Zsuzsa Ferge i Konrád a Szelényi na základě analýzy nerovností v maďarské společnosti poukázali na rostoucí význam kulturního kapitálu ve státním socialismu, avšak zatímco Ferge marxistický koncept třídy odmítla a zavedla místo něj pojem typů práce, Konrád a Szelényi vytvořili nový revizionistický koncept třídy intelektuálů.

Přes tyto a podobné obtíže došlo na poli maďarské sociologie v 60. a 70. letech k výraznému posunu: obor ospravedlnil svou existenci, dosáhl uznání vlastní odborné způsobilosti a podařilo se mu legitimizovat teorii sociálního systému rozlišeného na základě dělby práce, což byla nová skutečnost. Profesionalizace maďarské sociologie výzkumnými semináři, které se organizovaly v 80. letech, nebo její integrace do prostředí mezinárodní vědecké spolupráce by nebyly myslitelné bez práce vykonané v 60. letech. Dobře to ilustruje případ Rudolfa Andorky [Andorka 1970], který díky svým průkopnickým textům ze 60. let byl schopen ve svých empirických analýzách aplikovat aktuální a mezinárodně používané vědecké kategorie, jež nejen uměly popsat maďarskou společnost, ale byly srozumitelné i v zahraničí a využitel-

¹² Tato administrativní opatření však nedokázala vymýtit mentalitu, již Szelényi a Konrád do maďarské sociologie uvedli. Zůstávala v ní až do smrti Szelényiho žáka Gábora Vágiho, který navazoval na jejich práci zejména v oblasti výzkumu osídlení.

né pro mezinárodní srovnávací analýzy.¹³ Díky jeho metodě bylo tehdy možné zkoumat nerovnosti v maďarské společnosti. Na tyto práce mohl později, na počátku 80. let, navázat výzkum sociální stratifikace prováděný Ústavem sociálních věd Ústředního výboru Maďarské socialistické dělnické strany pod vedením Tamáse Kolosiho. V rámci tohoto výzkumu byl vytvořen model sociální stratifikace (odvozený od modelu navrženého Pavlem Machoninem [1970]), který se nezakládal na vlastnických vztazích nebo dělbě práce, ale interpretoval sociální status na základě multidimenzionálního komplexního systému nerovností.

V důsledku cílevědomého snažení komunistické strany se hlavními zájmy každodenního života lidí staly místo politických a ideologických otázek kvalita života, zlepšení životní úrovně a spotřeba. V Sociologickém ústavu Maďarské akademie věd vznikla v 70. letech výzkumná skupina, která se věnovala proměnám hodnotového systému maďarské společnosti. Nejvýznamnějším členem této skupiny byl Elemér Hankiss, ale za zmínku stojí i jména dalších dvou členů: László Füstöse a Róberta Manchina. Knihy, které Hankiss publikoval v 70. a 80. letech, jako *Hodnota a společnost*, *Sociální pasti* a *Diagnózy* [Hankiss 1977, 1979, 1982, 1986], odkryly existující deformace systému hodnot a rovněž i takové jevy jako korupci, patologické vzorce chování, rozpad společenských vazeb a nedostatek informací, které měly nepostřehnutelný, ale o to hlubší dopad na každodenní životy obyvatel země.

Další významný badatelský tým, který se tehdy utvořil v Sociologickém ústavu Maďarské akademie věd, vedla Zsuzsa Ferge, jež na ústav přišla v roce 1968 a pokračovala zde ve svých dříve započatých výzkumech; zabývala se sociálními nerovnostmi, a to podobně jako Pierre Bourdieu z hlediska systému vzdělávání.

Na rozdíl od Československa, kde sovětská okupace v roce 1968 přivodila úpadek sociologie, v Maďarsku paradoxně silný útlak oboru způsobil proměnu intelektuálních postojů a v 70. letech vedl k profesionalizaci sociologie.

Pro každý vědecký obor je nezbytné mít pevné místo na univerzitě. První univerzitní katedra sociologie v Maďarsku, která existuje dosud, byla zřízena v roce 1971 na Filozofické fakultě Univerzity Loránda Eötvöse v Budapešti (ELTE BTK). Vedoucím katedry se stal Tibor Huszár, který studoval na Leninově institutu v Moskvě a poté přednášel na katedře filozofie Filozofické fakulty. V roce 1969 byl pověřen, aby založil katedru sociologie. Jeho osobní vliv na vývoj katedry a později Ústavu sociologie na ELTE byl značný. Díky jeho konexím v Ústředním výboru komunistické strany se mu dařilo udržovat křehkou rovnováhu mezi omezeními a možnostmi, mezi tím, co bylo zakázáno, a tím, co se povolovalo nebo aspoň tolerovalo. Pracovní náplň katedry nezahrnovala pouze výuku (včetně vydávání skript, pomoc-

¹³ Andorka seznámil maďarské čtenáře s takovými pojmy jako míra vstupní a výstupní mobility, index asociace a disociace nebo dokonalá a reálná mobilita. Vedle těchto konceptů také začal používat matematicko-statistické metody, které byly ve své době absolutně nové a ve svých výzkumech mobility je využívali Blau a Duncan. Z metod, které do Maďarska uvedl, se ještě dnes uplatňují mohorozměrná regresní analýza, analýza kovariančních struktur nebo path analýza. Jak lze vidět, ač Andorka na teoretické rovině přijal stanovisko Zsuzsy Ferge, na rovině praktické se spoléhal spíše na anglickou odbornou terminologii a teorie své doby.

ných materiálů pro výuku a budování studijního programu), ale rovněž výzkum: zprvu v rámci výzkumu maďarské inteligence katedra v roce 1973 realizovala dvě celonárodní šetření sociální situace právníků a lékařů. V práci samotného Tibora Huszára, jak to dokládá i jeho kniha *Dějiny a sociologie* [Huszár 1979], vydaná v roce 1979 a přinášející závěry z jeho výzkumu inteligence, převládala historická sociologie. Z toho důvodu se výuka historické sociologie a dějin sociologie stala jedním z nosných pedagogických zaměření celé katedry. Na počátku své existence katedra přijímala 10–15 studentů ročně a jejich počty se stále zvyšovaly. V roce 1983 byla katedra přeměněna na samostatný Ústav sociologie skládající se z kateder sociologie, sociální historie, sociální psychologie a metodologie. Od roku 1987 ústav nabízí studijní programy také pro obory sociální politika a sociální práce.

V roce 1972 začal vycházet časopis *Sociologie* (*Szociológia*), vydávaný Maďarskou akademií věd (od roku 1991 jej vydává Maďarská sociologická společnost pod názvem *Sociologický časopis* (*Szociológiai Szemle*)), a výuka sociologie byla postupně zahájena také na dalších maďarských univerzitách.

Maďarská sociologická společnost¹⁴ vznikla poměrně pozdě, až v roce 1978. Jejím prvním předsedou se stal Sándor Szalai. Se vznikem sociologické společnosti maďarská sociologie dosáhla plného institucionálního zakotvení nezbytného pro rozvoj oboru. Až do konce 80. let však přirozeně musela počítat s dohledem komunistické strany v personálních otázkách (počty pracovníků, schvalování zaměstnanců atd.), a protože téměř vůbec neexistovaly nezávislé zdroje prostředků na výzkum, výzkumníci byli finančně odkázáni na organizace státu a strany.

V 70. letech se na scéně objevila nová generace sociologů, s níž profesionalizace maďarské sociologie postoupila o další krok vpřed. Tuto generaci ještě nelze považovat za „generaci profesionálů“, avšak její příslušníci již do oboru vstoupili na základě uvážené volby kariéry. Jejich úkolem nebylo vytvořit nový obor, ale zajistit fungování oboru již ustaveného. Profesionalizace v 70. letech znamenala spíše import teoretických a metodologických výsledků ze Západu než rozvoj nezávislé a specificky „maďarské“ sociologie. Jak jsme již viděli, ve výzkumech Zsuzsy Ferge hrály stěžejní úlohu myšlenky Pierra Bourdieu, v dílech Zsolta Pappa kritické teorie Frankfurtské školy a mnozí další sociologové v 70. letech čerpali z děl Durkheimových a Weberových. S cílem zpřístupnit klasická sociologická díla maďarské veřejnosti zahájilo nakladatelství Gondolat vydávání ediční řady nazvané Sociologická knihovna, v níž v 70. a 80. letech vyšly překlady takových autorů jako Herbert Marcuse, Max Weber, Georg Simmel, Ferdinand Tönnies, Robert K. Merton nebo George H. Mead.

V 80. letech stále vyšší odbornost sociologické literatury – používání specifické terminologie a systémů měření – způsobila, že se sociologická produkce stala obtížně srozumitelnou a téměř nedostupnou širší veřejnosti. Sociologie, která až do té doby poskytovala veřejnosti jazyk pro diskuse o společnosti a umožňovala výměnu

¹⁴ Kvůli policejnímu nařízení, které stanovilo, že občané musí žádat o zvláštní povolení schůzí, jichž se účastní 100 a více osob, byl počet členů omezen na 99.

sociálních zkušeností [Kuczai 1991], se nyní stále víc uzavírala do sebe tou měrou, jak se v ní prosazoval její vlastní speciální odborný slovník. Vedle toho také získávaly na důležitosti obtížné metodické (statistické a matematické) procedury, jejichž výsledky byly srozumitelné pouze velmi úzké skupině profesionálů. I když se maďarská sociologie věnovala empirickému výzkumu od samého počátku své existence, sociologové v 80. letech v souladu s mezinárodními trendy prováděli výzkumná šetření stále systematictější a ve stále menších oblastech se zaměřením na specifické problémy na místo obecných sociálních otázek. Tak se stalo, že oblasti bádání, které se ještě v 60. letech nedaly od sebe v rámci výzkumných projektů oddělit, se o dvě dekády později staly samostatnými subdisciplínami sociologie s vlastní metodologií, technickou literaturou a výzkumnými týmy.

Důsledkem změn, které v maďarské sociologii proběhly v 70. letech, rostoucí profesionalizace oboru a souvisejícího vývoje v politické oblasti bylo, že sociologie do značné míry přišla o svou roli ve veřejném prostoru. Klasická sociologická témata jako sociální nerovnosti a analýza sociální struktury nedokázala poskytnout tak zajímavé odpovědi na problémy 80. let jako ekonomie a politická věda, kterým se dařilo lépe analyzovat sociální problémy ze své vlastní perspektivy.

Jak jsem se pokusila ukázat, dějiny maďarské sociologie v období mezi lety 1948 až 1989 nelze chápat jako vnitřně jednotný pohyb řídicí se zákonitostmi oboru, třebaže nám chronologický nárys jejího vývoje předvedl obraz postupně se institucionalizující a profesionalizující disciplíny. Je třeba si uvědomit, že dnešní maďarská sociologie není organickým pokračováním badatelské a organizační činnosti sociologů, kteří během uplynulých 40 let sociologii v Maďarsku konstituovali jako samostatnou vědu. Avšak skutečnost, že v současnosti v Maďarsku existuje vědní obor nazývaný sociologie, který je schopen poskytovat informace o sociální struktuře a procesech odehrávajících se ve společnosti a který se aktivně účastní mezinárodních výzkumných projektů, je bezpochyby jedním z výsledků předchozích 40 let vývoje a zásluhou vynikající práce jejich „zakladatelů“.

Z angličtiny přeložil Marek Skovajsa.

VERA SZABARI je vědeckou pracovnící Ústavu sociologie Univerzity Loránda Eötvöse v Budapešti, kde v současnosti pracuje na disertační práci analyzující dějiny maďarské sociologie po roce 1945. K jejím dalším výzkumným zájmům patří sociologické studium vědeckého poznání. Je autorkou řady článků o dějinách maďarské sociologie.

Literatura

- Andorka, Rudolf 1970. *A társadalmi átrétegződés és demografiai hatásai II. Magyarországon* (Changes in Stratification and their Demographic Consequences in Hungary). Budapest: KSH Népeségtudományi kutatóintézet.
- Csepeli, György, Anna Wessely 1992. „A közép-európai szociológia kognitív esélye” (The Cognitive Chances of Sociology in East-Central Europe). *Replika* 3 (1–2): 1–7.
- Ferge, Zsuzsa 1966. „Társadalmi rétegződés Magyarországon” (Social Stratification in Hungary). *Valóság* 9 (10): 23–36.
- Ferge, Zsuzsa 1969. *Társadalmunk rétegződése* (Social Stratification in Present-day Hungary). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Hankiss, Elemér 1977. *Érték és társadalom* (Value and Society). Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Hankiss, Elemér 1979. *Társadalmi csapdák* (Social Traps). Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Hankiss, Elemér 1982. *Diagnózisok I.* (Diagnoses I.) Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Hankiss, Elemér 1986. *Diagnózisok II.* (Diagnoses II.) Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Hegedüs, András 1961. *A modern polgári szociológia és a társadalmi valóság* (Modern Sociology and the Social Reality). Budapest: Közgazdaságtani és Jogi Könyvkiadó.
- Hegedüs, András 1964. „A szocialista társadalom strukturális modellje és a társadalmi rétegződés” (The structure of socialist society and the Social Stratification). *Valóság* 7 (5): 1–15.
- Hegedüs, András 1966. „Társadalmi struktúra és munkamegosztás” (Social structure and the division of labour). *Valóság* 9 (8): 20–31.
- Hegedüs, András 1988. *A történelem és a hatalom ígézetében. Életrajzi elemzések* (Spellbound by history and power). Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Huszár, Tibor 1979. *Történelem és Szociológia* (History and Sociology). Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Konrád, György, Iván Szelényi 1979. *Intellectuals on the Road to Class Power*. New York: Harcourt, Brace and Jovanovich.
- Kuczai, Tibor 1991. „Magánnyelv – szociológia – közbeszéd” (Private Language, Sociology, and Public Language). *Replika* 2 (2–3): 68–80.
- Machonin, Pavel 1970. „Social Stratification in Contemporary Czechoslovakia”. *American Journal of Sociology* 75: 724–741.
- Mocsár, Gábor 1970. *Égő arany* (Burning Gold). Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Musil, Jiří 1998. „A cseh szociológia száz éve 1882–1989” (Hundred Years of Czech Sociology 1882–1989). *Szociológiai Szemle* 3: 167–183.
- Péter, György 1954. „A gazdaság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában” (The Role and Significance of the Economy in Planned Economy). *Közgazdasági Szemle* 3: 300–324.
- Szalai, Sándor 1946. *Társadalmi valóság – társadalomtudomány* (Social Reality – Sociology). Budapest: Egyetemi Nyomda.
- Szalai, Sándor 1948. *Bevezetés a társadalomtudományba* (Introduction to Sociology). Budapest: Egyetemi Nyomda.
- Szalai, Sándor 1961. „A szociológia helyzete Magyarországon” (The status of the sociology in Hungary). *Élet és Irodalom* 5 (15): 8–9, 5 (17): 9–10.
- Szalai, Sándor (ed.) 1972. *The Use of Time: Daily Activities of Urban and Suburban Populations in Twelve Countries*. Paris: The Hague.
- Szántó, Miklós 1960. „Beszámoló a szociológiai értekezletről” (Report on the Meeting about Sociology). *Valóság* 3 (4): 79–81.
- Szántó, Miklós 1998. *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években* (Re-structuring Sociology in Hungary in the 1960's). Budapest: Akadémiai Kiadó.

FILOSOFICKÝ ČASOPIS

Z obsahu čísla 4/2005:

V. Hála	Robert Spaemann – konzervativní reakce na (post-)modernu
F. Rivenc	Existence logických předmětů podle Fregeho
V. Kolman	K Fregově údajnému logicismu
M. Hauser	Adornovo nenormativní osvícenství

ESEJ

P. Bláha	O posledních chvílích lenosti

DISKUSE, POLEMIKA

E. Kohák	Země, filosofie, smlouva: diskusní příspěvek
J. Peregrin	Odpověď kritikům
V. Svoboda	Logická analýza a přirozený jazyk

Spor o egalitární liberalismus

M. Bednář	Kritické stanovisko k požadavku zavést univerzální základní příjem
M. Hrubec,
M. Brabec	Nedorozumění v diskusi o univerzálním základním příjmu

RECENZE

J. Zouhar	Karel Kosík: Poslední eseje
I. Holzbachová	Paul Feyerabend: Věda jako umění
A. Šolkay	František Novosád: Alchýmie dejin. Slovensko v dobe neurčitosti
P. Kitzler	Andrea Bollinger – Franziska Trenkle: Nietzsche in Basel

Filosofický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel./fax 222 221 752,

e-mail: filcasop@site.cas.cz

<http://www.flu.cas.cz/filcasop/index.htm>

Cena jednotlivého čísla 56 Kč, celoroční předplatné 280 Kč

„Někerej Maďar taky za to nemůže, že je Maďar“: o sociologickém popisu národní identifikace

JAROSŁAW KILIAS*

Institut sociologie, Varšavská univerzita, Varšava

“Many a Hungarian can’t help being Hungarian”: a Sociological Description of National Identification

Abstract: This article discusses the topic of national identification. The author’s aim is to define the appropriate conceptual framework for describing nationality, while taking into account the pluralistic character of the nation and the related contextual and multi-levelled nature of national identification. In the author’s view, the concept of ‘identification’ more accurately applies to individual nationality than the category of identity does, owing to the latter’s undesirable subjectivism, methodological individualism, and its occasional references to an over-intellectualised concept of the individual. Scientists who use the second of these two terms tend, moreover, to conflate descriptions of individual and collective phenomena. In an effort to substantiate and elaborate his arguments the author draws on the *Good Soldier Švejk* by Jaroslav Hašek and presents an analysis of the national identification of the novel’s multi-national protagonists. He demonstrates that national identification is multi-levelled and variable, depending on particular situations and institutional frameworks. The author’s description shows that the best method of analysing individual nationality may be by examining the individual’s set of social roles and institutions rather than describing individual identifications.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2005, Vol. 41, No. 4: 675–692

Cílem mého článku je navržení určitého, důsledně sociologického přístupu ke zkoumání národní identifikace. Myšlenky v něm obsažené představují variaci na téma teoretických tvrzení uvedených v knize *Wspólnota abstrakcyjna. Zarys socjologii narodu* [Kilias 2004]. I přes popularitu, kterou si problematika identifikace, popřípadě národní identity, nyní získala, bádání o ní není prosté problémů. Věřím, že moje vlastní myšlenky, přestože jsou předloženy pouze ve skicovité formě, ukazují na určité možnosti jejich řešení.

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Jarosław Kilias, Ph.D., Instytut Socjologii, Uniwersytet Warszawski, Karowa 18, 00-927 Warszawa, Poland, e-mail: jochen@chello.pl.

Osudy dobrého vojáka Švejka jako zdroj výzkumů národní identifikace

Sluší se objasnit, odkud se vzala první část názvu tohoto textu. Tato slova jsou odpovědí, kterou na tvrzení starého sapéra Vodičky „Maďaři jsou, zkrátka řečeno, holota“, vyslovené na jaře roku 1915 v Királyhidě, dal Josef Švejk, voják rakouské armády a hrdina románu Jaroslava Haška *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války* [Hašek 2000: 248]. Jako čtenáři doprovázíme tuto postavu na cestě počínající se na policejním ředitelství, v psychiatrické léčebně a hradčanské garnizoně, z níž vyvázl jako pucflek polního kuráta Otto Katze, a následně nadporučíka Lukáše. Potrestán za přestupky svého sluhu, se s ním Lukáš dostal k maršbatalionu 91. pluku pěchoty mířícího na frontu, kde se Švejk po dalších příhodách stal ordonancí 11. kompanie, s níž došel do Haliče, kde vyprávění románu končí. Jak se budu snažit dokázat, prostá slova hrdiny románu obsahují sociologicky podstatný obsah. Cituji je, poněvadž zamýšlím sáhnout do *Švejka* jako zdroje materiálu, který poslouží k vyjádření a zdůvodnění mých tvrzení. Mám v úmyslu využít Haškovu knihu tím nejjednodušším, i když zároveň nejnaivnějším způsobem, jakým sociolog může pojímat literaturu – jako zdroj údajů týkajících se jevů, o něž se zajímá, jako svého druhu náhražku sociální zkušenosti nedostupné bez důkladného zkoumání [Petrusek 1990: 77]. Je nutné uvést, že nepokládám Haškových román za reprezentaci české kultury ani mentality, a záměrně neberu v úvahu jiná díla tohoto spisovatele – ani když se v nich objevil Josef Švejk [srov. Hašek 1926, 1973].

Jako zdroj mají *Osudy dobrého vojáka Švejka* pro mne několik výhod. Z nich lze uvést tu, že skutečnost, jež je v nich popisována, nese rysy národního pluralismu (v módním žargonu „multikulturalismu“), který má podstatný politický význam a v němž na sebe narážejí a překrývají se různé národní identifikace. Nicméně výběr Haškova díla jako zdroje nebyl diktován jen tím, že popisuje takovou skutečnost, jakou chci popsat i já sám. Důležitější než typ zobrazovaného světa je charakter románového vyprávění, představující výsledek určité povahy literárního záměru spisovatele. *Osudy dobrého vojáka Švejka* jsou rafinovaný literární projekt. Četné známky naznačují, že navzdory vypravěčské formě nebyl román napsán (případně nadiktován) jen tak, jaksi mimochodem. Jeho obsah dokazuje, že v práci na něm bylo využito bohatého faktografického materiálu, a v důsledku toho je naplněn reálnými fakty, která jsou záměrně smíšena s fikcí takovým způsobem, aby hranice mezi nimi byla zastřena [Měšťan 1989]. Struktura a formy románového vyprávění jsou navíc vysoce složité a nejednotné [Ambros 1989]. Groteskní humor *Švejka* je založen na kontrastu dvou různých světů, které jsou popisovány jinými styly i s využitím dvou různých jazyků. Jeden z nich je světem vyšších společenských vrstev a jimi nabízeného „oficiálního“ obrazu skutečnosti, druhý představuje jemu protikladnou skutečnost zakoušenou obyčejnými lidmi. Části vztahující se k ní jsou stylizovány tak, aby jejich náplň, obsah výpovědi a jazyk postav imitovaly jazyk a strukturu běžné skutečnosti. Co v nich bylo vysunuto do popředí, je skutečnost a konkrétnost, jež je typická pro každodenní život obyčejných lidí [Jankovič 1960: 23–35]. Román nahlížený tímto způsobem se jeví jako osobitá literární simulace toho typu údajů, jež mne zajímají nejvíce: obyčejné zkušenosti průměrného člověka z lidu.

Takový způsob využití Haškova románu je nicméně provázen také určitým rizikem. I když záměry autora patrně odpovídají mým vlastním cílům, neměl jsem žádný vliv na způsob, kterým je uskutečnil. *Švejk* mi tedy dodává hledané údaje, avšak nikoli jako surový materiál, ale už zpracované badatelem Jaroslavem Haškem. Kniha byla navíc napsána z perspektivy českého nacionalismu, což výrazně ovlivňuje charakter a význam zobrazovaných identifikací. Je také nutno mít na paměti, že *Osudy dobrého vojáka Švejka* nejsou živým výsekem skutečnosti, ale pouze textem, který jako každý text pomíjí praktiky, jež jsou vykonávány neuvědoměle a organizují každodenní život lidí a které představují nejdůležitější z mnou hledaných faktů. Přes to všechno kniha využitá tímto způsobem se zdá být akceptovatelným zdrojem pro sociologii, jejíž zvyky dovolují dělat s textem věci, které by nebyly přijatelné v případě, kdy by chtěl badatel vypovídat o věcech, které sám viděl nebo si představil.

Jak zkoumat národní identifikaci?

Protože východiskem mého předsevzetí mají být určité teoretické předpoklady, bude vhodné začít jejich odhalením. Jsou, zhruba řečeno, dvojí povahy. Za prvé se vztahují k potřebě všimát si a respektovat pluralismus jevů souhrnně označovaných slovem národ. Za druhé zase poukazují na záměr zachovávání důsledně sociologického charakteru zkoumání identifikace, přičemž pod vymezením „sociologický“ budu rozumět protiindividualistický přístup, respektující rozlišení na jevy mikro- a makrospolečenské, i zaměření na nalézání skutečných, zejména institucionálních aktérů sociálního života.

Na začátku je nutno objasnit otázku pluralismu národa. Mnoho věcí, z nichž nikoli nejméně důležitou představuje fakt, že v diskurzu o národu dominují dichotomie neredukovatelné na společného jmenovatele [Szacki 1997], naznačuje, že termín „národ“ se v podstatě vztahuje k souboru různorodých jevů. Jak se zdá, lze rozlišit tři základní dimenze této různorodosti: dimenzi úrovně sociální skutečnosti, jež se týká forem, v nichž je zakoušen, dimenzi rozdílnosti vyplývající z proměnlivosti institucí, skrze něž je reprodukován, a dimenzi historické změny. Pro badatele zkoumajícího identifikaci jednotlivce se jako nejpodstatnější jeví první dvě, které charakterizují jako mnohoúrovňovost a polyperspektivnost [Kilias 2004: 34–44]. Pokud jde o mnohoúrovňovost, vyplývá z toho, že národ představuje, podle známé definice Benedicta Andersona [Anderson 1986: 15], pomyslné, popřípadě – abychom použili termín zavedený Leopoldem von Wiesem [Aron 1964: 11] a nyní užívaný Paulem Jamesem [James 1996] – abstraktní společenství. Jako takový je složen ani ne tak z konkrétních osob, které jsou schopné se navzájem rozpoznat, ale spíše představuje abstraktní kategorii, zachytitelnou pouze prostřednictvím symbolů, do níž patří osoby obdařené určitými rysy. V důsledku toho je národ, i když je pokládán za společenství, sociální kolektivitou překračující hranici každodenní zkušenosti, k níž můžeme dospět pouze díky zprostředkování poměrně nepočetných specializovaných sociálních aktérů, vytvářejících a rozšiřujících národní symboly a podněcujících nebo přímo bezprostředně uskutečňujících jednání připisované celému spole-

členství [Kilias 2004: 88–89]. Jeho existence je zakoušena na mnoha úrovních, od čistě praktické skutečnosti všedního života po odtahité abstraktní skutečnosti vědecké teorie či ideologie. V důsledku toho musí popis praktik národní identifikace odlišovat nejméně dva distinktivní typy: identifikaci osob a jevů pojímaných v abstraktních kategoriích odvozených z celkových představ týkajících se společnosti a rozpoznávání konkrétních osob jako příslušejících k tomu či onomu národu. Tyto praktiky mohou probíhat velmi různým způsobem, na což svého času znamenitě upozornil Stanisław Ossowski ve svých studiích o nesymetričnosti sociálních pout ve skupinách ideologické povahy nebo při zkoumání regionálních svazků v Opolském Slezsku [Ossowski 1983: 61–69; Ossowski 1967].

Stejně důležitá jako respektování mnohoúrovňovosti národní identifikace je nutnost zohlednit její institucionální a situační rozrůznění. Národ je popisován s pomocí párových pojmů: etnický *versus* občanský, nebo kulturní *versus* politický. Tyto kategorie odrážejí právě tak rozdílnost mezi národy, jako neredukovatelnou různost v rámci každého z nich. Termín „národ“ by se měl v podstatě užívat v množném čísle, přičemž činitelem vytvářejícím ono rozrůznění je rozdílnost institucionálních rámců, v nichž funguje, jež by se snad dala nejlépe podchytit pomocí Bourdieuvy kategorie pole. Tento francouzský sociolog si povšiml toho, že společenský život (metaforicky řečeno společenský prostor) není homogenní a vyznačuje se napětím mezi poměrně nezávislými oblastmi skutečnosti. V jednotlivých polích je jednání aktérů organizováno podle svébytných, jim příslušejících pravidel. Pole vytvářejí a předávají sociálním aktérům institucionální motivy jednání, které jsou svého druhu závaznými sázkami ve společenské hře a jež Bourdieu charakterizuje poněkud pompézním slovem *illusio* [Bourdieu, Wacquant 2001: 76–130]. Jak napsala Małgorzata Jacyno: „Pole, která uvádí Bourdieu – politické, vědecké, umělecké, náboženské, ekonomické – nejsou omezena na konkrétní a fungováním institucí ohraničený celek.“ „Vymezení přesných hranic polí je nemožné ze dvou důvodů. Za prvé, hranice polí jsou pohyblivé, poněvadž jsou vždy předmětem boje. Správnější by proto bylo hranice mezi poli ... popisovat slovem fronta.“ „Za druhé, rozlohu pole vyznačuje nosnost s ním spojeného symbolického kapitálu. Symbolický kapitál... vytvořený vědeckým nebo náboženským polem může být symbolicky výnosný v poli politickém“ [Jacyno 1997: 50–51].

Vcelku dobrým způsobem objasnění, v čem má spočívat sociologický charakter hledané badatelské perspektivy, snad bude, když uvedu příčiny, proč jsem se rozhodl užívat termín „identifikace“ k označení jevů, které by někdo jiný určitě nazval příslušností k národu nebo národní identitou. Případ národní příslušnosti je poměrně jednoduchý. I když je akceptovatelná, nedostatečně vystihuje procesualní a vícerozměrnou povahu jevu: k národu člověk přísluší jen potud, pokud je s ním (také sebou samotným) v daném čase a kontextu identifikován.

Důležitější jsou předpoklady toho, proč jsem se rozhodl zahrnout pojem identity. Tato kategorie je nyní neobyčejně oblíbená a představuje nepochybně nejčastěji užívané označení pro zde popisovaný jev. Moje neochota ho přijmout pramení z přesvědčení, že správnou perspektivu sociologického popisu jednotlivce vy-

značuje určitá striktní sociologická tradice, v jejímž pojetí je jedinec pouze zvláštním překřížením sociálních pozic, a určitě nikoli samostatným ani sebevědomým subjektem sociálního života. Již zakladatelé sociologie poukazovali na to, že jednotlivec je vlastně pojmovou abstrakcí, která je v podstatě projekcí sociálních jevů [Gumplowicz 1887: 132–138]. V současných sociálních vědách podobný názor zůstává přinejmenším Pierre Bourdieu. Tento autor ho neváhá vyjádřit radikálně, když demaskuje jako iluzi běžnou zkušenost plynulosti života a jednoty individuální zkušenosti, ve skutečnosti konstituovaných prostřednictvím jednoty jména a příjmení a rekonstruovaných v (kontextově různorodých!) autobiografických vyprávěních [Bourdieu 1987].¹ Kategorie identity je pro mne projevem módních, ale nežádoucích idejí subjektivismu, pokládajících jedince za sebe-vedomého aktéra sociálních procesů [např. Giddens 1991]. I když jsou přípustné, že zde navrhovaného úhlu pohledu vypadají jako projekce běžných představ, které by bylo zapotřebí učinit spíše předmětem než nástrojem sociologické analýzy [srov. Barnes 2000]. Navíc se zdá, že příčinou oblíbenosti kategorie identity je její použitelnost při nekontrolovaném míšení popisů jevů individuálního a kolektivního života [viz Szacki 2004: 9–17]. V případě zkoumání národa to spočívá v míšení popisů vlastností jednotlivců a představ souvisejících s národními kolektivitami. Národ bývá obvykle v běžném, a častokrát také ve vědeckém myšlení zobrazován antropocentrickým způsobem jako svého druhu kvasiosoba obdařená určitými vlastnostmi (jako je například svoboda), zvláštními rysy osobnosti a také charakteristickými znaky, jako je jazyk nebo určitá národní povaha [Hroch 1999: 166]. V rámci studia identity vznikají mnohokrát texty pojednávající o bližší neupřesněné národní identitě, o níž se až do konce nedovíme, zda je individuální či kolektivní, nebo snad jedno i druhé [např. Bhabha 1990]. V této situaci je lépe vyhradit tento termín pro představy o údajné kolektivní osobě a v případě příslušníků národa hovořit o identifikaci.

Existuje ještě jeden důvod, proč pokládat pojem „identita“ za zatížený neakceptovatelným teoretickým balastem – za výsledek racionalismu i logocentrismu sužujících současné sociální vědy. V jejich důsledku se národní příslušnost popisuje takovým způsobem, jakoby představovala téma intenzívních a k vybraným pojmovým kategoriím se odvolávajících myšlenkových pochodů průměrných příslušníků národa. Hlavním zdrojem informací k tomuto tématu se tak stávají výpovědi (texty) spíše než skutečná jednání konkrétních lidí. Děje se to dvěma částečně se překrývajícími způsoby. Za prvé, jde o druh teoretického racionalismu projevujícího se v apriorním definování a libovolném vytváření složitých teoretických popisů národní identity samotnými vědci. Výhodiskem tvořivosti tohoto typu bývají spisy nebo výpovědi národních „virtuozů“ – jak je lze nazvat s využitím weberovského termínu –, lidí, pro něž národní symboly představují dominující prvek životní praxe. Badatel je pak připisuje zkoumaným osobám tím, že v souladu s nimi uspořádává jim

¹ Viz také např. Kaufmann [2004]. I když se zde odvolávám ke kritickému potenciálu Bourdieuvých myšlenek a na jiném místě zase k jeho koncepci pole, nemám v úmyslu akceptovat zbytek jeho teoretického inventáře.

zadávané otázky, které formuluje tak, aby odrážely výroky, jež chce analyzovat.² Jako příklad zde může sloužit koncepce valence jako jednoho z aspektů národní identity, s níž přišla Antonina Kłoskowska. Tato autorka pokládala národ za kulturní společenství, přičemž do oblasti národní kultury by měly patřit „...hlavní systémy všelidské symbolické kultury: jazyk, umění a literatura, věda a vzdělání (humanistika), náboženství, obyčej a obřady, tedy specifické soubory symbolů a znaků vztažující se ke kritériím a předmětům zvláštní úcty či významu“ [Kłoskowska 1996: 37]. Autorka vyčlenila dvě součásti národní identity jedince: tu, která má vědomý charakter identifikace, a valenci – přisvojení si národní kultury. S jejich využitím vybudovala složitou klasifikaci, kombinující možné situace týkající se osobní valence (nejčastěji typové univalence, bivalence jako příslušnosti ke dvěma národním kulturám, a nakonec ambivalence i polyvalence) a identifikace (integrální, podvojně, nejisté nebo kosmopolitní); některé z kombinací těchto kategorií měly tvořit prázdné množiny [Kłoskowska 1996: 103–112, 129]. Tyto teoretické nástroje využila autorka k popisu identity vybraných národních „virtuozů“. Jsou však tyto nástroje stejně vhodné k analýze národních příslušností průměrných obyčejných lidí? Opravdu vyžaduje národní příslušnost takto pojímanou každodenní znalost vytríbené národní kultury?

Druhá z forem přepjatého racionalismu ve zkoumání národní totožnosti spočívá v naivitě a přeceňování hodnoty textů, které vytvářejí respondenti v rámci standardních výzkumných technik, jako je dotazníkové šetření. Již od svého rozšíření se dotazníková metoda setkávala s kritikou, pokud jde o její údajný metodologický individualismus a nejasný status získávaných odpovědí. Zásadní nejistotu vzbuzuje neznalost, v jakých to vlastně společenských rolích vypovídají zkoumaní lidé, a artefaktický charakter jejich výpovědí [Mills 2002; Bourdieu 1991]. V případě národní identifikace je podstatný především druhý z těchto problémů, i když se samozřejmě týká nejen průzkumů. Zeptáme-li se, koho lze pokládat za Poláka, nedozvíme se, ke komu se respondenti každodenně jako k takovému chovají. Když jim přikážeme seřadit podle důležitosti jejich vlastní sociální příslušnosti, usilovně se zamýšlejí nad odpovědí, protože normálně se jich na to nikdo neptá. V podstatě i zde má badatel co do činění s vyjádřeními, která mají teoretický charakter, i když tentokrát jsou for-

² V určitém smyslu do analogických obtíží upadají badatelé pokládající za zdroj poznání praktických způsobů odlišování příslušníků národa od cizích politickou ideologií. V současné době je populární dávat do protikladu národy občanské a etnické. Autoři, kteří to dělají, se zřídka starají o zjišťování, čeho se tento protiklad vlastně týká. Neboť povaha národní ideologie nebo symbolů tvořících pojivo společenství je jedna věc, a běžné způsoby rozeznávání jeho členů věc naprosto jiná. Absence kategorií spojovaných s etnickou koncepcí národa v ideologii nemusí vůbec dokazovat, že nemají význam. Naopak může ukazovat na to, že jsou tak samozřejmé a pevně zakořeněné v každodenním životě, že není zapotřebí jim věnovat zvláštní pozornost. To, že se britský nebo americký nacionalismus neodvolává k etniku, neznamená, že by pro Brity a Američany byly jazyk nebo barva kůže jako nástroje odlišující své od cizích nepodstatné [Schöpflin 2000: 5, 301]. Určitá praktická kritéria identifikující národní příslušnost bývají otevřeně vyjádřena tehdy, když otázka členství budí pochybnosti, případně v ideologiích zaměřených na záměrné vyloučení celých kategorií osob. Jindy mohou ideologie a politické symboly praktické způsoby odlišování svých od cizích opomíjet.

mulována nikoli jím samotným, ale respondentem na jeho přání. I zde je tedy problémem snadnost, s níž se vnucuje zkoumanému člověku žádoucí typ obsahu (nikoli žádoucí obsahy – zdrojem problémů zde není nesvědomitost badatelů), například to, že má nějakou stabilní, složitou hierarchii sociálních identit! Ve vědecké praxi se obě formy racionalismu mísí a působí tak, že národní příslušnost se popisuje, jako by představovala něco, co je každodenně předmětem reflexe průměrných příslušníků národa, a dokonce vzbuzují dojem, že existují nějaké nezbytné potřeby či psychologické funkce, jež se realizují prostřednictvím národní příslušnosti.

Je jasné, že odmítnutím užívat kategorii identity pomímám značnou část problematiky související s tímto pojmem. Domnívám se však, že je to naprosto zdůvodněno, protože její význam je nyní přeceňován.

Typy a formy národních identifikací v *Osudech dobrého vojáka Švejka*

Abychom viděli, jak probíhá národní identifikace v praxi, odvolám se k obrazu světa, jak je podán v *Osudech dobrého vojáka Švejka* Jaroslava Haška. Typ materiálu, který zde využívám, se naneštěstí vyznačuje jistou vadou: chybí v něm informace o samotném průběhu praxe připisování národní příslušnosti. Autor románu zcela evidentně neměl v úmyslu popisovat to, co bylo podle něho samozřejmé: jakým způsobem byli Maďari rozpoznáváni jako Maďari. Na stránkách románu je identifikace už hotovou věcí, text (a vůbec reflexe) se objevuje teprve později, a proto lze říci jen málo o tom, jakým způsobem k ní vlastně docházelo. Abych nenechal tak základní otázku zcela bez odpovědi, bude vhodné se odvolat na zprostředkované údaje. A abych neupadl do prvního ze zmíněných problémů, učiním to otevřeně. Jak se lze domnívat, v čase a místě popisovaném Haškem tvořil nejčastěji uplatňované kritérium identifikace jazyk. Při sčítání lidu v Rakousku sloužila jako ukazatel národní příslušnosti obcovací řeč, po válce, v Československu, zase nahradil toto sociologicky rozumné kritérium jazyk mateřský [Kilias 2000: 86]. Přestože v praxi to znamená bezmála totéž, mateřský jazyk se odvolává k představě národa jako skupiny pomyslného příbuzenství, k níž je příslušnost dědičná. Je nutno poznamenat, že rozmanitost jazyků se jen slabě odráží v zásadně českojazyčné Haškově knížce, kde se němčina a jiné cizí jazyky vyskytují poměrně zřídka, a pak slouží ke zdůraznění odlišnosti a odstupu vůči jejich uživatelům. Někdy se objevuje také zápis stylizovaný v syčivé výslovnosti, který má odrážet neohrabanou češtinu osob používajících normálně němčinu. Co je zajímavé, na několika místech je uvedena poznámka upozorňující, že česky podávané dialogy důstojníků se ve skutečnosti vedou v němčině, a jednou zase, že výjimečně v češtině [Hašek 2000: 331–333, 342]. Lze dodat, že jazyk hrdinů románu je proměnlivý a prakticky užívají směs jazyků – například ve vojenské terminologii dominuje foneticky zapsaná němčina.

Při rozboru národní identifikace postav románu je nutno mít na vědomí, že důležitou roli v jejich životě hrají i jiné identifikace. Než tedy přejdu k jejímu systematickému popisu, věnuji několik slov nejdůležitější z nich – příslušnosti k armá-

dě. Přestože Haškova knížka bývá obvykle pokládána za protimilitaristický manifest, v očích jak většiny hrdinů románu, tak vypravěče je nejdůležitějším sociálním rozdílem, který je ve světě, jež zobrazuje, závazný, rozdíl mezi vojáky a civilisty. Možná to nebije do očí jen proto, že ti druzí jsou v ní zastoupeni mnohem méně? Tak či onak, pro Švejka stejně jako pro vypravěče jsou jedinými plně hodnotnými lidmi vojáci.³ Vůči zbývajícím jsou pro ně závazná jiná pravidla chování, civilisty systematicky využívají a prakticky beztrestně podvádějí či okrádají (je jasné, že civilisté city a postoje vojáků opětují). Přestože to není dovoleno, podobné přestupky nepředstavují újmu na vojenské cti, o čemž svědčí typická Švejkova odpověď na slova nadporučíka Lukáše: „Víte, Švejku, co zaslouží ten voják, který v době války loupí mírné obyvatelstvo? ‚Čestnou smrt prachem a olovem,‘ slavnostně odpověděl Švejk.“ [Hašek 2000: 372] Z tohoto obecného pohrdání civilisty jsou vyloučeni lidé, které Švejk potkal před začleněním do armády (ale tehdy sám byl ještě napůl civillem!) a potom během pěšího putování z Tábora do Českých Budějovic. V tomto případě se zdá, že rozhodující roli tu hraje fakt navázání bezprostřednějšího, osobního kontaktu, a tedy změna úrovně sociální skutečnosti (o tom níže).

Za pozornost stojí, že i když hlavní hrdina vypráví dlouhé historky, jež jsou v podstatě jízlivou kritikou jeho nadřízených z předválečné doby, ti současní (do hodnosti kapitána včetně) jsou popisováni bez podobné jízlivosti. Švejka s nimi spojuje určitý druh loajality, která mu ostatně nebrání, aby využíval jejich slabosti, a ti mu zase odplácejí spojenou sice s odstupem, ale přece jen sympatií. Dokonce i když se Švejkovi nedaří uspokojivě vyplnit rozkazy nadporučíka Lukáše, vyhýbá se zároveň tomu, aby ho záměrně zostudil, a jeho přestupky vypadají ani ne tak jako důsledek zlovolu, jako spíše nesvědomitosti a hlouposti, a vinu za ně nesou okolnosti na něm nezávislé. Ke konci románu se nejdůležitějším protivníkem hrdiny stává rezervní důstojník, poručík Dub, neoblíbený stejně tak jím, jako důstojníky z povolání (a vypravěčem). Důstojníci systematicky ignorují Dubovy stížnosti na Švejkovo chování, drží nad Švejkem fakticky ochrannou ruku a někdy ho využívají k Dubovu zesměšnění. Když v Sanoku nastala potřeba nalézt Duba, který se neobjevil na poradě důstojníků batalionu, nikoli náhodou za ním vyslali právě Švejka, který ho našel opilého v bordelu. Ne náhodou také nadporučík Lukáš, místo aby Dubovi přímo odpověděl, co se s ním dělo, když byl opilý, mu nařídil zeptat se Švejka [Hašek 2000: 421–425, 429]. Vypadá to, že ti všichni stojí na straně skutečného vojska: vypravěč, Švejk a aktivní důstojníci, proti nim pak zkarikovaní záložní důstojníci a důstojnickí kandidáti (s výjimkou Švejkova kolegy z posádkového vězení jménem Marek). Všimněme si, že z pohledu prvních jsou ti druzí ve skutečnosti civilisty předstírajícími, že jsou vojáky, a nepatří v podstatě do žádné kategorie!

Samo vojsko se jeví jako složitý soubor izolovaných kast: na jedné straně jsou vyšší důstojníci, zejména štábní, popisovaní obvykle autorským vyprávěním a obecně obdaření karikaturními rysy, na straně druhé zase důstojníci mateřského batalionu. Hranici těchto dvou světů vymezuje hodnost plukovníka; plukovníci mohou

³ Což nebrání tomu, aby román byl zároveň *protiválečným* manifestem [Parrot 1982: 157–159].

příslušet ke každému z nich, a dokonce střídavě do obou. Níže se nacházejí poddůstojníci, líčení zpravidla méně příznivě než nižší důstojníci z povolání, a nakonec *Mannschaft* – obyčejní vojáci. Ti jsou v textu přítomni téměř výlučně jako anonymní početná masa, o níž se hovoří, sama je však hlasu zbavena: nadporučík Lukáš rozkazuje veliteli čtyři Fuchsovi vzít 10 lidí a jít do magacínu pro konzervy [Hašek 2000: 282], nápisy na vagónech zase hlásají: „40 mužů nebo 7 koní“. Mezi důstojníky a poddůstojníky se nachází nika Švejkovy kasty, poddůstojníků štábu batalionu a roty, kuchařů, telefonistů a sluhů důstojníků.

Popis praktik identifikace národní příslušnosti je nutno započít konstatováním, že ve většině situací nehraje větší roli, i když se setkávají postavy na jiném místě z tohoto hlediska rozeznávané, nebo dokonce samotné se identifikující s různými národnostmi. Na druhé straně se stává podstatnou, když se setkávají našinci a jako pozadí a předmět konverzace se objevují jiné národy nebo národně významné politické události [např. Hašek 2000: 147, 164]. Vojsko je institucí, která soustavně činí národní příslušnost bezvýznamnou. To se zvláště týká důstojníků. O některých z nich víme od vypravěče, že jsou nebo byli v jiných okolnostech Čechy a že je to – nebo v každém případě kdysi byl – pro ně samotné fakt politicky podstatný, i když možná obtížný a ztěžující vojenskou kariéru. V případě Lukáše i velitele batalionu, hejtmána Ságnera, na to ukazuje pravopis jejich jmen; o prvním z nich nás informoval sám vypravěč, o druhém se to dozvídáme z pro něj trapného hovoru s vojenským velitelem nádraží v Rábu [Hašek 2000: 118, 332–333]. Nyní, v batalionu, to nemá větší význam. Skutečnost, že mluví německy, je nepochybně podstatná pro vypravěče, neboť to zaznamenal v poznámce, avšak není jasné, pro koho ještě. Naprosto nevíme, jakou má národnost tak charakteristická postava jako kadet Biegler. Znepodstatnění národní identifikace se týká nejen důstojníků, ale také jiných kast, včetně té, k níž náleží Švejk. Ilustruje to příklad německojazyčných vojáků z obce Kašperské Hory, kteří jedou v zadní části ešalonu. Vypravěč sice v každém případě zaznamenává, že jsou to Němci, když se však jeden z nich, sluha hejtmána Ságnera, objeví v okruhu Švejka, o jeho národnosti není ani zmínka [Hašek 2000: 354].

A jaké národní příslušnosti se vlastně v románě objevují? Na první pohled v něm udivuje změť a chaos mnoha identifikací jeho hrdinů: proměnlivých, aktualizovaných v závislosti na kontextu a zjevně netvořících žádnou uspořádanou strukturu. Mezi nimi je možno rozlišit dvě nejdůležitější z nich, vztahující se ke sféře nyní vymezované jako národní příslušnost. Je to za prvé národní příslušnost (spíše různé národní příslušnosti závislé na kontextu) ve více méně současném smyslu, na rozdíl od dnešní doby však nesouvisející s příslušností státní. Za druhé, protože se děj románu odehrává v posledních letech existence středoevropských impérií, hrdinové rozeznávají také státní příslušnost, jež není totožná s příslušností národní. K ní se vztahuje výrok posluhovačky paní Müllerové komentující smrt arcivévodě Františka Ferdinanda a uvozující první kapitolu románu: „Tak nám zabili Ferdinanda“ [Hašek 2000: 7]. Nejde zde o Habsburka jako člena českého, ale rakouského – případně rakousko-uherského – panovnického rodu. Dost často totiž bývá situace státního příslušníka impéria (v případě Maďarů státního organismu tvořícího jednu z dvou jeho

částí) pojmána, jak je tomu zpravidla dnes, jako synonymum národní příslušnosti. Velkou část knihy, do okamžiku, kdy se Švejk převlečený do ruské uniformy dostane do rakouského zajetí, se to týká Rusů, objevujících se v ní napřed jen jako abstraktní kategorie, obdařená ale typickými rysy národa. V případě Srbů či říšských Němců, přítomných v románě jen jako abstraktní národní kolektivity, jež jsou hrdiny událostí popisovaných v novinách, ve vzpomínkách jejich svědků (veteránů z balkánské fronty, důstojníků tylových služeb), eventuálně v autorově vyprávění, je státní identifikace jednoznačně rovnocenná národní. Je nutno poznamenat, že národní identifikace souvisí s regionální, někdy způsobem, který není pro dnešního čtenáře zcela jasný, jako v případě vojáků z Kašperských Hor cestujících ve vagónech na konci ešalonu, o nichž vypravěč pořád připomíná, že jsou to Němci.

Jak jsem už naznačil, četba románu potvrzuje fakt mnohoúrovňovosti zakoušení národa, z něhož vyplývá mnohoúrovňovost praktik národní identifikace. Zároveň však uplatnění výše navrhnutého rozdělení na abstraktní a konkrétní národní příslušnost odhaluje čistě typologický charakter takového třídění. Poměrně snadno se dá zjistit první z těchto typů. Abstraktní národní identifikace je arbitrárně připisována určitým obecným kategoriím osob, jež jsou popisovány všeobecným způsobem, který je výrazně odlišný od více nuancovaného a na konkrétní vlastnosti zaměřeného popisu běžně potkávaných lidí.⁴ Abstraktní charakter identifikace neznamená, že by s sebou nenesla obecná hodnocení a připisování stereotypních rysů [srov. Baumann 1989] kolektivitám a jejich jednotlivým členům (pokud je to možné prakticky odlišit). V případě Maďarů je snad lze shrnout do Vodičkou vyjádřeného názoru, že „Maďaři jsou holota“, na němž se zdají shodovat patrně všechny postavy knihy i její vypravěč. Nedejme se svést odpovědi Švejka na sapérovo tvrzení: jeho vyjádření neznamená, že by Maďaři jako takoví nebyli „holota“, ale jen že některé z nich jako konkrétní osoby, nikoli jako příslušníky abstraktního národa, je možno vyloučit z onoho v zásadě správného odsouzení (čehož výrazem bylo i jeho pozvání maďarského vojáka ke společnému vypití piva na nádraží v Táboře) [Hašek 2000: 161]. Nejvýraznější příklad abstraktní národní identifikace představuje připisování národní příslušnosti anonymním osobám, které jsou přítomny ve zkušenosti jedince pouze jako pojmová kategorie – jako Rusové nebo Srbové bojující na druhé straně fronty, nebo Turci, kteří podle Švejka měli být vinni atentátem na arcivévodu Františka Ferdinanda. Ve srovnání s nimi bývají Maďaři mnohem konkrétnější. Rozdíl spočívá mimo jiné v rozdílnosti praktických metod rozpoznávání národní příslušnosti. Pokud jde o Rusy, Srby nebo Turky, slouží k tomu prostě jen strana fronty, na níž se nacházejí, případně role, v jaké se objevují v novinových zprávách. V případě bezprostředního kontaktu se takovým znakem stává především jazyk, a pokud jde o vojáky – uniforma. Maďarský voják, napomínaný poručíkem Dubem na stanici v Humenném za přehlížení vyšší šarže, dává ruce nahoru, aby se mu tak vysmál a dal mu jako Čechovi najevo pohrdání. Důstojník je podle něho hodný opovržení, protože české jednotky prý nechtějí bojovat a ochotně, jak se domnívá, pře-

⁴ Samozřejmě v obou případech jde o příslušnost k abstraktnímu národnímu společenství, které není možné zachytit jen s pomocí kategorií příslušejících obyčejné skutečnosti.

bíhají na stranu nepřítele [Hašek 2000: 400–401]. Důvodem, proč byl Dub pokládán za Čecha, je jistě uniforma označená barvami 91. pluku.⁵ Maďara vůbec nezajímá, za koho se tam ten osobně považuje, ani jazyk, kterým mluví (němčina).

Na druhé straně nabývá identifikace také konkrétní formy: skupina, k níž člověk náleží, zůstává abstraktním společenstvím, avšak podstatné pro určení členství v ní jsou rysy jednotlivce, včetně individuální sebeidentifikace, která někdy, i když zřídka, získává status plnohodnotného kritéria národní příslušnosti. Plukovník, jehož hrdina románu potká po příhodě s ruskou uniformou na zpáteční cestě z rakouského zajetí k batalionu, se deklaruje jako Čech, česky odpovídá na jeho otázky na cestu a Rusové, které Švejk poznal v zajetí, se v přímém styku ukazují být Tataři či Čerkesy [Hašek 2000: 456]. On sám, oblečený do ruské uniformy a jsoucí pro všechny vyjma sebe samého ruským zajatcem, se nikoli bez problémů a jen postupně stává znovu Čechem. Jak je vidět, národní příslušnost se mění v závislosti na úrovni její abstraktnosti.

Vzhledem k tomu, že rozlišení mezi abstraktní a konkrétní národní identifikací má typologický charakter, prakticky se mezi nimi vyskytuje neurčitý počet přechodných stupňů. Nadporučík Lukáš jako soukromá osoba je Čechem, i když pokud je důstojníkem, jeho konkrétní národnost ztrácí význam ve prospěch příslušnosti ke kategorii vojáků a aktivních důstojníků. Zároveň je Čechem rovněž jako důstojník, i když už v jiném významu – jako voják nosící uniformu pluku pocházejícího z Čech. Plukovník Schröder komentující aféru popisovanou v maďarských novinách a vyvolanou Švejkem, který kvůli své nešikovnosti předal milostný dopis nadporučíka určený paní Kákonyiové jejímu manželovi a následně se zúčastnil česko-maďarské bitky, vyjadřuje solidaritu s Lukášem. Podle jeho mínění patří Češi do abstraktní kategorie Rakušanů, podobně jako Němci zásadně nepřátelských vůči Maďarům [Hašek 2000: 257]. Pro čtenáře srbských či ruských novin jsou mu podobní zajisté Rakušáky, avšak v úplně jiném smyslu. Podle nich jsou Rakušáci (nebo Němci) protivníci, s nimiž vedou válku. V tomto případě se již nedá mluvit o opozici mezi rakouskostí a maďarskostí.

Před novým čtením Haškova románu jsem doufal, že v něm naleznu důkaz, že jednotlivá společenská pole značně odlišným způsobem organizují národní příslušnost. Domníval jsem se, že armáda a některá z polí civilního života budou určovat odlišné praktiky identifikace. Jak se ukázalo, tato očekávání se zcela nesplnila a v románu vlastně nelze nalézt žádné distinktivní, pro vojsko a civilní život odlišné praktiky národní identifikace, i když je hranice mezi vojskem a jeho okolím výrazná. Neznamená to však, že by se musela ihned zavrhnout hypotéza, že společenská pole vytvářejí zvláštní mechanismy identifikace. Zdá se, že pole vojska skutečně vytváří (na poměrně abstraktní úrovni identifikace) vlastní mechanismus poznání národní příslušnosti, v jehož rámci představuje vztahový bod jednotka, v níž se slouží (pluk z Čech, jednotka z německé části Rakouska, maďarští honvédi). Uplatňují se

⁵ Jednotlivé pluky rakousko-uherské armády byly označovány unikátními kombinacemi barev knoflíků a výložek [Jewison, Steiner 2005].

tam zvláštní nástroje identifikace, jako je uniforma, v daném kontextu důležitější než jazyk komunikace. Zmiňoval jsem již, jak ve vojsku dochází – stejně tak na základě vztahů kolegiálních, jako služebních – k procesu relativního zneplatňování konkrétní, soukromé, mimovojenské národní identifikace. Současně se zdá, že pole vojska dosti slabě působí na konkrétnější aspekty národní příslušnosti, které nejsou utlumeny a s každým hnutím „vyplývají na povrch“. V důsledku toho je obtížné dokázat existenci systematického rozdílu mezi mechanismy národní identifikace, jež převažují v armádě a v jiných polích. Jak se zdá, zdrojem obtíží tu může být samotná povaha kategorie společenského pole, nástroje příliš nepřesného pro mikrosociologickou analýzu. K tomu se pojí dvě jiné těžkosti. Za první, danému poli vlastní mechanismy národní identifikace mohou být závazné jen na vybraných úrovních příslušnosti, a jejich překrývání má pak za následek neprůhlednost, k jejímuž odstranění by bylo zapotřebí důkladnější a mnohem více vyčerpávající analýzy. Za druhé, v románu byly jen slabě narysovány hranice pole vojska. V něm představený obraz světa je v podstatě neobyčejně úzký a pouze okrajově překračuje hranici společnosti vojáků, což způsobuje absenci výrazného srovnávacího pozadí.

Jednotlivec a jeho národní identifikace

Na závěr jsem ponechal otázku forem a povahy národní identifikace jednotlivých lidí a praktického významu, který má pro ně národní příslušnost (případně národní příslušnosti). Zde se moje závěry zdají v jisté míře nedokonalé, neboť východiskem mých úvah je stylizovaný literární text. Těžko hodnotit, jakým způsobem a v jakém stupni je svět zobrazovaný v románu Haškovým výtvozem, a nakolik odpovídá skutečnosti zakoušené jeho současníky. Jak jsem se už zmínil, ve prospěch knihy mluví cíl a povaha jejího literárního předsevzetí, směřujícího k zobrazení v nejvyšší míře „zkonkrétnělého“ a zároveň „rozkouskovaného“ světa, jakým se jeví v každodenním životě skutečných lidí. Co se mne týče, беру obraz obyčejného světa prezentovaný v knize za bernou minci a domnívám se, že dovoluje podívat se na svět z úhlu pohledu obecně dosud sociologií neprávem opomíjeného. Nemělo by se také zapomínat, že výhrady proti románu se v neméně míře vztahují k popisům vytvářeným profesionálními vědci na základě jimi sebraných dat, protože každý z nich je konec konců pouze lepším či horším vyprávěním [Geertz 2000: 9–14], a problém výběru v nich obsažených závazných antropologií je otázkou výběru slovníku, kterou nelze rozřešit bez jisté dávky arbitrárnosti.

Pokud jde o povahu identifikace, nejdůležitější z mých závěrů by konstatoval, že národní příslušnost představuje v zásadě jev, který má objektivní charakter. Jednotlivci a kategorie osob mající určité rozpoznatelné vlastnosti, diferencované v souladu se závaznými institucionálními rámci, situačním kontextem a úrovní národní identifikace, jsou rozpoznávány jako příslušníci určitých národů. Existence nebo neexistence těchto vlastností představuje fakt v podstatě nezávislý na jejich nositeli (a na osobách a institucích, které identifikaci vykonávají). Uznáváje jednotlivce za příslušníka daného národa, nikdo se obvykle neptá, za koho se pokládá on sám.

Nejvýrazněji je to vidět v případech identifikace na abstraktní, obecné úrovni: Turci, Rusové či Srbové jako hrdinové novinových článků nebo divagací Josefa Švejka jsou nejen rozpoznávání, ale také se chovají jako Turci, Rusové a Srbové, nezávisle na tom, za koho by se sami chtěli vydávat. V nemenší míře se to týká i trochu konkrétnějších dimenzí identifikace: vojáci pluků z Čech jsou Češi a chovají se jako takoví díky tomu, že slouží v těchto a ne jiných jednotkách, nezávisle na tom, zda jsou z Prahy nebo z Kašperských Hor, jakým jazykem hovoří a za koho se pokládají. Nejčastěji je identifikace prováděná jinými shodná se sebeidentifikací, ale tehdy, kdy jsou v rozporu, se jako podstatnější obvykle ukáže ta první. Fakt, že Švejk se pokládá za Čecha, nemá normálně pro nikoho význam: když se převlékne do ruské uniformy, stane se Rusem a ruským zajatcem a chová se v podstatě jako všichni jiní Rusové. Dokonce i to, co říká, navzdory jeho záměrům potvrzuje jeho ruskost: pro strážce se jmenuje Švejch, je tedy určitě ruským Židem, a Praga je přece čtvrt Varšavy... To se může změnit až tehdy, když se dozorcí, kteří ho poznají, odvolají na interpretační kategorii určenou novým, i když standardním typem společenského statusu, spojujícím deklarovanou českost s objektivní ruskostí, již dosvědčuje uniforma. Tehdy je uznán za českého zrádce, který dezertoval z rakouské armády a narukoval do ruské [Hašek 2000: 453–463].

Někdy má jednotlivec v procesu národní identifikace skutečně poslední slovo, jako třeba již zmiňovaný plukovník, který ve Švejkovi vracejícím se ze zajetí poznal někoho sobě podobného a informoval ho, že sám je také Čech. Tento faktor, který se zdá podstatný jen v případě konkrétních aspektů identifikace, se stává rozhodujícím, pokud jsou vyloučeny všechny jiné ji určující determinanty. Zdá se tedy, že lze formulovat svého druhu postulát symetrie národní identifikace: národní příslušnost je připisována způsobem odpovídajícím úrovni abstrakce a v dané situaci závazným praktikám identifikace, přičemž jedním ze společenských aktérů, kteří to provádějí, bývá sama osoba, o jejíž národní příslušnost jde. Zároveň však není nijak zvlášť upřednostňována jako subjekt rozpoznávající (vlastní) národní příslušnost.

Jaký obraz základů a organizace identity jednotlivce lze odkrýt při četbě Haškovy knihy? První, co se nabízí, je fakt, že u hrdinů románu nelze nalézt nějaké bohatství složitých dovedností, například valence jako osvojení národní kultury, či hluboké znalosti národních symbolů. Samozřejmě, hrdinové hovoří nejčastěji tímto a ne jiným jazykem, ale jde tu pouze o typické, obvyklé jednání, zvykově požímané jako v daném kontextu správné pro členy daného národa. Nemá nic společného s vytríbenou symbolickou kulturou, neboť její znalost, jak správně ukazuje Hašek, je pro příslušnost k národu naprosto zbytečná. A co víc, protože ona rutinní jednání vykazují rozrůzněnost v závislosti na úrovni identifikace a společenském kontextu, chceli je někdo nutně popisovat v kategoriích valence národní kultury, musí užívat tento termín v množném čísle! A jak se má k sobě existence Švejka (jakož i jiných hrdinů románu) zároveň jako poddaného císaře, Čecha, Pražana atp.? Je zřejmé, že navzdory tvrzením badatelů rekonstruujících údajné hierarchie individuálních identifikací existenci jakéhokoli stabilního uspořádání, a tím méně výrazné hierarchie těchto identifikací nelze dokázat. Hrdinové je neukládají na příčkách pomyslného žebříčku

a nezabývají se tím, která z nich je více a která méně důležitá. Vidíme spíše kaleidoskop, v němž identifikace jednotlivce každým pohybem podléhá změně. Některé z příslušností jsou pro samotné jedince podstatné, a možná dokonce hodnotné – ale lze to říci o té, s níž se konec konců mezi nimi setkáváme nejčastěji – o bytí Čechem? Jiné identifikace jsou přijímány ambivalentně, a zase další jsou naprosto zbaveny subjektivního významu a připisovány výlučně jinými. Pokud jde o způsoby hodnocení různých národních identifikací, i ony bývají rozrůzněny podle kontextu a jedna a táž národní a státní příslušnost bývá hrdiny jednou ceněna, jindy zase pouze neochotně akceptována a pojímána s ironií nebo otevřeně vysmívána. Snadno to lze vidět, zejména když sledujeme vyjádření hlavního hrdiny na téma c. a k. monarchie. Nezávisle na osobním vztahu k ní představuje identifikace obyčejně objektivní fakt, s nímž je třeba se smířit.

Kaleidoskopický charakter národních identifikací ve skutečnosti neznamena chaos – věc se má tak, že jejich poměrně stabilní uspořádání není ani tak výsledkem vnitřní stabilnosti postojů jednotlivců, jako spíše důsledkem uspořádání jejich sociálních statusů a situačního kontextu vyznačujícího se opakovatelností.⁶ Národní příslušnost nepředstavuje pro jednotlivce téma hlubokých úvah. A zřídka se také stává bezprostředním motivem jednání. Dokonce i když jsou jisté formy národního vědomí v obrazu světa vnímaného hrdiny románu nepochybně přítomny, nezdá se, že by národní uvědomění pro ně tvořilo postačující předpoklad k činům.⁷ Přestože hrdinové musejí mnohokrát jednat jako členové toho či onoho národa, jejich chování tehdy obecně nemívá reflexivní charakter a je diktované především objektivním situačním kontextem, přičemž názor, jaký by sami mohli na danou věc mít, je zbaven většího významu. Nejvíce patrné je to na frontě: Srbové a Rusové bojují s Rakušany, a jedni i druzí tak činí prostě jen proto, že se nacházejí na té a ne jiné straně. V neméně míře se to týká rovněž méně abstraktních úrovní identifikace. Ve všedním životě bytí Čechem nebo Maďarem nevyžaduje od jednotlivců hluboké uvažování a spočívá v uvádění do života rutinních praktik, jako je užívání vlastní (a přiměřené kontextu) řeči. Tyto praktiky jsou vštěpovány od dětství a jejich realizace je neustále podporována jinými. Ani jednání představující jednoznačné akty aktivního vyjádření národnosti, například v situaci konfliktu s reprezentanty jiné národnosti, obyčejně nevyžaduje větší rozvažování ani znalost nějakého speciálního kulturního bohatství, a dokonce ani stabilní postoj – jde nakonec jen o to, nalézat se v době bitky na správné straně...

⁶ Jak je vidět, rozbor institucionálních praktik národní identifikace by byl více opodstatněný a vedl by ke stabilnějším výsledkům než zkoumání individuální identity!

⁷ Haškův román dokonale ukazuje problematičnost situace příslušníků národa nemajícího stát nebo jinou mocenskou strukturu, jež by tvořila institucionální rámec usměrňující jejich jednání. Sleduje-li současný čtenář osudy jeho hrdinů, má z jejich jednání znepokojivý pocit – chybí záměrnost. Je to zřetelný důsledek nepřítomnosti kolektivního aktéra, který by je k nějakému přesněji vymezenému jednání motivoval. Pro postavy románu se aktivní manifestace českosti redukuje na ochotu veřejně projevit individuální (konkrétní) národní identifikaci [např. Hašek 2000: 36, 118].

Pojímáme-li ho jako ukazatel, který má umožnit volbu adekvátní antropologické perspektivy dovolující nejlépe popsat národní identifikaci, má Haškův román stejně tak pozitivní jako negativní poslání. Pokud jde o to druhé, *Osudy dobrého vojáka* zřetelně ukazují neadekvátnost koncepcí, podle nichž by měl vnitřně řízený jednotlivec představovat stabilní konfiguraci naučených vzorců vlastní danému národu a dávat mu jeho distinktivní totožnost národní kultury. I kdyby hrdinové *Švejka* byli bytostně vybaveni určitým, specificky českým kulturním bohatstvím, nic podobného tam prostě nenacházíme! V případě pozitivního poslání románu jde o důležitý argument pro přijetí obrazu jednotlivce jako zvláštního souboru křížících se sociálních statusů a definic situace. Z tohoto úhlu pohledu by správnějším objektem analýzy než nestabilní, přímo efemérní jednotlivec měly být institucionální a situační rámce organizující jeho jednání [srov. Bourdieu 1987: 3]. Adekvátnější je přitom vize jednotlivce jako vykonavatele početných sociálních rolí, nesoucích s sebou různé národní identifikace, než jako projekce habitu celkově organizujícího cyklus jeho života. Pravda je, že to může být následkem krátké, několik měsíců zabírající časové perspektivy románu. Ve zkoumání individuálních národních identifikací se vhodným doplňkem institucionální perspektivy jeví interakční přístup, který vidí vznik kontextu identifikace v interakci s jinými. Nesmí se přitom ale zapomínat, že zde nemusí jít o procesy sebevědomé komunikace a že uvědomění jednotlivců neimplikuje sebereflexivní charakter jejich jednání.

Závěry

Poučení, kterého se badatelé zkoumajícímu národní identifikaci může dostat četbou *Osudů dobrého vojáka Švejka*, může mít vědeckou a poznávací, ale i etickou povahu. Začnu zde popisem prvního druhu možných závěrů. Osoby, o které se zajímají výzkumníci národa, lze rozdělit do tří kategorií: národních virtuozů – intelektuálů a ideologů běžně se zabývajících národními symboly, vůdců jednajících ve jménu národa, ale nutně nehloubajících nad cíli svého jednání, a nominálního personálu národa [srov. Kiliás 2004: 107–108], anonymní masy lidí pokládaných za jeho členy. Je zajímavé, že faktickým předmětem zájmu badatelů bývají obecně dvě první kategorie, přičemž vědci, kteří jsou sami intelektuály, mají sklon učinit svým východiskem životní zkušenosti příslušníků kategorie první. Důsledkem je to, že průměrní občané se v jejich očích podobají profesionálním autorům traktátů o identitě. Ve skutečnosti však zůstávají němí – jako *Mannschaft* v Haškově díle přítomni pouze v podobě anonymních počtů. Román podává pohled do jejich světa. Ukazuje, že je nutno vidět celou jeho triviálnost a vyhnout se ovlivnění vlastními (i cizími) intelektuálními kombinacemi. Jedině tak lze zkoumání národní identifikace zprostit přintelektualizovaného obrazu sociálního aktéra a metodologického individualismu, spatřujícího v jedinci hlavního nositele kolektivní národní identity pokládané zároveň za klíčový a nezbytný prvek identity individuální. Jak ukazuje román, národní příslušnost se v praxi vyznačuje objektivní povahou – je v něm pojímaná jako (v daném kontextu) daná, spočívající ani ne tak na přijetí těch či oněch přesvědčení nebo na znalosti slo-

žitých pojmových schémat, jako spíše na chování se způsobem, který se v daném kontextu pokládá za vlastní příslušníkům skupiny. Tím, co musí být popisováno, není ani tak toto chování, jako spíše praktiky jeho rozpoznávání. Místo konstruování hierarchií údajné subjektivní důležitosti různých identifikací by tedy bylo vhodnější popsat způsoby rozeznávání příslušnosti v různých společenských a situačních kontextech. V jádru věci není národní identifikace ničím jiným než uměním nacházet vhodné odpovědi na otázky kladené jinými! Ukazuje se tím nesmyslnost teorií psychologického funkcionalismu, tvrdících, že národní příslušnost by měla odpovídat hlubokým psychickým potřebám, například zabezpečovat jednotlivci pocit ontologické jistoty a dávat jeho existenci jakýsi vyšší smysl. Copak díky tomu, že jsou Češi, se zdají životy Josefa Švejka, jeho kolegy ze štábu batalionu účetního šikovatele Vaňka nebo poručíka Duba jim samotným smysluplnější? To je samozřejmě absurdní. Národní příslušnost je jednotlivci potřebná jen pro to, aby se vyhnul zmatku ve světě, v němž se jiní stále ptají: kdo jsi? Nejčastěji si na tuto otázku nakonec sami odpovídají, a jemu samotnému naprosto postačuje, že se s nimi shodne.

Není vyloučeno, že hranice skutečnosti, v níž žijí hrdinové románu, neobsahují celý svět jevů, které zajímají badatele národní identifikace. Nicméně si musí uvědomit její rozdílnost oproti skutečnosti viděné národními virtuozy. Je jasné, že ačkoli se zdá nutné vytvořit nástroje umožňující nepředpojatou analýzu běžné národní identifikace, četba *Švejka* mohla nanejvýš dokázat potřebu jejího provedení, a v nejlepším případě se stát pramenem pomocných ukazatelů při jejich konstruování.

Haškův román nese rovněž určité poslání etické povahy. Národní příslušnost arbitrárně připisovaná jedinci je masovým jevem vyznačujícím se vysoce standardizovanou formou a zakoušeným uniformním způsobem. V mnoha pracích se vyskytující vědecká tendence vidět ji jako jev v podstatě subjektivní povahy, kterou častokrát doprovází její estetizace, falšuje její obraz a skrývá její skutečnou povahu za maskou sentimentální iluze. Josefu Švejkovi byly cizí snahy falešného romantismu a nezamýšlel měnit svůj koneckonců náhodný osud. Byl Čech jako každý jiný, ale nechápal tento v zásadě triviální fakt jako objekt hodný oslavy. Přijímal to, co se tak jako tak nedalo změnit, nezříkal se povinností poddaného císaře a příslušníka českého národa, ale nevzrušoval se tím ani neměl v úmyslu účastnit se trhu národní marnivosti: „On nezapálil chrám bohyně v Efesu, jako to udělal ten hlupák Hérostrates, aby se dostal do novin a školních čítanek.“ [Hašek 2000: 5] Šel světem v anonymní mase jemu podobných, ale jako opravdový individualista sám vyprávěl a byl hrdinou jen svých vlastních, často soukromých dějin.

Z polštiny přeložil Jiří Ogrocký.

JAROSLAW KILIAS pracuje v Institutu sociologie Varšavské univerzity, nyní se zabývá dějinami a sociologií sociologie. Jeho posledními knižními publikacemi jsou *Narodowość* jako problem naukowy (Warszawa: Scholar 2000) a *Wspólnota abstrakcyjna. Zarys socjologii narodu* (Warszawa: IFiS PAN 2004); v českém jazyce publikoval mj.: „Renanovské pojetí národa a současná sociologie“, *Sociologický časopis* č. 4/1999 a „Rádl, Škrach a jejich kritiky české sociologie“ v Emanuel Rádl – vědec a filosof. Sborník příspěvků z mezinárodní konference (Praha 9.–12. února 2003) (Praha: Oikoymenth 2004).

Literatura

- Ambros, Veronika 1989. „Josef Švejk‘ oder die häßliche Schecherezad“. Pp. 207–221 in *Jaroslav Hašek 1883–1983. Proceedings of the International Hašek-Symposium. Bamberg, June 1983*. Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris: Verlag Peter Lang.
- Anderson, Benedict 1986. *Imagined Community. Reflections on the Origin and the Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Aron, Raymond 1964. *German Sociology*. New York: Free Press.
- Barnes, Barry 2000. *Understanding Agency. Social Theory and Responsible Action*. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage.
- Baumann, Winfried 1989. „Švejk und die Frage der nationalen Stereotypen“. Pp. 222–233 in *Jaroslav Hašek 1883–1983. Proceedings of the International Hašek-Symposium. Bamberg, June 1983*. Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris: Verlag Peter Lang.
- Bhabha, Homi K. 1990. „DissemiNation: Time, Narrative and the Margins of the Modern Nation“. Pp. 291–322 in Bhabha, H. (ed.): *Nation and Narration*. London & New York: Routledge.
- Bourdieu, Pierre 1987. *The Biographical Illusion. Working Papers and Proceedings of the Center for Psychosocial Studies 14*. Chicago: University of Chicago.
- Bourdieu, Pierre 1991. „Opinion Polls: a ‘Science’ Without a Scientist“. Pp. 168–184 in Bourdieu, P.: *In Other Words. Essays Towards a Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre, Loïc Wacquant 2001. *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Geertz, Clifford 2000. *Dzieło i życie. Antropolog jako autor*. Warszawa: KR.
- Giddens, Anthony 1991. *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Gumplowicz, Ludwik 1887. *System socjologii*. Warszawa: Wydawnictwo Spółki Narodowej.
- Hašek, Jaroslav 1926. *Dobrý voják Švejk před válkou a jiné podivné historky*. Praha: Adolf Synek.
- Hašek, Jaroslav 1973. *Dobrý voják Švejk v zajetí: Stati a humoresky z dob války*. Praha: Československý spisovatel.
- Hašek, Jaroslav 2000. *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*, 1.–4. díl. Praha: Cesty.
- Hroch, Miroslav 1999. *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- James, Paul 1996. *Nation Formation. Towards a Theory of Abstract Community*. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage.
- Jankovič, Milan 1960. *Umělecká pravdivost Haškova Švejka*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Jacyno, Małgorzata 1997. *Iluzje codzienności. O teorii socjologicznej Pierre’a Bourdieu*. Warszawa: IFiS PAN.

- Jewison, Glenn, Jörg C. Steiner 2005. *Austro-Hungarian Land Forces 1848–1918*. <http://www.austro-hungarian-army.co.uk/>, 20. června 2005.
- Kaufman, Jean-Claude 2004. *Ego. Socjologia jednostki. Inna wizja człowieka i konstrukcji podmiotu*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Kilias, Jarosław 2000. *Narodowość jako problem naukowy. Naród w socjologii czeskiej okresu międzywojennego*. Warszawa: Scholar.
- Kilias, Jarosław 2004. *Wspólnota abstrakcyjna. Zarys socjologii narodu*. Warszawa: IFiS PAN.
- Kłoskowska, Antonina 1996. *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa: PWN.
- Měšťan, Antonín 1989. „Realien und Pseudorealien in Hašek's ‚Švejk‘”. Pp. 234–270 in *Jaroslav Hašek 1883–1983. Proceedings of the International Hašek-Symposium. Bamberg, June 1983*. Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris: Verlag Peter Lang.
- Mills, Charles Wright 2002. *Sociologická imaginace*. Praha: Slon.
- Ossowski, Stanisław 1967. „Zagadnienia więzi regionalnej i więzi narodowej na Śląsku Opolskim”. Pp. 251–299 in Ossowski, S.: *Z zagadnień psychologii społecznej* (Dziela, t. III). Warszawa: PWN.
- Ossowski, Stanisław 1983. „Wielogłowy Lewiatan i grupa społeczna”. Pp. 35–79 in Ossowski, S.: *O osobliwościach nauk społecznych*. Warszawa: PWN.
- Parrot, Cecil 1982. *Jaroslav Hašek. A Study of Švejk and the Short Stories*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Petrusek, Miloslav 1990. *Sociologie a literatura*. Praha: Československý spisovatel.
- Schöpflin, George 2000. *Nations, Identity, Power. The New Politics of Europe*. London: Hurst & Company.
- Szacki, Jerzy 1997. „O narodzie i nacjonalizmie”. *Znak* 3: 4–31.
- Szacki, Jerzy 2004. „O tożsamości (zwłaszcza narodowej)”. *Kultura i Społeczeństwo* 3: 9–40.

Prof. Zygmuntu Baumanovi k 80. narozeninám

Nejméně dvě generace československých sociologů-samouků se v době, kdy se sociologie znovu směla nenápadně a nehlučně vrátit do svazku společenských věd a zastoupit (žel jenom na kratinký čas 1964-1970) zprofanovaný a nemilovaný „histmat“ a „vědecký komunismus“, vzdělávaly na díle polského sociologa Zygmunta Baumana. Po dlouhém násilném umlčení oboru vychází v roce 1966 první systematická učebnice sociologie „západního střihu“ (z hlediska struktury) a současně nenapadnutelného obsahu (z hlediska povinných zápalných obětí, ale i doznívajících úcty k marxistickým božstvům). Je to kniha Zygmunta Baumana *Sociologie*, kterou přeložil v roce 1965 Antonín Měšťan a rok nato vydal Orbis v populární edici *Malá moderní encyklopedie*. V tomtéž roce Jan Sedláček překládá Baumanovu *Sociologii pro každý den* a v roce následujícím *Kariéru*. Na Slovensku vychází v roce 1967 Baumanův pokus o vyrovnání se s americkou sociologií, spíše však „studie o sociální genezi a funkci sociologie“ v moderní společnosti – *Vízie ľudského sveta*. A tak Bauman vstoupil do povědomí nejen konstituující se sociologické komunity (kdekdo chtěl být tehdy sociologem, *Sociologická společnost* měla přes tisíc členů), ale také poměrně široké kulturní veřejnosti. Baumanovy texty totiž byly čtivé, přesvědčivé, nic nevnucovaly, pouze si žádaly jistou míru soustředění a intelektuálního úsilí. Tuto vlastnost si všechny Baumanovy práce ostatně podržely dodnes.

Již předtím ale Bauman sehrál významnou roli v unikátním československém pokusu o výzkum „sociální struktury“, když se na pozvání Pavla Machonina účastnil tzv. hrazanské konference (1965). Spolu s několika dalšími sociology ze zemí východního bloku podpořil československý pokus nestandardně, mimo celkový rámec neplodného a intelektuálně v nejlepším případě monotónního způsobu uvažování o tom, „v jaké společnosti žijeme“ (titul Baumanovy polské knihy z roku 1962), zkoumat „realie reálného socialismu“. Baumanův tehdejší text je zajímavý v retrospektivě: tehdy se upínal k problému a fenoménu plánování jako dominantě společenského uspořádání, protože „socialismus ničí přirozené hráze omezující dosah plánování a vytváří předpoklady plánování v celospolečenském měřítku“... Možná, že už kdesi tady stojí počátek budoucí Baumanovy radikální skepse o možnostech „globálního plánování“, na němž spočívá celá modernita, a hluboké přesvědčení, že

prof. Dr. hab. Zygmunt Bauman, Dr. hc.
* 19. listopadu 1925

pouze v podmínkách volby člověk může být mravně odpovědný (což totální plánování nejen neumožňuje, ale vlastně z principu vylučuje). Možná že už kdesi tady zrála centrální myšlenka „pozdního Baumana“ (je-li něco takového možné), že 1) věci nemusejí být takové, jak se nám jeví a 2) svět může být jiný, než je, ale nikoliv jako důsledek „globálního plánu“.

Když byl Zygmunt Bauman v roce 1968 vyhnán z Polska z důvodů nejhanebnějších, totiž v podstatě rasových, nebyl na své budoucí putování světem (jež naštěstí brzy skončilo trvalým působením na univerzitě v Leedsu) nepřipraven, nezačal „od nuly“ – byl vzdělán varšavskou sociologickou školou, jíž si dodnes nepřestal vážit, a studijním pobytem na London School of Economics. Logicky navázal na tu část svého sociologického díla (a vzdělání), jež se vázalo na fenomén kultury (*Kultura a společnost*, polsky 1966), studium idejí a ideologií, včetně velkých sociálních utopií (*Ideje, ideály, ideologie*, polsky 1963) a britského socialismu (*Britský socialismus*, polsky 1959; *Třída – hnutí – elita: Studie z dějin britského dělnického hnutí*, polsky 1960). Ačkoliv vyhnán, neučinil ono laciné gesto „velkého odmítnutí“, nezměnil přes noc svou duchovní orientaci, ostatně dodnes netají ani své původní inspirace (Marx, později zejména Gramsci), ale ani své nelásky. Věcně jsou ty nelásky zajímavější, protože v době všeobecného nadšení pro „americký model“ sociologie si Bauman zachoval věcnou, klidnou distanci, kterou po letech shrnul takto: „Jakákoliv generalizace na téma americké sociologie je počínáním navýsost neobežretným a riskantním. Amerika je velká země a z každého pravidla tam lze nalézt vždycky dostatek výjimek. Přiznávám ale, že se v tzv. hlavním proudu americké sociologie necítím dobře... Evropská sociologie je svými dějinami lépe připravena na to, aby se postavila tváří v tvář výzvam toho, čemu říkám tekutá modernita. Podle mého hlubokého přesvědčení Amerika nám rozhodně neukazuje cestu do budoucnosti. Idea unifikujícího tavicího tyglíku se nezrodila v Evropě, protože my, Evropané, vyrůstáme a po celý život žijeme a obcujeme s jinakostí, odlišností, rozdílností.“

Ale nebyl by to Bauman, kdybychom se i nad tak zdánlivě jednoduchým vyznáním nemohli ptát – a jak je to vlastně s tou „evropskou sociologickou tradicí“? Bauman totiž nikdy nepřijal onu „kanonizaci sociologických svatých“, jak nám ji kdysi navrhl Parsons (1936), proto píše: „Každý typ sociologie si snuje vlastní etiologické mýty a kouzlí vlastní velkolepé předchůdce; sám si vybírá předky a této volbě přisuzuje určitý význam... Ale sociologie, která je pohostinně otevřená, sociologie, jež se s jistým podezřením, ba nechutí dívá na všechny monopolistické tendence, necítí ani potřebu dělit sociologii na kanonickou a apokryfní... Myslete si o tom, co chcete, ale v žádném díle žádného myslitele, ať už je to Durkheim nebo Weber (nebo kdokoliv jiný), jsem nenašel nic tak zvláště pozoruhodného, co by mu zajišťovalo privilegované místo v bohaté a stále se obohacující tradici sociologického myšlení.“

Takovou tezi ale může formulovat pouze autor, který se volně pohybuje v celé tradici sociologického myšlení (aniž ji dělí na vyvolené a zavržené) a který se dokonale orientuje v tom, co se děje kolem něho – nejen ve světě sociologické literatury, ale především v reálném světě našich reálných životů. A zase – ani zde příliš nečlení, neklasifikuje, nehierarchizuje. Říkám „příliš“ proto, že jednu dominantu, dokonce zcela nezpochybnitelnou, v Baumanově díle najdeme, totiž neustálou starost

o mravní rozměr sociálního života: „Kdyby základní vlastností lidských bytostí nebyla morálka, nebyla by možná ani společnost, ani sociální řád, ani kultura, ačkoliv se společnost, řád i kultura, ať už to zní jakkoliv ironicky, snaží tuto vlastnost likvidovat nebo alespoň neutralizovat její důsledky. Řekl bych, že společnost je imaginární zařízení, které lidem pomáhá řídit svůj osud jako mravních bytostí; osud, který nás odsuzuje k tomu, abychom činili volby s vědomím (nebo nejasným podezřením, pokud jsme to vědomí utlumili nebo si je zakázali), že jsou to výlučně naše volby.“ Člověk je za své volby odpovědný – právě proto je pro „řídící sféru“ (a to v každém systému bez výjimky) tak výhodné, aby se člověku namluvilo, že „nemá alternativu“. Jistě, Bauman se netají svou spřízněností s Camusem a Lévinasem, s Benjaminem a Blochem, protože on vědomě dělá *eklektickou sociologii* („sociologii ve známení všezahrnujícího eklekticismu“ podle slov Keitha Testera): proto se zdá, že Baumanova sociologie není „čistou sociologií“, že není „systémem“, že je „psaním jediné knihy“, že je málo uctívá ke klasikům, že do sociologie plete Roberta Musila i Milana Kunderu, Georgese Perece i Jorge Luise Borgese atd. To všechno je pravda, ale jak jinak se dobrat porozumění společnosti, která se nám plynule rozplývá pod rukama, mizí jako podzemní řeka, aby se znovu vynořila jako padající vodopád?

Spory o to, zda je Bauman „postmodernista“ nebo ne, ba dokonce zda je „dobrým postmodernistou“ nebo ne, jsou otázky nadbytečné a Baumana se vlastně ani netýkají. Když jsme v roce 1995 vydávali první Baumanovu „postmoderní“ knihu v češtině, dostalo se nám neuctivého přivítání, že takto se postmoderní teorii opravdu, ale opravdu nikdy nenaučíme. To se prý musí do Rortyho, pozdního Wittgensteina, Deleuze a snad Foucaulta. Zajisté musí, ale Baumanova svébytnost nás opravňuje také k svébytnému rozhodnutí. České a slovenské vydání jeho opus magnum *Modernita a holocaust* nemohlo nechat nikoho na pochybách, že máme před sebou myslitele nejen navýsost originálního, ale také mravně odpovědného – a to je věc v našich časech ojedinělá a nebyvalá.

Zygmunt Bauman, vzácný přítel Československa (které se mu jaksí v jeho vnitřním obzoru nerozpadlo), je samozřejmě ironik i skeptik, a provokuje-li, pak nikoliv pózou, ale důrazným upozorněním. Takže: „Představa, že právo na život neplyne z faktu zrození (ba ještě z doby před zrozením), že je možné, ba dokonce nutné postavit proti němu právo jiných na štěstí a klid ducha, má dnes podobu ‚práva volby‘, jež náleží každému individuu – hodnoty, která se dnes těší obecnému a jednomyslnému uznání stejně tak, jak se těšila všeobecnému uznání před sto lety hodnota ‚racionální‘ společnosti. To ovšem vede k tomu, že si nikdo nedá práci s tím, aby tento problém analyzoval či dokonce zpochybnil... V době *Deus absconditus* se zrodila moderní víra v moc lidského druhu, pak přišla doba *Societas abscondita*, jež dala počátek víře ve všemocnost lidského ‚individu‘... Má-li Bůh své plány pro budoucnost, všechny pokusy proniknout do jeho záměrů jsou čirou ztrátou času a energie. Mají-li dějiny svou logiku, všechny pokusy odhalit její podstatu jsou odsouzeny k nezdaru. A tak neupínejme se tolik k budoucnosti, setrvejme v čase přítomném a úvahy nad tím, jak přejít přes most, ponechejme na dobu, kdy ten most před námi opravdu bude.“

Bauman, myslitel „epochy vykořenění bez zakořenění“, před nás klade socio-

logicky neobvyklé otázky a otázky obvyklé dokáže proměnit ve „velké téma“. Proto jej nepochybně budou číst i generace sociologů, které už nepatří k „nám-samoukům“.

A když už píšeme toto teoreticky neambiciózní připomenutí Baumanova životního jubilea, bylo by nepřipadné nezmínit se o okolnosti, která v jeho životě sehrála nepochybně mimořádnou roli, totiž o intelektuálně inspirativní roli jeho ženy Janiny. Nejde o vcelku běžné konstatování, že tento vztah byl vztahem vzájemné pomoci a opory, lásky a porozumění, jde taky o to, že Zygmunt Bauman své dílo nepochybně nejzávažnější napsal pod vlivem knihy Janiny Bauman *Jitřní chlad (Zima o poranku: Opowieść dziewczyny z warszawskiego getta*, polsky 1989). Její životní osud ovlivnil Baumanovo pojetí holocaustu – bez její zkušenosti by se asi nedokázal odpoutat od zkušenosti své vlastní a nedokázal by se podívat na onen tragický fenomén očima toho, kdo byl jeho potenciální obětí. Bauman sám v těch zdánlivě tak vzdálených dobách, kdy Janina žila v ghettu a po útěku se skrývala, bojoval na frontách strašlivé války. Poučen tragickou minulostí lidstva Bauman říká: „My, jako bytosti morální, se pohybujeme k budoucnosti tak jako dějiny: obrácení k ní zády ustupujeme před hrůzami minulosti. Budoucnost se nám ukáže teprve tehdy, když se stane minulostí a odkryje své tajemné zahalení.“ Přejme si spolu s jubilantem, aby se naše přítomnost ukázala i odhalená spíše jako krásná a žádoucí než jako ošklivá a odpudivá. Právě proto ji chceme poznat co nejdůkladněji a nejvšestranněji a Zygmunt Bauman nám podává více než jen pomocnou ruku. Nabízí nám ve svých knihách osobitý nástroj ostrého, protože poučeného vidění moderního a postmoderního světa, naší „tekuté modernity“, která je nám osudem i výzvou.

Miloslav Petrusek

Všechny citáty (kromě prvního) jsou z knihy Bauman, Z., K. Tester 2001. *Conversation with Bauman*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.

Démoni otevřené společnosti

Si vis pacem, para iustitiam, říkala starověká moudrost – a moudrost na rozdíl od vědění nestárne. I dnes tak jako před dvěma tisíciletími uzavírá absence spravedlnosti cestu k míru. To se nezměnilo. Změnilo se to, že zatímco po většinu lidské historie byly ideál a postuláty spravedlnosti a praxe nespravedlnosti, proti níž se spravedlnost bouřila, uzavřeny v prostoru vytyčeném přirozenou lidskou schopností vnímat a jednat, takže byly územně omezené, lokální, dnes je „spravedlnost“ planetárním problémem, založeným na planetárních srovnáních, který už není svázán s bezprostřední lidskou zkušeností. Má to dva důvody.

Na planetě křížem krážem protkané „informačními dálnicemi“ předvádějí elektronické obrazy lidské utrpení a způsob života na vzdálených místech stejně živě, drásavě a se stejným ponižujícím účinkem, jako bychom měli při procházce městskými ulicemi před očima nesnáze lidí žijících kousek od nás. A na planetě otevřené volnému oběhu kapitálů a komodit platí, že cokoli se stane na jednom místě, má vliv na to, jak žijí lidé všude jinde. Žádné blaho na jednom místě není nevinně v utrpení na jiném.

Jak nedávno upozornil Jacques Attali v *La voie humaine*, polovina světového obchodu a více než polovina globálních investic přináší prospěch pouhým 22 zemím, v nichž žije pouze 14 procent světové populace, kdežto na 49 nejchudších zemí s 11 procenty světové populace připadá z globálního produktu jen půlprocentní podíl – asi tolik, kolik dohromady činí příjem tří nejbohatších lidí planety. Tanzanie vydělává ročně 2,2 miliardy dolarů a tuto částku rozděluje mezi 25 miliónů obyvatel. Banka Goldman Sachs vydělává ročně 2,6 miliard dolarů, které jsou pak rozděleny mezi 161 akcionářů. My v Evropě a v USA utratíme ročně 17 miliard dolarů za potravu pro zvířata; podle odborníků přitom k záchraně světové populace před hladem chybí 19 miliard dolarů. A na dohled nejsou žádné vlnolamy, které by globální vlnu příjmové polarizace zastavily. Milan Kundera to pregnantně shrnuje tak, že „jednota lidstva“, jak ji nastolila globalizace, znamená, že „člověk nemá kam uniknout“ [Kundera 1986].

Globalizace udělala své; všechny společnosti jsou dnes plně a vskutku otevřené, materiálně i intelektuálně, takže každá křivda v důsledku deprivace a lhostejnosti se spojuje s urážkou spravedlnosti – s pocitem způsobeného zla, zla, které je třeba odčinit, nejdříve ze všeho však pomstít...

„Otevřenost“ otevřené společnosti dnes získává nový výklad, o kterém se Karlu Popperovi ani nesnilo. Už to není vzácný, byť křehký výdobytek odvážného, i když namáhavého sebeuplatnění, ale neúprosný osud, vedlejší účinek „negativní globalizace“, tj. selektivní globalizace obchodu a kapitálu, dohledu a informací, donucení a zbraní a terorismu, které dnes pohrdají veškerou územní suverenitou a nerespektují hranice žádného státu. Znamenala-li idea „otevřené společnos-

ti“ původně sebeurčení svobodné společnosti hrdé na svou otevřenost, dnes většinou budí představu děsivé zkušenosti heteronomního, zranitelného obyvatelstva, sužovaného silami, které toto obyvatelstvo neumí kontrolovat a ani jim skutečně nerozumí; je zděšené svou bezbranností a posedlé bezpečností hranic své země a jednotlivců uvnitř nich – i když je to právě tato bezpečnost hranic a bezpečnost uvnitř hranic, co se vzpírá chápání a co podle všeho zůstane na planetě vystavené výhradně *negativní* globalizaci nepochopitelné. Na globalizované planetě nelze zajistit bezpečnost jedné země nebo vybrané skupiny zemí – nelze ji zajistit jejich vlastními prostředky a nezávisle na zbytku světa.

Totéž platí o spravedlnosti, oné předběžné podmínce trvalého míru. Zvrácená „otevřenost“ společností vynucená negativní globalizací je sama hlavní příčinou nespravedlnosti, a proto nepřímou i konfliktu a násilí. Jak říká Arundhati Roy [Roy 2004], „zatímco elita se vydává na výpravy za imaginárním cílem, místem na vrcholu světa, chudí jsou chyceni ve spirále zločinu a chaosu“. To jednání Spojených států a různých jejich satelitů, jako je Světová banka, Mezinárodní měnový fond a Světová obchodní organizace, „podnítilo vedlejší odnože vývoje, nebezpečné subprodukty jako nacionalismus, náboženský fanatismus, fašismus a samozřejmě terorismus, které jdou stejným krokem jako neoliberální projekt globalizace“. „Trh bez hranic“ je receptem na nespravedlnost a v konečném důsledku i na nový světový neřád, v němž se (v rozporu s tím, co tvrdil Clausewitz) politika stává pokračováním války jinými prostředky. Globální nezákonnost a ozbrojené násilí se sytí navzájem, vzájemně se upevňují a dodávají si síly; jak varuje jiná starověká moudrost, *inter arma silent leges*.

Donald Rumsfeld před vysláním vojáků do Iráku prohlásil, že „válka bude vyhraná, až se Američané budou zase cítit bezpečně“ [cit. dle Morgan 2004]. Vyslání vojsk do Iráku však pocit nebezpečí v Americe i jinde vyhnalo na nebyvalou úroveň. Prostory nezákonnosti, výcvikové základny globálního terorismu, se zdaleka nesmršťují; rozpínají se naopak do nových rozměrů. A jak se dalo očekávat, pocit bezpečí v Americe i jinde nebyl jedinou průvodní obětí válečného tažení. Stejný úděl začaly záhy sdílet i osobní svobody a demokracie. Varování Alexandra Hamiltona bylo prorocké [Hamilton 2001 (1797)]:

Násilná destrukce života a majetku spojená s válkou a nepřetržitě úsilí a obavy provázející stav neustálého nebezpečí přinutí národy nejvíce Inoucí ke svobodě hledat klid a bezpečí v institucích, které mají tendenci rušit jejich občanská a politická práva. Aby byly bezpečnější, budou posléze ochotny riskovat, že budou méně svobodné.

Toto proroctví se dnes vyplňuje.

* * *

Jakmile na lidský svět padne strach, získá svou vlastní hybnost a vývojovou logiku a není třeba velké péče a ani žádných dalších investic, aby se šířil a rostl – nezastavitelně. David L. Altheide říká [Altheide 2003], že

nejkritičtější je nikoli strach z nebezpečí jako takový, nýbrž to, v co může tento strach přerůst, čím se může stát... Společenský život se mění, když lidé žijí za zdmi, najímají si ochranu, jezdí opancéřovanými vozidly..., nosí obušky a střelné zbraně a navštěvují kurzy bojových umění. Problém je, že tyto aktivity znovuupevňují a pomáhají reprodukovat pocit ne-řádu, který naše jednání zvětňuje.

Obavy nás nutí k obranné činnosti, která ze strachu dělá něco bezprostředního a hmatatelného. To naše reakce proměňují ponuré předtuchy v každodenní realitu a činí slovo tělem. Strach proniká dovnitř, prostupuje naší každodenní činností; v podstatě nepotřebuje žádné další podněty zvenčí, protože jednání, k němuž podněcuje, dodává ze dne na den veškerou motivaci a veškerou energii, jež jsou nezbytné k jeho reprodukci. Z mechanismů soupeřících o nastolení modelu perpetua mobile strachu má nejbližší k vítězství sebereprodukce změní strachu a strachem vedených kroků. I když i to je samozřejmě iluze – stejně jako v případě spousty jiných mechanismů, které údajně slibují zázrak energetické soběstačnosti. Cyklus strachu a strachem diktovaného jednání by se neodvíjel tak nepřerušitelně a nenabíral by takovou rychlost, kdyby nečerpal energii z existenciálních záchvěvů.

Takové záchvěvy nejsou v pravém slova smyslu nové; lidi provázely po celou jejich historii, protože žádné ze sociálních uspořádání, v nichž lidé šli za svými životními cíli, nenabízelo zaručenou pojistku před „ranami osudu“ – tento výraz se ujal, aby odděloval neštěstí od protivenství, která lidé *mohou* odvrátit, a aby vypovídal ani ne tak o zvláštní povaze takových nehod, jako o uznání *lidské neschopnosti* je předvídat, natož jim zabránit nebo je zmírnit. „Osud“ útočil bez varování a byl slepý vůči tomu, co jeho oběti dělaly nebo čeho se zdržely, aby unikly jeho ranám. „Osud“ vždy zastupoval lidskou nevědomost a bezmocnost a za svou děsivou moc vděčil právě těmto slabinám svých obětí.

Dnešní interpretace strachu se snad liší pouze v tom, že se jednání vyvolané strachem odpojuje od existenciálních záchvěvů, které strach v jeho pozadí generují; dochází k *přemístění* strachu z prasklin a trhlin v lidské situaci, v nichž se líhne a dozrává „osud“, do oblastí života, které jsou vůči pravému zdroji úzkosti do velké míry *irelevantní*. Sebevětší úsilí investované do těchto oblastí nemá šanci tento zdroj neutralizovat nebo zablokovat, takže nemůže odstranit úzkost, ať je jakkoli upřímné a vynalézavé. Právě proto se začarovaný kruh strachu a strachem vyvolaného jednání točí dál a neztrácí nic ze své energie – zároveň se ale nedostává o nic blíže svému údajnému cíli.

* * *

Tento kruh se přemístil ze sféry jistoty (tj. sebejistoty a sebedůvěry nebo jejich absence) do sféry bezpečnosti (tj. ochrany před tím, co člověka a jeho extenze ohrožuje, nebo vystavenosti takovým hrozbám). První sféra, která stále více přichází o institucionální ochranu ze strany státu, se otevřela rozmarům trhu a změnila se v arénu globálních sil, jež jsou mimo dosah politické kontroly a také mimo schopnost už postižených obětí nebo těch, kdo se obávají, že budou postiženi, na ně alespoň ade-

kvátně reagovat, natož jim účinně vzdorovat. Kolektivně schválené pojistky proti individuálnímu neštěstí, kterým se v průběhu minulého století začalo souhrnně říkat „sociální“ („welfare“) stát, se postupně vyřazují z činnosti, redukuje se pod úroveň nezbytnou k potvrzení a udržení pocitu jistoty nebo se v ně už nevkládá naděje a už vůbec se nevěří, že by mohly přežít další kolo redukcí. A jak jsou státem udržovaná ochranná opatření proti existenciálním záchvěvům postupně odbourávána a jak jsou spolu s nimi pod tlakem tržní konkurence, jež nahloďává solidaritu slabých, odbourávány i mechanismy kolektivní sebeobrany, jako odborové svazy a jiné nástroje kolektivního vyjednávání, zůstává na jednotlivcích, aby hledali, nacházeli a uplatňovali individuální řešení sociálně vytvořených problémů – a aby to všechno dělali individuálně, osamoceně, s využitím nástrojů a zdrojů, které na takový úkol očividně nestačí. Vzkazy přicházející z míst politické moci a jako jediný lék na už tak nesnesitelnou nejistotu nabízející větší flexibilitu, ohlašují ještě další výzvy, další privatizaci problémů, a proto ve skutečnosti i další nejistotu. Nenechávají velkou naději na kolektivně zajištěnou existenciální jistotu a posluchače vybízejí, aby se zaměřili na individuální přežití ve stále nejistějším a nevypočitatelnějším světě.

Rezignace státu na funkci, o níž se po lepší část minulého století opíraly jeho nejpřesvědčivější nároky na legitimitu, znovu doširoka otevírá otázku legitimacy. Občanský konsensus (nebo jako říká Jürgen Habermas, „ústavní patriotismus“) dnes nelze budovat – jak tomu bylo ještě donedávna – na záruce ochrany před vrtochy trhu, které obrazejí vniveč sociální postavení a podřívají právo na společenskou vážnost a osobní důstojnost.

* * *

Za takových okolností je nutně třeba najít jiné oprávnění státní autority a jinou formuli pro výhody řádného občanství. Dnes se takové oprávnění hledá v ochraně před nebezpečími ohrožujícími *osobní bezpečnost*. Příznak společenské degradace, před nímž sociální stát sliboval chránit své občany, postupně, ale důsledně nahrazují takové hrozby, jako propuštěný pedofil, sériový vrah, dotěrný žebrák, lupič, pronásledující maniak, tulák, travič, terorista, či ještě lépe všechny takové hrozby ztělesněné v jednom – v osobě nelegálního přistěhovalce, před nímž slibuje bezpečnostní stát chránit své občany ze všech sil.

V říjnu roku 2004 vysílala stanice BBC2 dokumentární seriál nazvaný „Jakou moc mají noční můry: Nástup politiky strachu“ [Beckett 2004]. Adam Curtis, autor a režisér seriálu a v Británii nejuznávanější tvůrce seriálních televizních pořadů, uvedl, že i když je globální terorismus až příliš reálným nebezpečím, které se v divočině globální „země nikoho“ neustále šíří, jeho oficiálně odhadovaná hrozba je z velké, ne-li z větší části „produktem fantazie, daným přeháněním a překrucováním na straně politiků“. Jde o temnou iluzi, která se bez jakéhokoli zpochybnění šíří vládami po celém světě, bezpečnostními službami a mezinárodními masmédií. Najít důvod takového rychlého, závratného vzestupu této iluze není příliš těžké: „V době, kdy všechny velké ideje ztratily věrohodnost, je strach z iluzorního nepřítele to jediné, co politikům zbývá, mají-li si udržet moc“.

Četné známky blížícího se přesunu legitimacy státní moci k bezpečnostnímu státu se daly zjistit dávno před 11. zářím – i když bylo, jak se zdá, třeba šoku z pádu manhattanských mrakodrapů, zpomaleně několik měsíců opakovaného v jednom kuse na miliónech televizních obrazovkách, aby se tato zpráva usadila a vstřebala a aby politici existenciální úzkosti lidí přepřáhli k nové politické formulaci. Nebylo pouhou shodou okolností (jak říká Hugues Lagrange [2003]), že k nejdramatičtější „panice kvůli bezpečnosti“ a nejhalasnějšímu bití na poplach kvůli rostoucí zločinnosti, které provázely okázale tvrdé reakce vlád a mimo jiné také rychle se zvětšující počet obyvatel věznic („nahrazení sociálního státu vězeňským státem“), došlo od poloviny šedesátých let v zemích s nejméně rozvinutým sociálním systémem (Španělsko, Portugalsko, Řecko) a dále v zemích, kde se začalo sociální zabezpečení drasticky redukovat (Spojené státy a Velká Británie). Žádný z výzkumů provedených do roku 2000 neprokázal nějakou korelaci mezi přísností trestních opatření a množstvím trestných činů, zatímco většina studií skutečně zjistila silnou negativní korelaci mezi „uvěznovací ofenzívou“ a „podílem na trhu nezávislých sociálních opatření“ a „částí HNP vyčleněnou k tomuto účelu“. Celkem vzato se mimo vši rozumnou pochybnost prokázalo, že nové zaměření na zločin a na ohrožení osobní bezpečnosti a majetku jednotlivců úzce souvisí s „pocitem zranitelnosti“ a věrně sleduje tempo ekonomických deregulací a nahrazování sociální solidarity individuální odpovědností za vlastní život.

* * *

„Nejsou tady nová děsivá monstra. Jed se čerpá ze strachu,“ uvedl Adam Curtis. Je tady strach, který prosakuje do každodenní lidské existence, neboť deregulace proniká hluboko k jejím základům a obranné bašty občanské společnosti se rozpadají. Je tady strach – a využívat jeho zdánlivě nevyčerpatelných zásob, které jako by se samy doplňovaly, je pro mnohé politiky, snažící se obnovit zdecimovaný politický kapitál, pokušením, jemuž je těžké odolat.

Kapitulace před tímto pokušením i čerpání hrozivých výhod strachu byly dobře nacvičeny a vyzkoušeny dávno před 11. zářím. Victor Grotowicz analyzoval ve studii věcně a příhodně nazvané „Terorista, přítel moci“ [Grotowicz 2000], jak vláda Německé spolkové republiky využívala teroristické činy spáchané Frakcí Rudé armády. Zjistil, že zatímco v roce 1976 pokládalo osobní bezpečnost za prvořadou politickou otázku pouze 7 procent německých občanů, o dva roky později už ji měla za mnohem důležitější než boj s nezaměstnaností a inflací velká většina Němců. Během těchto dvou let národ v televizi sledoval divácky vděčné výkony rychle bobtnajících policejních sil a tajných služeb a slyšel stále odvážnější aukční nabídky politiků, kteří v rámci totální války s teroristy slibovali stále přísnější opatření. Vedle toho zjistil, že zatímco liberální duch původního důrazu německé ústavy na individuální svobody pokradmu nahrazovalo dříve tak nesnášené autoritářství – a Helmut Schmidt veřejně poděkoval právníkům za to, že ustupují od ověřování nových rezolucí Bundestagu ústavním zákonem –, nová legislativa většinou nahrávala teroristům: jejich veřejnou viditelnost a nepřímo i jejich společenský význam zvětšovala

mnohem větší měrou, než jakou by se jim to kdy podařilo vlastními silami. Badatelé dospívají k obecnému závěru, že tvrdé reakce sil zákona a pořádku nesmírně zvyšují popularitu teroristů. Nelze než se domnívat, že manifestní funkce nových přísných opatření, která mají údajně vyhladit teroristickou hrozbu, hrála druhé housle vedle jejich funkce latentní, již byla snaha přesunout základy státní autority z oblasti, kterou stát ani nemohl, ani nechtěl účinně kontrolovat, do oblasti jiné – v níž mohl okázale a k povděku veřejnosti demonstrovat svou sílu a odhodlání. Nejmarkantnějším výsledkem protiteroristické kampaně bylo rychlé zvyšování míry strachu prostupujícího společností; co se týče teroristů, údajného terče kampaně, ti se potom dostali blíže svému cíli – podrytí hodnot udržujících demokracii –, než by jinak mohli doufat. To, že se Frakce Rudé armády nakonec rozpadla a zmizela ze života Německa, nevyplynulo z represivních policejních akcí, ale ze změněných společenských podmínek, které přestaly přát teroristickému *Weltanschauung* a praktikám.

V podstatě totéž lze říci i o smutné historii severoirského terorismu, který zjevně do velké míry držela při životě – a v určitém okamžiku se mu i postarala o lidovou podporu – tvrdá vojenská reakce Britů; o jeho konec se zasloužil spíše irský ekonomický zázrak a fenomén jakési „duševní únavy“ než cokoli, co dělala nebo byla schopna dělat britská armáda. Jak ukazují nejnovější zkušenosti (a říká Michael Meacher [2004]), bytostná neúčinnost, či dokonce vyslovená kontraproduktivnost vojenských akcí proti moderním formám terorismu zůstává pravidlem i nadále: „Navzdory ‚válce s terorem‘ je Al-Kajda v posledních dvou letech... podle všeho výkonnější než ve dvou letech před 11. 9.“. Už citovaný Adam Curtis jde ještě o krok dál a tvrdí, že Al-Kajda sotva existovala nějak jinak než jako vágní, mlhavá představa „očistění zkaženého světa pomocí náboženského násilí“ a že žít začala až jako výtvar činnosti právníků; „do začátku roku 2001, kdy se americká vláda rozhodla bin Ládina soudně stíhat v jeho nepřítomnosti a byla nucena využít zákony proti mafii, které předpokládaly existenci nějaké pojmenované zločinecké organizace“, neměla dokonce ani jméno. Podle reportáže *New York Times* [Burns, Schmitt 2005] došlo jen v Bagdádu za 80 dní před 18. květnem 2005 k 126 útokům aut naložených výbušninou – za celý rok 2004 tam bylo pouze 25 takových útoků. Jistý „vyšší důstojník“ americké armády v Iráku nemohl tisku slíbit nic jiného, než že – jak je přesvědčen – tažení proti teroristickým vzpourám v Iráku „bude dlouhodobě pokračovat, i když si vyžádá roky, možná mnoho let“. Ve světle dokladů, jež jsou zatím k dispozici, však můžeme předpovědět, že až (pokud) teroristické akce nakonec opadnou, bude to navzdory a ne díky tvrdému vojenskému násilí, které jen přihnojuje půdu, na níž terorismus roste, a brání vyřešení sociálních a politických problémů, které jediné by podřadilo jeho kořeny.

* * *

Vzhledem k povaze současného terorismu není výraz „válka s terorismem“ ničím jiným než protimluvem. Moderní zbraně, vymyšlené a rozvinuté v éře teritoriálních invazí a dobývání, jsou naprosto nevhodné k lokalizaci, zasažení a zničení extrateritoriálních, endemicky prchavých a nesmírně mobilních terčů, velmi malých sku-

pin či pouze jednotlivců, kteří cestují nalahko, z místa útoku mizí stejně rychle a nenápadně, jak se na ně dostali, a zanechají po sobě jen nepatrné, pakliže vůbec nějaké stopy. Vzhledem k povaze moderních zbraní, které mají k dispozici vojáci, je reakce na takové teroristické akce nutně nemístná, neobratná a zmatená, rozlévá se po mnohem širší oblasti, než jakou teroristický útok postihl, a vede k ještě většímu počtu „vedlejších obětí“, většímu množství „vedlejších škod“, takže také k většímu teroru, než jaký by teroristé vyvolali sami. Tato okolnost je nepochybně integrální součástí záměru teroristů a hlavním zdrojem jejich síly, dalece přesahující možnosti jejich počtu a zbraní.

Teroristé se na rozdíl od svých deklarovaných nepřátel nemusí cítit omezeni zdroji, které mají k dispozici. Když osnují strategické záměry a taktické plány, mohou mezi aktiva zahrnout také předpokládané, vlastně téměř zaručené reakce „nepřítelé“, které nutně umocní zamýšlený účinek jejich zvěrstev. Je-li cílem teroristů šířit mezi nepřátelskou populací teror, nepřátelská armáda a policie se určitě postarají o to, aby se tak stalo v mnohem větší míře, než v jaké by se to podařilo teroristům samotným.

A tak nezbyvá než opakovat po Meacherovi: nejčastěji – a zcela jistě po 11. září – je tomu nejspíše tak, že „hrajeme bin Ládinovu hru“. To je, jak Meacher správně zdůrazňuje, vražedně vadná politika. A ta je, dodal bych já, o to neodpuštělnější, že není vedena záměrem vymýtit teroristickou metlu; drží se zcela jiné logiky, než jaká by vyplývala z takového záměru. Meacher obviňuje vlády odpovědné za „válku s terorismem“ z

neochoty zamyslet se nad tím, co je v pozadí nenávisti: proč jsou stovky mladých lidí připraveny nechat se rozmetat bombou, proč bylo devatenáct vysoce vzdělaných mladých mužů ochotno zničit při únosech letadel dne 11. 9. sebe a tisíce jiných a proč odpor (v Iráku) narůstá, přestože je pravděpodobné, že vzbouřenci budou zabiti.

Místo, aby se zastavily a zamyslely, vlády konají – a lze-li souhlasit s tím, že myšlenka bez skutku je neúčinná, pak totéž platí i o bezmyšlenkovitém skutku – a tím ještě nesmírně zvyšují míru morální zkaženosti a lidského utrpení. Maurice Druon [2004] uvádí: „Před zahájením války proti Iráku měli Američané pouze čtyři agenty, o nichž navíc vyšlo najevo, že jsou dablagenty.“ Když Američané válku začínali, byli si jisti, „že američtí vojáci budou přijati jako osvoboditelé s otevřenou náručí a kyticemi“. Jenomže, abychom ještě jednou citovali Meachera, „za rok se k více než 10 000 mrtvých a 20 000 zraněných civilistů a ještě vyššímu obětí mezi iráckými vojáky přidala nechopnost zajistit klíčové veřejné služby..., obrovská nezaměstnanost a zbytečně tvrdí američtí vojáci“.

S teroristickými silami úderů v podstatě nehnu; právě naopak, z nemotornosti a přemrštěné, zbytečné rozhazovačnosti svého protivníka čerpají a doplňují energii. Přemrštěnost ale není příznačná pouze pro explicitně protiteroristické operace; jasně patří i ve výstrahách a varováních určených obyvatelstvu v zemích protiteroristické koalice. Jak před rokem upozornila Deborah Orr [Orr 2004],

„mnoho letů se ruší, a stejně se nikdy nezjistí, že byly skutečně ohroženy... Před letištěm Heathrow byly rozmístěny tanky a vojenské oddíly, aby se nakonec stáhly, aniž cokoli našly.“ Nebo vezměte případ „továrny na ricin“, jejíž objevení bylo hlasně zveřejněno v roce 2003: „rozhlášovalo se, že jde o přesvědčivý důkaz přetrvávající teroristické hrozby“, přestože továrna na bakteriologické zbraně v Porton Down nakonec nemohla prokázat, že v onom bytě, který byl údajně významnou teroristickou základnou, vůbec kdy nějaký ricin byl.“ A konečně, „přestože (do začátku února 2004 – Z. B.) bylo podle nových teroristických zákonů ve vazbě drženo 500 lidí, vinnými byli uznáni pouze dva“.

Podle Orrové nabývá v důsledku všech takových nehorázností alespoň do jisté míry na věrohodnosti hypotéza, podle které pomáhají lidé zděšení z teroristů rozvířovat mocné obchodní kruhy. A opravdu lze soudit, že „válka s terorem“ významně podpořila – místo aby zarazila – celosvětové šíření obchodu s malými zbraněmi (autoři společné zprávy organizací Amnesty International a Oxfam odhadují, že malými zbraněmi, „skutečnými zbraněmi masové destrukce“, je každoročně zabito půl miliónu lidí [viz Bowcott, Norton-Taylor 2003]). Je dostatečně zdokumentováno, jaké zisky mají američtí výrobci „různých nástrojů sebeobrany“ a obchodníci s nimi z všeobecného strachu, který se všudypřítomností a jasnou viditelností takových různých nástrojů sebeobrany jen zvyšuje. Nicméně je třeba zopakovat, že hlavním a nejmasovějším produktem války proti teroristům, obviňovaným, že rozsévají strach, je právě strach.

Jiným hojným vedlejším produktem této války jsou nová omezení osobních svobod – některá z nich taková, o jakých jsme neslyšeli od dob Magny charty. Conor Gearty, profesor lidských práv na London School of Economics [viz Gearty 2004], uvádí dlouhý výčet zákonů omezujících lidské svobody, které už byly v Británii přijaty pod hlavičkou „protiteroristické legislativy“, jen aby nakonec přitakal četným jiným znepokojeným komentátorům v tom, že není vůbec jisté, zda „budou naše občanské svobody ještě existovat, až je budeme chtít předat svým dětem“. Britská justice se vládnímu názoru, podle kterého „není jiná alternativa než represe“, zatím přizpůsobuje, což Geartyho vede k závěru, že „pouze liberální idealisté“ a jiní naivní jedinci s podobnými iluzemi si mohou „myslet, že se soudnictví postaví do čela společnosti“ v obraně občanských svobod v této „kritické době“.

Zprávy o tom, jaké zlé věci se dějí v táboře Guantánamo nebo ve věznici Abú Ghraib, které jsou odříznuty nejenom od návštěv, ale také od veškerého, národního i mezinárodního, zákona, a o pomalém, ale jistém úpadku mužů a žen, pověřených dozorem nad touto nezákonností, do nelidskosti se v tisku objevují dost často na to, abychom je tu museli opakovat.¹ Méně často nás ale napadne a zřídka slyšíme, že

¹ Přesto je tu třeba v plném znění reprodukovat alespoň jeden úryvek z kopie téměř 2000stránkové důvěrné zprávy z kriminálního vyšetřování americké armády, kterou získaly (a 20. května 2005 otiskly) *New York Times* [Golden 2005]:

Američtí vězňatelé mladého Afghánce nepřestali mučit, ani když jim umíral před očima.

démoni, kteří se vynořili na těchto odlehlých místech, mohou být pouze zvlášť extrémními, radikálními, nestydatými, bezuzdnými a krutými exempláři širší čeledi lemurů, kteří straší na půdách a ve sklepích domů přímo u nás: ve světě, kde – abychom znovu citovali Attaliho – „triumfuje individualismus. Nikdo, nebo téměř nikdo, nevěří, že změna života jiných lidí by pro něho mohla být důležitá. Nikdo, nebo téměř nikdo, nevěří, že by volby mohly významněji změnit jeho situaci, a tak *a fortiori* situaci světa“; jinými slovy ve světě, kde je každý jedinec ponechán sám sobě a chce se po něm, aby se staral o své, a kde ostatní jednotlivci jsou pouze nástrojem jeho sebeprosazení.

* * *

Samotářský život možná přináší radost a určitě znamená spoustu práce, vždy je ale riskantní a plný strachu. V takovém světě není mnoho toho, do čeho by zápasící jednotlivci mohli vkládat naději na záchranu a na co by se mohli spolehnout v případě osobního nezdaru: lidské vazby jsou pohodlně uvolněné, právě proto ale děsivě nespolehlivé, a projevovat solidaritu je stejně těžké jako pochopit její výhody, o jejích morálních přednostech ani nemluvě.

Nový individualismus, slábnoucí vazby mezi lidmi a mizející solidarita jsou pouze jednou stranou mince, na jejíž druhé straně je ražba globalizace. Globalizace je ve své dnešní, čistě negativní podobě parazitní a kořistnický proces, který se sytí

Vězně, drobného dvaadvacetiletého taxikáře, známého pod jménem Dilawar, vyvekli kolem druhé hodiny ranní z cely v internačním středisku v afghánském Bagramu, aby odpověděl na otázky o raketovém útoku na americkou základnu. Ve vyšetřovací místnosti mu podle tlumočnicka, který tam byl přítomen, nohy neovládnutelně klepaly o plastovou židli a ruce měl zmrtvělé. Většinu předchozích čtyř dní byl upoután za zápěstí ke stropu cely.

Pan Dilawar požádal o trochu vody a jeden ze dvou vyšetřovatelů, specialista Joshua R. Claus, 21 let, mu podal velkou plastovou láhev. Nejříve ale, jak řekl tlumočnick, prorazil do dna díru, takže než mohl vězeň zesláblýma rukama otevřít uzávěr, voda mu zlila oranžový vězeňský mundúr. Voják mu potom láhev vytrhl a začal mu vodu prudce stříkat do tváře.

„Dělej, pij!“ řval, jak uvedl tlumočnick, specialista Claus na vězně zalykajícího se pod proudem vody. „Pij!“

Na vyšetřovatelův rozkaz se dozorce pokusil dostat mladého muže na kolena. Ten už ale nemohl nohy, do nichž ho dozorcí několik dní bili, ohnout. Jeden vyšetřovatel řekl panu Dilawarovi, že až s ním skončí, může se na něho podívat doktor. Když byl ale nakonec poslán zpět do cely, dozorcí dostali pouze pokyn připoutat vězně znovu ke stropu.

„Nechte ho viset,“ řekl podle jednoho z dozorců specialista Claus.

Než mohl doktor z pohotovosti pana Dilawara konečně prohlédnout, uplynulo několik hodin. V té době už ale byl mrtvý, tělo začínalo tuhnout. Trvalo mnoho měsíců, než se vyšetřovatelé armádní inspekce dozvěděli poslední děsivý detail. Pan Dilawar byl podle většiny vyšetřovatelů nevinný člověk, který jen jel svým taxíkem kolem americké základny v nesprávném čase.

z potenciálu vysávaného z těl národních států a jejich občanů. Vraťme se ještě jednou k Attalimu: národy organizované ve státy „ztrácejí vliv na celkový běh událostí a postupují globalizací všechny prostředky, jimiž by mohly určovat osud světa a čelit strachu v mnoha jeho podobách“. Společnost už není státem chráněna; je dána napospas dravosti sil, které nemá pod kontrolou, v jejichž spoutání už ani nedoufá nebo si je podrobit nechce.

Především z tohoto důvodu se vlády států, snažící se ze dne na den mírnit aktuální bouře, potácejí od jedné ad hoc kampaně za zvládnutí krize a jednoho souboru nouzových opatření k druhému a nesní o ničem jiném než o tom, aby zůstaly po příštích volbách u moci; dlouhodobější programy a ambice nemají, natož aby měly vizi zásadního řešení stále se vracejících problémů země. Národní stát, z obou stran „otevřený“ a stále zranitelnější, ztrácí jak svou moc, která se vypařuje do globálního prostoru, tak politický důmysl a obratnost, jež stále častěji převádí do sféry individuální „životní politiky“ a „subsidiarizuje“ na individuální muže a ženy. Co z moci a politiky ještě zbývá na odpovědnosti státu a jeho orgánů, smršťuje se postupně na velikost odpovídající snad většímu policejnímu okrsku. Takový redukovaný stát může být sotva něčím jiným než bezpečnostním státem.

Málo lidí by bylo ochotno požadovat pro své vlastní, *osobní* volby onu zcela přesvědčivou autoritu, která kdysi vycházela ze *sociálně* daného řádu – a pokud ji přece jenom požadují, mají pouze mizivou naději, že se ostatní kolem podřídí a budou to akceptovat. Sociální scéna jednání dnešních lidí připomíná spíše dějiště ustavičné války, v níž se každodenně spouštějí a bojují nespočetné *průzkumné* bitvy – bitvy, jejichž cílem není prosazení nějakého pevnějšího (natož univerzálně závazného) kodexu chování, ale ověření mezí (jsou-li jaké) individuálních voleb, smlouvání a vyjednávání jejich jménem a zjišťování, jak velký prostor by se dal získat odhodlaným využitím správných zbraní. Jakmile se charakteristikou všech nabídek a nároků stává deficit legitimacy, jednání jejich jménem a v jejich zájmu (kdysi vnímané jako náležitý výraz nezměnitelného, nezpochybnitelného a zcela přesvědčivého řádu věcí) se začne měnit v akt násilí, v ukázkou *nelegitimního* nátlaku. Výsledkem je všeobecný dojem rychlého nárůstu míry násilí: další vydatný zdroj strachu.

Takový strach se šíří a rozptyluje po celém spektru životních cílů. Jeho zdroje zůstávají skryté a spolehlivě odolávají snahám o zmapování. Kdybychom tak mohli zaměřit své obavy a jednání určené na zmírnění bolesti, již způsobují, na nějaký objekt, který se dá lokalizovat, a je tedy, jak lze doufat, přístupný kontrole! Dokud se nám to nedaří, jsme odsouzeni tápat ve tmě. Držet se dobře osvětlených míst je snad méně mučivé, v konečném důsledku ale marné.

Ve své neschopnosti zpomalit závratné tempo změny, natož předpovědět a určit její směr, se zaměřujeme na věci, které můžeme – myslíme si, že můžeme, nebo jsme ujišťováni, že můžeme – ovlivnit: snažíme se kalkulovat a minimalizovat riziko, že se staneme obětí nespočetných a nespočítatelných nebezpečí, která má pro nás temný svět a jeho nejistá budoucnost v našich předtuchách v zásobě. Jsme zcela upoutáni hledáním „sedmi příznaků rakoviny“ nebo „pěti symptomů deprese“, vymítáním přízraku vysokého krevního tlaku a vysoké hladiny cholesterolu, stresu a obezity. Jinými slovy, hledáme *náhradní* úkoly, do kterých bychom mohli složit přebývající existenci-

ální strach, jehož přirozené ventily jsou uzavřeny; takové náhražky nacházíme v pečlivě promyšlených preventivních opatřeních proti vdechování kouře z cizích cigaret, konzumaci tučného jídla nebo „špatných“ bakterií (lačně ale do sebe lijeme tekutiny, které prý obsahují bakterie „dobré“), proti slunečnímu záření a nechráněnému sexu. Ti z nás, kdo si to mohou dovolit, se chrání před viditelnými i neviditelnými, aktuálními i anticipovanými, známými i dosud neznámými, roztroušenými, ale všudypřítomnými nebezpečími detoxikací vnitřku svého těla i domova, uzavírají se za zdmi, přístupy k obytným prostorům opatřují kamerami, najímají si ozbrojené strážce, jezdí v opancEROvaných autech a navštěvují kurzy bojových umění.

* * *

Moc a politika, uniklé ze společnosti, již prolomil a otevřel tlak globalizačních sil, jsou unášeny opačnými směry stále dál od sebe. Nutnost svést zase moc a politiku dohromady je problém a nesmírně těžký úkol, s nímž se s největší pravděpodobností toto století bude muset vypořádat jako s prvořadou výzvou.

Opětovné smíření odloučených partnerů v domově národního státu je tou nejméně slibnou z možných odpovědí na tuto výzvu. Na negativně globalizované planetě jsou všechny nejzásadnější problémy – metaproblémy podmiňující zvládnutí všech ostatních problémů – *globální* a jako takové neumožňují lokální řešení; lokální řešení globálně vzniklých a globálně živených problémů neexistuje a nemůže existovat. Pokud lze vůbec nového spojení moci a politiky dosáhnout, pak pouze na planetární úrovni. Jak to palčivě vyjádřil Benjamin R. Barber v rozhovoru s Arturem Domosławským [Domosławski 2004], „žádné americké dítě se ve své postýlce nemůže cítit bezpečně, necítí-li se ve svých postýlkách bezpečně děti v Karáči nebo v Bagdádu. Evropané se nebudou dlouho honosit svými svobodami, budou-li lidé v jiných koutech světa strádat a zažívat ponížení.“ V jedné zemi a dokonce ani ve skupině zemí už není možné demokracii a svobodu zajistit; jejich obrana ve světě plném nespravedlnosti a obývaném miliardami lidí, jimž je upřena lidská důstojnost, by nutně rozložila hodnoty, které mají demokracie a svoboda bránit. Demokracie a svoboda budou existovat buď planetárně, nebo vůbec.

Strach je nesporně nejhroživějším z démonů uhnízděných v otevřených společnostech naší doby. Nejděsivější a nejméně snesitelná z našich obav se ale líhne z vratkosti přítomnosti a z nejistoty ohledně budoucnosti. Tato vratkost a nejistota se zase rodí z pocitu bezmoci: připadá nám, že už věci nemáme – ať jednotlivě, odděleně nebo kolektivně – pod kontrolou. A jako by to samo nestačilo, chybějí nám nástroje, jež by nám umožnily vyzvednout politiku na úroveň, v níž už se nachází moc, a znovuzískat kontrolu nad silami, které utvářejí naši společnou situaci a určují rozsah možností a omezení naší svobody volby: kontrolu, která nám vyklouzla z rukou – nebo z nich byla vyrvána.

Dokud takové nástroje nenajdeme (přesněji řečeno *nevytvoříme*), démona strachu nevyženeme.

Zygmunt Bauman

(Z angličtiny přeložila Jana Ogrocká.)

Literatura

- Altheide, David L. 2003. „Mass Media, Crime and the Discourse of Fear“. *The Hedgehog Review* 5 (3): 9–25.
- Beckett, Andy 2004. „The Making of the Terror Myth“. *The Guardian*, 15. 10. 2004, G2: 2–3.
- Bowcott, O., R. Norton-Taylor 2003. „War on terror fuels small arms trade“. *The Guardian*, 10. 10. 2003: 19.
- Burns, J. F., E. Schmitt 2005. „Generals offer sober outlook of Iraqi war“. *New York Times*, 19. 5. 2005: A1.
- Domosławski, Artur 2004. „Jak ujarzmić kapitalizm“. *Gazeta Wyborcza*, 24.–26. 12. 2004: 19–20.
- Druon, Maurice 2004. „Les stratèges aveugles“. *Le Figaro*, 18. 11. 2004: 13.
- Gearty, Conor 2004. „Cry Freedom“. *The Guardian*, 3. 12 2004, G2: 9.
- Golden, T. 2005. „In U.S. Report Brutal Details of 2 Afghans Inmates' Deaths“. *New York Times*, 20. 5. 2005: A1.
- Grotowicz, Victor 2000. *Terrorism in Western Europe: In the Name of the Nation and the Good Cause*. Warsaw: PWN.
- Hamilton, Alexander 2001 (1787). „The Consequences of Hostilities between States“. Pp. 190–195 in Hamilton, A.: *Writings*. New York: Library of America.
- Kundera, Milan 1986. *L'art du roman*. Paris: Gallimard.
- Lagrange, Hugues 2003. *Demandes de sécurité: France, Europe, États-Unis*. Paris: Editions du Seuil.
- Meacher, Michael 2004. „Playing Bin Laden's Game“. *The Guardian*, 11. 5. 2004: 21.
- Morgan, Mattheew J. 2004. „The Garrison State Revisited: civil-military implications of Terrorism and Security“. *Contemporary Politics* 10 (1): 5–19.
- Orr, Deborah 2004. „A relentless diet of false alarms and terror hype“. *The Independent*, 3. 2. 2004: 33.
- Roy, Arundhati 2004. „L'empire n'est pas invulnérable“. *Manière de Voir* 75: 63–66.

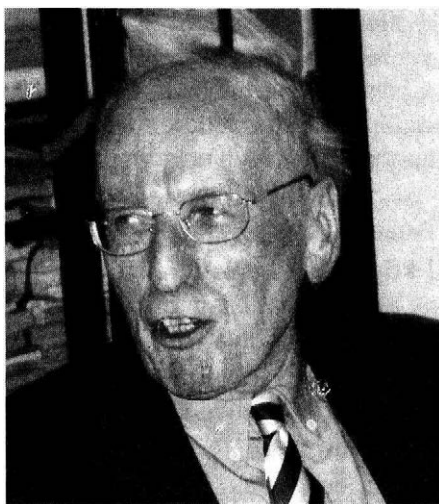
Doc. Jan Sedláček sedmdesátiletý

V průběhu letošního roku oslavil významné životní jubileum doc. PhDr. Jan Sedláček, CSc., stále aktivní člen katedry sociologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, která jeho dlouholeté působení ocenila při této příležitosti Stříbrnou medailí FF UK. Význam této vzácné osobnosti ovšem přesahuje rámec fakulty a nepochybně stojí za krátké připomenutí, jakkoli je málo pravděpodobné, že by se našli v sociologické obci jedinci, kterým jméno oslavence nic neříká.

Jan Sedláček se narodil 9. 3. 1935 v Opočně a vystudoval Filozofickou fakultu UK v Praze (1958). V době studia poznal řadu vynikajících učitelů a setkal se poprvé s oborem sociologie. Po absolutoriu zůstal na fakultě jako asistent na katedře filozofie, stále více se však zajímal o sociologii a v první polovině šedesátých let se spolu s dalšími kolegy zasazoval o její obnovení jako studijního oboru. To se jim v roce 1965 nakonec podařilo, a proto se dnes jeho osobní životní jubileum prolíná se čtyřicetiletým výročím působení na pracovišti, které procházelo samozřejmě různými a ne vždy příznivými změnami, ale přesto dokázalo naplnit mnohé z představ jeho zakladatelů. Přinejmenším v tom, že vychovalo několik generací sociologů školených v kontaktu se světovou sociologií a schopných pěstovat ji jako vědeckou disciplínu.

Jan Sedláček toto směřování od počátku významně ovlivnil. Překládal významná díla sociologů polských, podílel se na přípravě důležitých a ceněných slovníků (*Filozofický slovník* 1965, *Stručný filozofický slovník* 1966, *Malý sociologický slovník* 1970). Publikoval na svou dobu průkopnickou monografii *Pojem inteligence v sociologii* (1969), V sedmdesátých letech se koncentroval na oblast dějin sociologie (monografie *Východiska Durkheimovy sociologie* 1982) a dnes je zřejmě největším znalcem této problematiky u nás. Publikoval řadu statí v *Sociologickém časopise* i ve sbornících *Acta Universitatis Carolinae*, významným dílem přispěl i do *Velkého sociologického slovníku* 1996. Rozsáhlá je také jeho aktivita recenzní.

Docent Sedláček patří mezi výborné učitele, kteří působí především rozsahem znalostí a vlastním příkladem, pokud jde o vědeckou důslednost a zásadovost. Asi nebude nikdy patřit mezi „hvězdy“, které strhávají svým projevem, vznášejí se ve výšinách a ochotně se vrhají do neprobádaných oblastí. Patří k těm méně nápadným, kteří pečují o fundament oboru, kteří chtějí stavět na pevných základech. Bez takových „týmových hráčů“ arciž není možné solidně učit sociologii. Jan Sedláček pomohl

doc. PhDr. Jan Sedláček, CSc.
* 9. března 1935

oboru právě touto cestou, a je třeba si ho vážit nejenom jako odborné autority, ale též i skromného a čestného člověka, který neusiloval o kariéru, ale o to odpovědněji podporoval rozvoj oboru právě často nedoceňovanou prací na slovnících, překladech nebo recenzích, který dovede být důsledným, kritickým i laskavým oponentem byť jen v rámci diplomové práce. Jmenovaný je dodnes svým studentům i spolupracovníkům vzorem i svým korektním přístupem k druhým lidem, svým odborným rozhledem a životním nadsledem. Svoji spoluzakladatelskou roli, kterou on sám skromně odmítá, přetavil postupem času do polohy, kdy svým přístupem a svým dílem reprezentuje určitý typ sociologie, který pracoviště profiluje a dává mu tvář.

Zásluhy jubilanta o rozvoj oboru tedy rozhodně neleží jenom v minulosti:

Kolega Sedláček se věnuje intenzivně běžné výuce i přípravě doktorandů. I když není s ohledem na svou náročnou specializaci příliš často školitelem, podílí se aktivně na jejich přípravě i na rozvoji jejich kontaktů s katedrou, je rovněž členem oborové rady.

Jmenovaný byl nebo je členem významných hodnotících grémií, konkrétně například grantové komise AV i komise pro vědu FF UK.

Jan Sedláček pravidelně publikuje v odborném tisku, vedle toho je dlouhá léta členem redakční rady *Sociologického časopisu*, takže i tímto způsobem formuje „tvář“ české sociologie.

Docent Sedláček orientoval své zahraniční kontakty především směrem k sociologii polské. S ohledem na její prestiž a postavení ve světě zasluhuje mimořádného ocenění fakt, že byl jako jeden z mála světových sociologů jmenován čestným členem Polské sociologické společnosti.

Považuji za případné, že naše fakulta poděkovala oslavenci za to, co pro ni vykonal za dlouhou dobu svého působení, a zároveň ho ocenila jako výjimečnou osobnost, jejíž přítomnost v každodenním životě katedry udržuje a aktualizuje ty nejpodstatnější hodnoty akademické obce. Jako Sedláčkovi kolegové jsme již před pěti lety vydali při příležitosti jeho narozenin sborník (*Jedinec a společnost*, FF UK Praha, 2000), ve kterém vznikl prostor pro podrobnější osobní hodnocení a komentář jeho curricula (J. Havlová), jeho přínosu v kontextu „doby postheroické“ (M. Petrussek) i pro rafinovaně zinscenovaný osobní rozhovor s oslavencem (J. Buriánek, J. Šubrt), nemluvě o soupisu bibliografie a dalších příspěvcích. Jubilea se v jeho případě stávají opakovanou neformální výzvou, jak dotyčného ocenit, obdarovat, čím mu udělat radost. Není to vždy úplně snadné už proto, že obvykle pocty odmítá a oslavné řeči relativizuje, reaguje na ně s nemalou dávkou sebeironie v duchu svého vytríbeného smyslu pro suchý humor. Tím současně opakovaně potvrzuje své schopnosti sebereflexe a sociologické imaginace, svou vynikající intelektuální kondici a dar šířit kolem sebe pozitivní atmosféru. U Sedláčka se vždy snoubily racionalita s humanistickým étosem, slušnost a solidnost s odvahou a rozhodností, na jeho spolehlivost je možno kdykoli vsadit jakoukoli částku stejně jako na to, že dovede být zábavný, dvorný a empatický.

Plné zapojení do pracovního procesu dávalo skvělé vysvědčení i jeho fyzické kondici, ostatně jeho pozitivní vztah ke sportu je rovněž znám. V souvislosti s ne-

dávno prodělanými potížemi zazněly v letošních oslavách skryté i tóny temnější, avšak vše nasvědčuje tomu, že si provedené bilancování podrží pouze průběžný ráz. S vědomím, že některé hodnoty jsou natolik vzácné, že nikdy nebudou plně nahraditelné, se na jeho další účinkování na scéně sociologie těší řada zájemců z řad studentů, spolupracovníků i mnoha dalších kolegů. Přitom se kolega Sedláček zdá být předurčen pro jediný typ role, totiž charakterní. Takové, která postaví diváky do jednoho na stranu hrdiny. Takže obligatorní přání zdraví a mnoha dalších úspěchů lze chápat jako svého druhu derivaci: velmi si všichni přejeme mít tu čest znova se s Janem Sedláčkem setkávat ať už pracovně nebo jinak. Zaslouží si to ostatně i sama sociologie.

Jiří Buriánek

Velmi osobní gratulace Janu Sedláčkovi

Není jistě úplně obvyklé místo životopisné rekapitulace dát k životnímu jubileu veřejnosti k dispozici osobní dopis, který přece jen patří mezi jakási lidská privatissima – budou-li ovšem za nějaké dvacetiletí lidé vědět, co to je „osobní dopis“ a co to je „privatissimum“. Konstatuji tento poněkud pesimistický pohled do budoucna mimo jiné proto, že souzní s duchovním naladěním jubilanta: byl vždycky ve všem svém jednání a ve všech svých postojích pozoruhodnou jednotou pevné víry v budoucnost a umírněné skepse, že totiž nemáme příliš lhostejně spoléhat na to, že „ono to nějak dopadne“. On sám vstupoval do veřejných šarvátek poměrně málo, žil – jak říkají latini – spíše „v skrytu“, nezřídka ke škodě oboru. Ke škodě v tom prostém a jednoduchém smyslu, že jeho mimořádná skromnost, skutečná aristokratičnost ducha a až extrémní míra sebekritičnosti mu nedovolovaly vstupovat do diskusí a sporů, jež pokládal většinou právem za efemérní, a současně mu bránily uzavřít pedagogickou činnost soustředěnou především na dějiny sociologie syntetickou prací: z jeho pera by vyšlo dílo nepochybně faktograficky nesporné a myšlenkově invenční.

Jan Sedláček se narodil v Opočně, což jsem mu vždycky záviděl – to místo má opravdový *genius loci*. Vystudoval gymnázium ve Vrchlabí, v letech 1953–1958 filozofii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, kde setrval nejprve jako asistent (PhDr. 1957), poté jako docent (1980) dějin sociologie. Podílel se autorsky na prvním solidním poválečném *Filozofickém slovníku* (1966), pro nějž napsal většinu sociologických hesel, pak na *Malém sociologickém slovníku* (1970), sám pak vydal dvě monografie, v roce 1969 *Pojem inteligence v sociologii* a v roce 1979 *Východiska Durkheimovy sociologie: Analýza a kritika*.

Mimořádné zásluhy má o uvedení řady polských autorů do českého sociologického kontextu. Bylo již nescíslněkrát napsáno, jakou roli hrála polská sociologie

při revitalizaci sociologie české a Jan Sedláček byl jejím nejkvalifikovanějším mluvčím. Kdyby nebyl učinil nic jiného (ale bylo toho nesrovnatelně více), než že k nám uvedl dnes již klasický spis Antoniny Kłosowské *Masová kultura*, učinil dosti pro rekonstituci sociologie kultury a zejména pro postupné ustavování toho, čemu se dnes říká mediální studia. Sedláček psal recenze, anotace, glosy, jubilejní připomínky velkých osobností polské sociologie (naposledy Jana Szczepańskiego), z jeho textů by se dal sestavit znamenitý sborník, který by podal poměrně plastický obraz našich vztahů k sociologii polské a snad i naopak. Nikoliv náhodou je Jan Sedláček čestným členem *Polské sociologické společnosti*, která je ovšem (na rozdíl od naší, bohužel) společností prestižní a reprezentativní.

Nemohu pominout samozřejmě smutné období normalizační. Říci, že se choval statečně, nevystihuje stav věcí: Jan Sedláček byl příkladem člověka, v němž mravní imperativ byl opravdu kategorický – věděl, kam smí (či spíše musí) svádění ustoupit a kam ustoupit nesmí. I proto zaštitil svou autoritou vydání trojsvazkových sovětských *Dějin buržoazní sociologie* (ostatně vůbec ne špatných, psali je autoři, kteří by u nás „prokádováni“ asi nebyli), na nichž jsme se mnozí aspoň jako překladatelé „přiživilí“. A to nebylo málo a nebylo to bez rizika.

Těžiště Sedláčkovy práce bylo vždycky ve škole, v práci se studenty. Vím, že ne vždycky byl potěšen jejich vztahem k sociologické tradici a že se trochu bál, že tendence zpřetrhat kontinuitu sociologického myšlení znamená podřezat kmen sociologického vědění. Měl a má v tom pravdu: bez klasického konceptuálního aparátu se ničemu v současnosti rozumět nedá.

To ostatní, to zcela osobní – za čím si stojím svou životní zkušeností a svým mnohaletým přátelstvím s jubilantem – přijmete laskavě v podobě dopisu, který je adresován sice jubilantovi samotnému, ale (ač tak nebyl zamýšlen) je i výpovědí tak říkajíc pro veřejnost. Lidí Sedláčkova formátu intelektuálního a morálního nemáme ani zdaleka nadbytek.

Drahý a milý Honzo,

ani už nevím, kolik je to let a kdy jsme se poprvé setkali. Vím ale přesně, co nás od počátku spojovalo – láska k oboru, odpovědnost za něj, společné zájmy literární, interest o polskou sociologii a společná práce na nikdy nedokončeném díle vzdělávání těch mladých a stále více se od nás vzdalujících.

Jsem Ti upřímně vděčen za všechna ta společná léta, zejména ovšem za ta, kdy nás neúprosný čas – spíše však zloba hloupých a zaslepenost nezralých – rozdělily a kdy jsme na společném díle pracovat nemohli. Nesmírně si cením Tvé osobní statečnosti, absolutní korektnosti a nikdy nezklamávající spolehlivosti. Byl Ti dán do vínku dar, který je v našem českém kotlíku vzácný, dar slušnosti, lidské vnímavosti a laskavé pozornosti spolu s neústupností mravní všude tam, kde jsi nemohl (protože jsi věděl, že vnitřně nesmíš) překročit

meze, ať už byly diktovány či dány kýmkoliv. I přes nesouhlas v jednotlivostech jsme byli vždycky zajedno v tom, že bez této vzácné vlastnosti, již je lidská slušnost, nelze dosáhnout ničeho, co by stálo na základech pevných a trvalých. Čas prokázal naši společnou pravdu.

I dnes, kdy máme možnost spolupracovat, setkávat se, samozřejmě stále řídčeji, jak čas a věk nám dovolují či spíše nedovolují, zůstáváš pro mě tím, čím jsi byl vždycky – příkladem absolutní korektnosti, neúplatnosti a čestnosti. Silná slova? Kdepak, to jen tak zní, protože je kolem nás příliš mnoho nestydatého hluku těch, kdo se dožadují práv, jež jim ne náleží, a příliš mnoho nepoučenosti těch, kteří by měli nejprve s pokorou naslouchat a teprve poté mentorovat.

Byl jsi vždycky dobrým učitelem, skromným badatelem, který nerozšiřoval svůj záběh do nesmyslných šířek (což činím já a s postupujícím věkem na to doplácím), naprosto spolehlivou a nepochybnitelnou autoritou v dějinách sociologie světové i české, byl jsi pamětníkem, který – ačkoliv tolik dobrého i zlého musel uložit do své hlavy – nikdy nezneužil ani jediné informace. Tvoje obrana i těch, kteří si to zdánlivě nezaslouží, všude tam, kde to zavánělo křivdou, je vždycky činem impozantním. Naštěstí to dnes už není boj donquijotský.

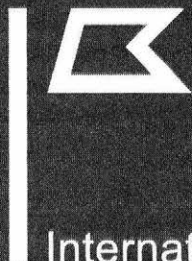
Drahý, milý Honzo, z celého srdce si přeju, abych ještě mnoho let ve zdraví a poklidu pozdního léta se s Tebou setkával, těšil se z drobných radostí a sdílel obavy o osudy věcí společných. Život nám většinou nedopřává příliš mnoho přátel – a je tomu tak dobře. Jsem z celého srdce a upřímně rád, že Tě mohu s vřelým a upřímným přátelstvím pozdravit k jubileu, na něž se – pravda – sice připravujeme celý život, ale většinou se z něho již netěšíme. Obhlédneš-li však ten lán, který jsi obdělal, bylo to dílo záslužné a velké.

A nejen za to Ti děkuji. Za přátelství, obětavost, pomoc a podporu ve chvílích zlých, za slušnost a charakterovou pevnost – za všechny ty vlastnosti, jejichž vzácnost doceníme vždycky většinou až příliš pozdě.

Bud' s námi ještě dlouho, těš se ze všech dnů, které Ti budou dány, a snad se raduj i z toho, kolika lidem jsi v životě způsobil radost a obdaroval je svou laskavostí a někdy i vládnou kritikou.

S upřímným přátelstvím a chlapeckou láskou Tvůj

Milan Petrušek

International
Visegrad Fund

www.visegradfund.org

Máte zajímavý visegrádský projekt? Pošlete nám ho!
Rendelekezik érdekes visegrádi pályázattal? Küldje el nekünk!
Macie ciekawy projekt wyszehradzki? Przyslijcie go do nas!
Máte zaujímavý višegrádsky projekt? Pošlite nám ho!

Mezinárodní visegrádský fond letos podpoří až 300 projektů v oblastech kultury, vzdělání, vědy a výzkumu, přeshraniční spolupráce, podpory turismu a výměny mládeže v zemích V4.

Více najdete na www.visegradfund.org

International Visegrad Fund
Drotárska cesta 46
811 02 Bratislava 1
Slovak Republic

*

Tel. +421 2 67 207 111
visegradfund@visegradfund.org

Pavel Machonin: *Česká společnost a sociologické poznání. Problémy společenské transformace a modernizace od poloviny šedesátých let 20. století do současnosti*

Praha, ISV nakladatelství 2005, 286 s.

Publikace, kterou Pavel Machonin označuje podtitulem „Problémy společenské transformace a modernizace od poloviny šedesátých let 20. století do současnosti“, naznačuje čtenáři, že jde o text, který navazuje na jeho předcházející publikované práce. Poznatky těchto prací jsou dostupné, jejich interpretace prošla řadou odborných diskusí a zaujala své místo ve vědomí odborné veřejnosti. Tato okolnost by mohla ulehčit recenzní vyjádření. Již titul publikace však signalizuje, že to tak snadné není. Autor si zadal nesmírně náročný úkol: chce nejen odborně reflektovat společnost, ale také sociologické vědění, jehož pomocí poznává společnost. Jde o krok velmi novátorský, avšak značně riskantní. Důvody jsou nejméně dva: potřeba reflexivity samotných vědních oborů není v domácí odborné veřejnosti zatím příliš uznávána a praktikována; druhý důvod je dán epistemologickou situací v samotné sociologii i sociálních vědách obecně – ta je velmi heterogenní až nepřehledná. Bez konfrontace s touto situací se nemohl autor obejít. V tom také spočívá nový autorův příspěvek k sociologickému poznání, se kterým se může čtenář v této publikaci seznámit. Autor o něm pojednává jak v samostatných metodologických pasážích, tak i při konstrukci poznávacích schémat v jednotlivých kapitolách. Tyto otázky chce také v recenzi zdůraznit. Již běžné porovnání nově předkládané publikace s předcházejícími publikacemi nabízí ještě jeden další rozdíl. Pavel Machonin vždy kladl velký důraz na empirické výzkumy, pomocí kterých chtěl poznávat nejen dílčí sociální jevy, ale společnost v její komplexitě. Z tohoto důvodu vždy pracoval s týmem odborníků; publikace textu a jeho interpretační kontext byly vždy do značné míry kolektivním dílem. V případě recenzované práce jde však o jeho au-

tonomní autorský počín. Uvádím to hlavně z toho důvodu, že právě v tomto se velmi zřetelně projevuje autorův poznávací přístup, jeho otevřenost, ale i zaujetí a angažovanost. V daném kontextu si mohl autor také dovolit zapojit do výkladu osobní zkušenost a nabídnout i generačně podmíněnou reflexi prožívaných událostí. K výše naznačeným přínosům se ještě vrátím při hodnocení publikace. S ohledem předem obsaženou obsahovou orientaci práce budu respektovat v recenzi tři hlediska: jednak budu krátce charakterizovat obsah publikace vcelku, aby čtenář získal přehled o pojednáváných tématech; důkladnější pozornost budu věnovat interpretačnímu rámci, který autor sleduje, a poznávacím problémům, které formuluje; na závěr recenze se soustředím na hodnocení publikace.

V úvodní části Machonin formuluje obsahovou strukturu knihy a její cíle. Poslání knihy spatřuje v kritické reflexi společenských změn, kterými prošla česká společnost v nedávných dekadách turbulentních geopolitických a mocenských změn. K takto artikulovanému úkolu přistupuje ze čtyř poznávacích pohledů: jednak uplatňuje svou životní i badatelskou zkušenost, již sebekriticky zařazuje do generačního kontextu; dále pracuje s poznatky empirických výzkumů sociálních nerovností a transformačních změn v české společnosti; v návaznosti na předcházející pohled hledá možná a produktivní teoretická zobecnění, která by – ve čtvrtém pohledu – měla mít povahu „racionálně a realisticky založeného poznání a hodnocení (v přísně vymezeném nejobecnějším humanitním normativním rámci) minulosti a současnosti, jakožto i kontingentního a variantního předvídání dohledné budoucnosti“ (s. 9). Uvedená poznávací orientace je spojena se stanoviskem, které předpokládá, že vědecké vědění může nabídnout možnost produktivního řešení sociálních konfliktů. Jinými slovy autor není ochoten smířit se s pozicí, kdy společenské vědy produkují jednostranné a vzájemně si odporující teorie a hypotézy, které vyvolávají jen falešné naděje a další společenské střety (s. 19). Takto charakterizuje

i zažitou situaci domácích sociálních věd – jejich silný příklon k preskriptivní a dogmatizující pozici a nedostatečný respekt k empirickému poznání a otevřenému teoretizování, jehož výsledkem může být i komplementární využití protikladných koncepcí. V textu uvádí řadu příkladů této situace jak z období 60. let minulého století, tak i nedávné zkušenosti s úlohou sociálních věd při reflexi transformačních procesů. V návaznosti na metodologický přehled se odvolává na výstižnou Marxovu formulaci k metodě politické ekonomie jako k procesu „reprodukce konkrétního prostředku myšlení“. Konkrétněji pak svou poznávací pozici charakterizuje jako společenskovědní realismus – přístup, jenž je obrácen ke skutečnosti, jejímu vnímání, zobrazování a poznávání i podmíněnému pravděpodobnostnímu předvídání. Určitou oporu pro tento přístup vidí v Bláhově „kritickém realismu“ či v Masarykově politickém a vědeckém realismu. Vnímá také podporu pro tento přístup u těch současných sociologů, kteří mechanicky nepřejímají poznatky z jiných období či kultur či nezabředávají do ploché empirické práce (ss. 80–81).

Tematická struktura publikace je soustředěna na dva okruhy: sociální nerovnosti a modernizaci společnosti. V obou příkladech zdůrazňuje možnost a nezbytnost porozumění oběma tématům jen v jejich návaznosti na komplexní pojetí sociálních systémů. Následující kapitola tedy pojednává o sociálních systémech celospolečenského charakteru a jim vlastních systémech sociální nerovnosti. Tato kapitola je svým rozsahem největší (má okolo 140 stran). Jejím obsahem však nejsou pouze poznatky z empirických šetření sociální stratifikace v české společnosti. Autor věnuje značnou pozornost také jejich interpretaci, a to v perspektivě, kterou naznačil v úvodní kapitole. Úvod této kapitoly vlastně demonstruje jeho pozici společenskovědního realismu. Zde – v kontextu sledovaného tématu – analyzuje interpretaci nerovností a spravedlnosti tak, jak ji formuluje marxismus a liberalismus obecně a v situaci české politické diskuse zvláště (zde po-

lemizuje s texty Ransdorfa, Ježka a dalších). Oba tyto ideologické přístupy charakterizuje jako „soustavu teorie a metodologie společenských věd ve vztahu k systémům společenských uspořádání ...“ (s. 46). Současná situace je podle autora charakterizována ústupem vlivu marxismu a převahou liberalistických přístupů. Považuji ji však za dočasnou, neboť dichotomie a napětí mezi oběma ideovými soustavami je rámcem, jenž umožňuje porozumět povaze významných sociálních uspořádání, jako je tomu v případě státního socialismu, postsocialistických transformací či možných postkapitalistických výhledů. Zbývající část druhé kapitoly se věnuje interpretaci změn ve vertikální sociální diferenciaci v české společnosti od 60. let minulého století. Využívá k tomu výsledky empirických výzkumů, na kterých se autor významně podílel. Některé z nich přehodnocuje, jiné interpretačně rozvíjí. I když jednotlivé poznatky mohou být čtenáři známy, má tato část práce přednost v dobře sestaveném výkladu změn v jednotlivých historicky významných situacích a v přesvědčivé argumentaci o hybridní povaze české společnosti jako systému sociálních nerovností. K tomuto zobecňujícímu závěru přispěly nejen výsledky empirických výzkumů, ale i metodologicko-teoretická konstrukce sociálního statutu a jeho ideálních typů. Podle těchto poznatků charakterizují současnou českou společnost (a obecněji postsocialistické středoevropské společnosti) nejméně tři ideální typy: (i) zděděný rovnostářský typ, (ii) sílící meritokratický typ a (iii) vyhrocující se typ třídní diferenciacce. Ve střetu těchto typifikací spatřuje nejen zdroje oslabené sociální soudržnosti, ale i obtížné situace pro hledání politického konsensu a přijetí strategicky orientovaných politických rozhodnutí.

Třetí kapitola je věnována pojetí společenské transformace, pro jejíž interpretaci hledá oporu v současných modernizačních koncepcích. Uvedený text navazuje na předcházející publikaci k danému tématu. I zde lze konstatovat, že jeho přínos je v přehledné formulaci autorových argumentů a jasné

formulaci shrnujících stanovisek. Na pozadí reflektovaných sociologických koncepcí modernizace formuluje autor – v duchu svého poznávacího přístupu – „uvážlivé“ stanovisko: chce zkoumat společenskou transformaci pomocí napětí a dichotomie mezi koncepcí modernizačního pokroku a mezi koncepcí konzervativního odporu vůči modernizaci resp. antimodernizačními představami. Uplatnění tohoto pohledu je však podle autora možné na základě některých základních předpokladů: (i) odmítnutí koncepce pokroku založeného na apriorně daných zákonitostech, (ii) uplatnění evolucionistického a komplexního přístupu při zkoumání vlivu modernizace na společnost, (iii) vnímání historické i prostorově-kulturní proměnlivosti modernizačních procesů a (iv) přijetí předpokladu humanistického charakteru modernizace. V tomto kontextu pak hodnotí jednotlivé proudy a koncepce modernizace – přijímá jejich argumenty, které umožňují uvážlivě provedenou syntézu, a odmítá vyhraněné jednostranné přístupy. K „uvážlivému“ pohledu jsou podle autora nejbližší koncepce reflexivní modernizace a neomodernizační přístupy, neboť „nezamlčují negativní stránky reálných modernizačních procesů, avšak vyzývají lidstvo k jejich neustálé kritické revizi“ (s. 209). Na uvedené koncepce navazuje a rozšiřuje je o pohled, jenž chce pochopit modernizaci jako komplexní kulturní proces (v již dříve formulovaném pojetí kultury v širokém slova smyslu). Kromě takto formulované evolucionistické perspektivy má pro autora důraz na kulturní rámec ještě další význam: umožňuje zkoumat napětí mezi kulturou a sociální strukturou, jejíž řešení zprostředkovává svými proměnami institucionální struktura a podmiňuje to, zda modernizační změny probíhají ve formě revolučních skoků a konfliktů, reformních programů či cestou společenských transformací. Důraz na institucionální aspekt pak autorovi umožňuje charakterizovat jak funkcionální hledisko – význam ekonomických, politických, vzdělávacích a socio-kulturních faktorů pro modernizační proces, tak i hlavní pole či klíčový článek, ve

kterém se mohou odehrávat kvalitativní společenské změny. Průsečík sociálně strukturálních a kulturních vlivů charakterizuje (ideálnětypicky) několika heterogenními vlivy: klasickou industriální modernitou, nerovnoměrně se rozvíjejícím postindustriálním kontextem, přežívajícím státně socialistickým kontextem a kontextem individualizace, jenž je prosazován postmoderními a liberálními ideovými orientacemi.

Závěrečná kapitola sleduje prognostickou perspektivu. Tu realizuje ve formě tří scénářů možného rozvoje, které specifikují strukturální vlivy ze strany socio-kulturních i modernizačních procesů. Vymezení strukturálních faktorů je zpracováno ve zobecňující podobě (ovšem v návaznosti na předchozí analýzu) – v podobě typologie vizí modernizačních procesů (od liberálního pojetí modernizace ke kritické koncepci globální modernizace) a typologie sociálně systémových změn (od liberální vize „konce dějin“ až po Stiglitzovo pojetí alternativ ke globalizujícím vlivům kapitalistického světového systému). Scénáře jsou navrženy pro situaci postsocialistických středoevropských zemí a pro situaci ČR zejména. První scénář – obnova rovnostářského státního socialismu – považuje autor za nežádoucí a nepravděpodobný. Druhý scénář počítá s možnou cestou k vyhraněným kapitalistickým poměrům severoamerického typu, kterou však považuje za málo pravděpodobnou. Třetí scénář počítá s dvěma možnými modely sociálního uspořádání: (i) evropským modelem sociálně reformovaného kapitalismu (vyvažujícím principy spravedlnosti a zásluhovosti) a (ii) modelu postkapitalistického uspořádání, který autor charakterizuje pomocí současné diskuse o negativních důsledcích globálního kapitalismu. Možnou perspektivu vidí autor v kontextu posledně jmenovaného scénáře a jeho modelových variant. Transformaci systémů vzdělání a obnovu úlohy elit považuje za klíčové faktory, které mohou působit ve prospěch výše naznačeného pozitivního scénáře.

Potud tedy charakteristika obsahu Machoninovy publikace. Již samotný přehled

témat a problémů, který recenze nabízí, naznačuje, že jde o značně robustní text, neboť chce obsáhnout společenské jevy v celé jejich šíři a při tom zajistit jeho přesvědčivost jak metodologicky, tak i návazností na prakticky řešené problémy. Aby autor těmto nárokům dostál, musel volit výklad v abstraktním pojmovém vymezení. To činí čtení náročnější a nabízí také možnost kritických námitek. K prvně jmenovanému argumentu však musím podotknout, že toto potenciální riziko, které je spojeno s každým pokusem o předložení komplexní sociální teorie, se podařilo autorovi překonat dobrou literární kompozicí. Text je i při této složitosti dobře čtivý, neboť výstižně pojmenovává a objasňuje problémy, které na nás intelektuálně i prakticky každodenně doléhají. V tomto ohledu je práce bezpochyby inspirativní, otevírá řadu problémů, přesvědčuje o potřebě jejich řešení a zdůvodněná řešení také předkládá. Na závěr recenze bych se chtěl některým těmto poznávacím problémům věnovat.

Předkládaná publikace představuje Machoninův pokus o „velkou“ teorii společnosti, pokus o řešení bytostného dilematu sociologického bádání, které je označováno jako problém vztahu mezi strukturou a jednáním. Jakýkoliv příklon k té či oné straně dilematu, jenž se bezpochyby jeví badatelsky jako schůdnější, vyvolává oslabení poznatků o druhé straně dilematu. To lze konstatovat i u Machoninovy koncepce. Její silnou stránkou je reflexe strukturních souvislostí a snaha o jejich převedení do ideálnětypického kontextu jednání. Nebude problém namítat, že tento přístup nezachycuje rozmanitý kontext jednání a situací, který ve společnosti vzniká s ohledem na rozevírající se sociální nerovnosti a modernizační tlaky. Při konstrukci svého teoretického přístupu Machonin explicitně uvádí, že usiluje o využití Marxova a Weberova přístupu (s. 184) a tento pokus provádí zejména v metodologické rovině. To je podle mého názoru demonstrace významného „přemostění“ mezi klasickou sociologií a současným sociologickým bádáním, i když bych v tomto vztahu viděl více dis-

kontinuit než autor. Tento pokus pak nabízí srovnání s autory, kteří obdobně o syntézu Marxe a Webera usilují, jako jsou J. Habermas či zčásti A. Giddens. Uvedení autoři ale takovou syntézu více přibližují kontextu jednání a komunikace a také více akceptují obtížnost překlenutí technicko-instrumentálních a kulturně-komunikativních zdrojů modernizace, než činí Machonin.

Další námitka se týká problémů predikce a na ni navazující celé zřetězení metodologických problémů. Pavel Machonin sleduje legitimní úkol sociologie, jenž spočívá v hodnocení úspěšnosti praktických opatření, která se prosazují ve víru společenských pohybů. Aby takto oslovil společnost, zapojuje do analýzy ideologické orientace, z nichž vyvozuje možné orientace jednání a z jejichž střetu se pak rýsují obrysy možných budoucností. Zmíněné řešení silně připomíná Mannheimovo poučení pro sociální vědy, které vyvozoval z analýzy ideologických střetů evropských moderních společností. Značná část významných současných sociologů uznává nezbytnost tvorby společenských výhledů (jak to ostatně demonstruje řada různých regulativních praktik) a nezbytnost představy o „dobré“ společnosti. Tyto aspekty spíše odděluje a tím udržuje i hranici mezi teorií a ideologií. Modernizační teorie jsou pak chápány jako teorie středního dosahu a svou předmětnou orientaci spíše spojují s analýzou nezamýšlených důsledků lidského rozhodování a projektování než se studiem strukturních souvislostí. Uvedený příklon také více tlačí ke kontextu jednání a potřebě odvíjet sociologické teoretizování z této pozice.

Recenzovaná publikace nabízí velmi silný impuls i důrazem na kompetitivní prostředí při tvorbě nových poznatků i na metodologický obrat, který inicioval K. Popper svou kritikou verifikačních metodologických přístupů a formulací falibilistické teze. S ohledem na velmi slabou reflexi důsledků obratu pro pojetí výzkumné aktivity v domácí vědecké komunitě jde o příkladný krok. I tento krok má stimulující význam – podněcuje ná-

mitky ke způsobu jeho promýšlení a uplatnění při interpretaci sociálních jevů. Např. Popperova argumentace je podmíněna odklonem od hledání pravdy a příklonem k eliminaci omylů, což bylo třeba vzít v úvahu.

Recenzovaná publikace může oslovit relativně široký a různorodý okruh čtenářů. Poskytuje rozsáhlou argumentaci pro čtenáře, který chce pochopit probíhající sociální procesy v kontextu nedávných a razantních historických změn, poskytuje také orientaci ve strukturních okolnostech, které působí na současný život lidí. V neméně míře může seznámit čtenáře s obtížnými metodologickými problémy, kterým musí čelit současné sociální vědy, a přesvědčit ho o nezbytnosti hledání vědecky založených odpovědí na současné sociální problémy.

Karel Müller

Jadwiga Šanderová: *Jak číst a psát odborný text ve společenských vědách*

Praha, Slon 2005, 209 s.

Kritika našeho vzdělávacího systému za nedostatek prvků vedoucích studenty ke kritickému myšlení patří již málem mezi pedagogická klišé. Také není žádným novým objevem, že jedním z těch chybějících prvků je dostatečná péče věnovaná písemnému formulování myšlenek. Vysoké školství se od jiných stupňů vzdělávacího systému liší kromě jiného také množstvím prostoru, který studentům poskytuje právě pro písemný projev formou požadavku nejrozličnějších seminárních a kvalifikačních prací. Často se ale setkáme s očekáváním, že studující se prostě naučí psát odborný text prostým psaním dalších a dalších prací, a že celý proces vytváření textu nevyžaduje zvláštní pedagogickou pozornost. Žpětná vazba od pedagoga a metodika „náviku“ mají ale v otázce psaní odborných textů úplně stejné místo, jako při učení se jakékoliv jiné dovednosti. Já sama jsem za celou dobu svého vysokoškolského studia neobdržela jediný komentář ani na jedné ze dvou fakult Univerzity Karlo-

vy, na kterých jsem studovala, na žádnou seminární práci, kterou jsem kdy vypracovala. Jaké tedy bylo mé překvapení, když jsem v roce 1989 přišla na jakousi Community College v Londýně, kde jsem chtěla navštěvovat večerní kurz literatury, a vyučující „si dovolil“ červenou tužkou vpisovat kritické poznámky do mého pracně sesmoleného elaborátu. V domýšlivosti téměř-absolventky vysoké školy jsem měla pocit, že je zbytečně puntičkářský, nebo že nechápe jemné odstíny mých brilantních myšlenek. Když se ale i jiní britští vyučující vyjádřili k mé práci stejně kriticky, přece jenom jsem byla nucena se zamyslet, jestli náhodou nejde o určitý systém vytváření odborných textů, který já prostě neovládám. Začala jsem pátrat po vhodné literatuře a velice rychle jsem zjistila, že v britsko-americkém prostoru existuje množství nejrozličnějších materiálů, příruček a učebnic věnujících se procesu a konvencím odborného písemného i ústního projevu.

Nemohu předstírat, že si k tématu vedu soustavnou bibliografii, avšak za patnáct let, co od té doby uplynulo, jsem se setkala s řadou metodických materiálů a směrnic britských i amerických univerzit, příruček a učebnic. Tamní vysoké školství má totiž zavedenou tradici „koučování“ zejména bakalářských studentů v zásadách odborného písemného projevu. V poslední době se zvláště na některých britských univerzitách rozbíhají i kurzy pro doktorandy. The University of Strathclyde k tomu účelu dokonce vydala sérii videoprogramů s metodickými příručkami (Rowena Murray, *Thesis Writing; Research Supervision; The Viva; Writing for Publication*, Glasgow: Centre for Academic Practice, University of Strathclyde, 1999). Téměř každá univerzita tiskne, či v době Internetu poskytuje v elektronické podobě, základní „návo- dy“ a rady studentům, jak přikročit k psaní seminární práce, jak pracovat s knihovními zdroji, či jak si poradit se „spisovatelským zablokovaním“ (writer's block). Vydavatelství pak publikují příručky na téma, jak napsat jaký druh kvalifikační práce (např. Estelle M. Phillips a Derek S. Pugh, *How to Get*

a PhD: *A Handbook for Students and Their Supervisors*, OU Press, 2000), dokonce i jak napsat jakou část práce (např. Chris Hart, *Doing a Literature Review: Releasing the Social Science Research Imagination*, Sage, 1998), a v neposlední řadě také samostatné učebnice pro kurzy odborného písemného projevu (např. R. R. Jordan, *Academic Writing Course*, Longman, 1999).

U nás zatím přehledná práce, která by se věnovala procesu vytváření odborného textu v českém prostředí, ale hlavně by také odpovídala na otázky, na které se studující bojí zeptat, a poskytla jim i srozumitelný „návod, jak na to“, chybí. Kniha socioložky Jadwigi Šanderové *Jak číst a psát odborný text ve společenských vědách* je čestným pokusem vyplnit tuto mezeru na českém trhu – a do značné míry úspěšným. Podle podtitulu jde o „několik zásad pro začátečníky“, avšak kniha tento rámec překračuje a nechává čtenáři-záčetníkovi nahlédnout i do „kuchyně“ vydavatelství a zkušenějších badatelů, kdy se na některých kapitolách ze své profesní perspektivy podílí vydavatelka SLONu Alena Miltová, a autorka Jadwiga Šanderová rovněž přispívá svými vlastními badatelskými postřehy.

Vysokoškolští studenti mají v této knize konečně před sebou text, který odlehčí jejich úzkostem při prodírání se houštím odborné literatury a jejím zpracováním, při psaní různých žánrů odborných textů a ústním prezentováním vlastní práce, včetně diplomových obhajob. Šanderová podává srozumitelný výklad rozdílů v různých odborných stylech, vysvětluje rozdíly například mezi kompilací, komparací, recenzní statí a dalšími odbornými žánry, se kterými se studenti na vysoké škole setkají. Po přečtení této knihy by se studující již nikdy neměli nevědomky dopustit plagiátorství a mělo by jim být jasné, co a jakým způsobem zařadit do seznamu literatury. Kapitola věnovaná vlastnímu zpracování odborného textu obsahuje cenné praktické rady, jak postupovat od formulace problému k editaci textu, ať už jde o seminární či diplomovou práci. Zvláště u této kapitoly, ale i na jiných místech, jsem při čtení

v duchu halekala: „Víc a houšť!“ – tedy, detailnější vysvětlení jednotlivých kroků a více příkladů. Autorka vysvětluje, jak vypadá maketa textu, ale začátečník by určitě ocenil konkrétní metodiku, jak ji pořídit, a jak z ní dospět ke konceptu textu. Stejně tak by bylo užitečné popsat konkrétní metody orientačního čtení odborného textu (např. čist úvodní a závěrečné odstavce, první a poslední větu odstavce a zbytek po diagonále; jak pracovat s rejstříkem a podobně). S radostí jsem také uvítala autorčin důraz na pořizování dokumentace z přečteného formou kartotékových kartiček, neboť jen nedávno jsem se setkala s doktorandkou, která ještě v životě o této formě dokumentace neslyšela. Ovšem opět by bylo ještě lepší, kdyby Šanderová podrobněji popsala, jak se taková kartička vytváří a možná i otiskla ukázkou.

Na celé knize je patrné, že je psaná v kontextu neexistence manuálu citačního stylu. Alena Miltová konstatuje, že různé obory si přizpůsobují normy ISO 690 a ISO 690-2 (s. 101). Problém je totiž v tom, že tyto dokumenty pouze vymezují, jaké druhy informací musí být obsaženy v jakém druhu citací, ovšem není ani jejich posláním vymezovat vlastní citační styl, tedy jakým druhem písma, v jakém pořadí a s jakou interpunkcí se tyto údaje musí uvádět. Už vůbec se normy nevěnují dalším oblastem citačního stylu, jako je způsob uvádění citátů, zařazení a číslování grafů, tabulek, psaní číslovek a nejrůznější jiné podrobnosti, které opět v britsko-americkém kontextu přesně stanoví mnohastránkové publikace, jako je *The Chicago Manual of Style*, *The MLA Style Manual and Guide to Scholarly Publishing*, *MHRA Style Guide: A Handbook for Authors, Editors, and Writers of Theses* a další, a pro běžné potřeby nejrůznějších časopisů vydavatelství a univerzit jejich několikastránkové zjednodušené výtahy a variace. U nás někdy používaná praxe, kdy se interní materiály kateder k citačnímu stylu studentských prací vyjadřují jednoduše odkazem na používání stylu *Sociologického časopisu*, je naprosto nedostatečná, neboť znamená, že si každý jednotlivý

studující musí styl ze *Sociologického časopisu* odvodit. O tom, že ani vydavatelství nemají v citačních stylech jasno, svědčí fakt, že jiný český odborný časopis mi k dotazu na citační styl, v jakém mám předložit redakci článek, namísto zaslání očekávaného dvoustránkového „house style“ doporučil, ať se podívám na nějaké jejich číslo. Učinila jsem: v prvních třech článcích byly použity tři různé styly. Je tedy nanejvýš záslužné, že se tato kniha snaží studentům představit jakousi standardizaci citačního stylu, i když musí na daném prostoru zůstat zákonitě neúplná a navíc může být pouze výkladem o více či méně zažitých konvencích, jejichž dodržování studentům pomůže, než výtahem opírajícím se o konzistentní a propracovaný styl.

Pokud se v případě citačního stylu kniha snaží o nápravu existující situace v českých společenských vědách, ve dvou dalších aspektech by sama potřebovala obohatit: o rysy referenční příručky a o rozměr 21. století. V prvním případě jde především o zařazení podrobného věcného rejstříku a o grafickou úpravu textu, která by zlepšila přehlednost poskytovaných informací. Bude-li studující hledat, například, jakou pomoc může očekávat od konzultanta, musí prolistovat pěkný kus textu, než narazí na příslušnou pasáž – a to musí vědět, že tam taková je, protože v obsahu ani v podnadpisech či tučném zvýraznění nic nesvědčí o tom, že se o tématu vůbec hovoří. Podstatně by pomohlo, kdyby byl text členěn daleko podrobněji například pomocí vytahování pojmů na okraj nebo podrobnějším dělením na podkapitoly.

Druhý problém nelze zdůvodnit generačním zařazením autorky, jak na jednom místě v otázce jí používaných konvencí sama činí, protože kniha je určena *současným* studentům. Měla by tedy věnovat prostor *současným* technickým pomůckám pro vytváření odborného textu. Autorka sice zmiňuje možnost vytváření kartoték v databázových programech, ale vysvětluje, že se jí neosvědčily, a dál se věnuje pouze rukou psaným poznámkám. Domnívám se, že lze těžko od

dnešních studentů očekávat, že si budou skutečně kartičky psát ručně. Vytváření kartiček v databázových softwarech tedy mělo být názorně vysvětleno, stejně tak, jako další možnosti elektronického zpracování dokumentace: bibliografický software (např. EndNote, Bibloscape, Citation 7, Procite) a možná i scanování citátů, tabulek a grafů ručními scannery s optickým rozeznáváním znaků (OCR), z nichž je text možné do databázové kartotéky jednoduše přenést (např. C-Pen, Quick-Link Pen). Konečně v části věnované knihovnickému výzkumu a rešerším se měl text zcela určitě kromě vyhledávání textů pomocí internetových prohlížečů zmínit především o elektronických specializovaných databázích. Autorka uvádí *Sociological Abstracts*, ale pouze jako časopis, zatímco tato publikace je daleko běžněji využívána on-line. Užitečné by byly alespoň stručné charakteristiky i dalších podobných databází, jako jsou třeba MLA, Historical Abstracts, a pak různé full-textové služby, jako ProQuest, JStor, History On-Line, Literature On-Line, Muse, z nichž některé jsou dostupné i z našich knihoven. Naprosto ovšem neměla chybět zmínka o podobných službách českých: především o databázích Česká národní bibliografie a Tam-Tam.

Na závěr jen jedna drobnost: autorka se v úvodu omlouvá za používání generického maskulina v celém textu, protože jiné řešení působilo kostrbatě. I s tímto výrokem by se dalo polemizovat, neboť, jak ukázal Zdeněk Konopásek v knize *Otevřená minulost* (Praha: Karolinum, 1999), genderovou neutrálnost je někdy možné bez krkolomností zachovat i v češtině. Moje výtka ale spíše směřuje k výběru autorčiných příkladů: v textu pro ilustraci pozitivních i negativních studentských přístupů používá fiktivní postavy studentů Michala a Honzy, čímž čtenáři vzniká dojem, že se autorka ve své pedagogické práci setkává pouze s muži. Podobné je to s přílohou čtyř studentských prací na konci knihy, které jsou uvedeny jako příklady, jak může vypadat dobrá studentská práce. S výjimkou prvního, u kterého jsou uvedeny jen iniciály, a pohlaví autora/ky nelze z textu určit,

jsou autory ostatních explicitně muži. Přijde mi tento postup nepedagogický, stačilo se u všech prací přidržet iniciál. Stejně je to s příklady bibliografických citací (s. 102), kde jsou citováni pouze muži, a vyloženě úsměvně působí skutečnost, že autorka, která celou knihu píše v první osobě, tedy v rodu ženském, se v závěru definuje jako „autor“ a „pedagog“ (s. 107).

Nicméně kniha Jadwigi Šanderové by se určitě měla stát povinnou četbou všem studentům společenských a humanitních věd. Myslím, že se autorka zbytečně úzkostlivě omezuje na sociologii, protože s výjimkou toho, že používá jako příklady jevy ze sociologie, není na diskutovaném problému celkem nic, co by se nevztahovalo třeba na studenty literatury nebo lingvistiky. Její kniha bude také vítanou úlevou pro ty vedoucí studentských prací, kteří jsou, stejně jako autorka této recenze, již znavení neustálým vysvětlováním trivialit studentům, jako je například rozdíl mezi parafrází a citátem. Zkrátka, od této chvíle hodlám do každé první hodiny semestru a na každou konzultaci k diplomové práci vstupovat zásadně vyzbrojena tímto textem a dám jej kolovat. Budu se také těšit, že se někdy dočkám druhého, propracovanějšího vydání s rejstříkem, více příklady, přátelskou grafickou úpravou – a příklady citací prací kolegů a studentek.

Libora Oates-Indruchová

Zygmunt Bauman: *Modernita a holocaust*

Praha, Sociologické nakladatelství 2003, 330 s.

Kniha *Modernita a holocaust* již zhodnocena a oceněna byla. V roce 1990 dostala Cenu města Amalfi za nejlepší evropské sociologické dílo roku. Jistě už byla mnohokrát recenzována. Anglické rozšířené vydání z roku 2000 již v Sociologickém časopise krátce recenzovala Petra Rakušanová [*Sociologický časopis/Czech Sociological Review*. 39 (1): 105–106]. Svoji recenzi chápu spíše jako osob-

ní výpověď. Pro mě osobně se totiž *Modernita a holocaust* stala klíčovou četbou. Ovlivnila mě jako člověka i jako sociologa. Na tu knihu nikdy nezapomenu.

Modernita a holocaust není o historii holocaustu. Bauman analyzuje vyhlazení Židů sociologicky. Proto kniha není ani tak o holocaustu, jako o moderní společnosti. Pro mě je však Baumanův text především o sociologické teorii. To neznamená, že by tragédie holocaustu tvořila pouhé pozadí nebo snad vycpávku. Bauman totiž ukazuje, že sociologové ani po více než padesáti letech nedokázali k holocaustu přistoupit jako k laboratorní moderní společnosti. Holocaust je tragickou ukázkou toho, co (také) umí moderní společnost založená na instrumentální racionalitě. Bauman vykládá holocaust jako možný produkt, nikoliv selhání modernity. Holocaust poukazuje na jeden z klíčových problémů moderní společnosti, totiž na neslučitelnost čistě účelové racionality s morálními hodnotami.

Baumanova kniha je složena ze tří částí. Tragédie holocaustu, jejíž sociologická analýza tvoří jádro knihy, je ze dvou stran obložena analýzou sociální teorie. V první části věnované sociologii Bauman rozebírá dosavadní sociologické analýzy holocaustu a přesvědčivě ukazuje jejich nedostatečnost, ve třetí části také věnované sociologii se zabývá návrhem nové sociologie morálky.

Ve střední části knihy autor analyzuje moderní společnost a holocaust, bohatě argumentuje a vysvětluje příčiny holocaustu. Již zde je nutné předeslat, že všechny příčiny, které vedly k holocaustu, jsou podle Baumana sociální. A zdaleka to není ono jednoduché a zjednodušené východisko, že lidé jsou přirozeně dobří, jenomže je kazi zlá společnost. Člověk podle Baumana není ani dobrý, ani zlý: je dobrý i zlý. Která z těchto dvou tváří se ukáže, záleží na sociálním kontextu. A totéž platí pro společnost. Ani společnost není dobrá, nebo zlá. Společnost má dvě tváře. Dobrou i zlou.

Z teze o dvojí tváři modernity i moderního člověka pak plyne jednoznačný, i když pro mě šokující závěr: *Holocaust se může opa-*

kovat. Tentokrát bychom mohli být obětmi my. Tentokrát bychom mohli být pachatelí my.

Myslím, že právě v tom spočívá morální krédo Baumanovy knihy. Ukazuje totiž, že za určitých okolností se každý z nás může stát pachatelem. Nikdo dopředu neví, jak by se zachoval. Pachatelé nejsou sociálně předurčení k páčání zločinu, jsou to stejní lidé jako vy i já.

Vždy, když přijde řeč na holocaust a Osvětim, lidé odvracejí zrak, jsou viditelně zhnuseni. Nikdo o tom nechce mluvit. Lidé si tváří v tvář holocaustu, na který nelze zapomenout, vytvořili svoje vlastní interpretace. Spáchali jej šilenci, lidé vyšinutí, nenormální, lidé s vražednými sklony. Šilenci se v hlavě zrodil šílený plán vyhlazení celého národa a za pomoci jiných šilenců jej pak krok za krokem racionálně uskutečňoval. Takovým interpretacím se nelze divit. Jsou totiž podporovány i vědou: existuje řada vysvětlení holocaustu založených na psychologických charakteristikách pachatelů.

Ale interpretacím zdravého rozumu se nelze divit ještě z jiného, podle mého soudu mnohem důležitějšího důvodu: holocaust se totiž vymyká pochopení zdravého rozumu. Přesahuje meze jeho chápání. Holocaust je sociálním produktem, který přesahuje meze lidského chápání i meze lidské představivosti – a to nejenom běžných lidí, ale i sociálních vědců.

Holocaust je tak mimo všechny typizace přirozeného světa uložené ve zdravém rozumu. Holocaust, jako produkt moderní racionální společnosti, je produktem umělým, nepřirozeným. Jestliže strom poznáš po ovoci, pak holocaust, jako ovoce moderní společnosti, poukazuje k umělosti a nepřirozenosti moderní instrumentální racionality. Jistě, toto ovoce je mimořádně odporné a odpuzující, ovšem, bohužel, je to ovoce. Moderní společnost může produkovat také produkty, které jsou ne-lidské, amorální. A proto jsou lidsky nepochopitelné.

Není tudíž překvapující, že holocaust je dokonce mimo všechny konstrukty sociál-

ních věd. Vždyť je sporné, kudy můžeme vést hranici mezi vědeckým a běžným lidským myšlením. Všichni jsme se při studiu sociologie naučili, že hranicí mezi vědou a běžným myšlením je racionalita a hodnotová neutralita vědy. Zavádět morální hodnoty do vědeckého bádání je dodnes považováno za hanebné, nevědecké, odsouzeníhodné. Ten, kdo do sociální vědy zavádí morální hodnoty, je v lepším případě považován za snílka a naivku, v tom horším je z vědecké komunity těch správných, hodnotově neutrálních vědců vyloučen.

Bauman ukazuje, že holocaust byl genocidou sice jedinečnou, ale naprosto normální, to znamená, že nebyl patologickou úchytkou vývoje modernity, jak se jej snaží ještě dnes mnozí vysvětlovat. Prohlásit holocaust za patologickou odchylku, za malformaci nebo deviaci, nemá logiku. Že by se najednou začali (téměř) všichni chovat deviantně? To je vskutku nepravděpodobné. V tomto ohledu byl tedy holocaust normální, byť byl jedinečný.

Jedinečnost holocaustu vyplývá jednak z jeho modernosti, jednak z toho, že se jedinečným způsobem setkaly faktory, které jsou normálně oddělené. Jedná se o spojení ideologie (zde radikalizovaného antisemitismu) s mocným centralizovaným státem řízeným byrokratickým aparátem v situaci války. Kromě toho byly tyto faktory spojeny s něčím, čemu Bauman říká masová lhostejnost. Masová lhostejnost přihlížejících (přesněji řečeno právě nepřihlížejících) byla nutnou podmínkou toho, aby se možnost (holocaustu) proměnila ve skutečnost.

Zdrojem masové lhostejnosti je podle Baumana byrokraticko-administrativní aparát, který produkuje technologicko-byrokratické vzorce jednání a současně mentalitu, jež tyto vzorce institucionalizuje. Tyto umělé vzorce jednání nahradily podle Baumana přirozené sklony lidí a v konečném důsledku vedly k nelidskosti. Umělé vzorce jsou totiž mnohem pružnější než vzorce přirozené. V rámci těchto vzorců jednání se násilí stává pouhou racionální a neosobní technikou. Umělé vzorce jednání tak umožňují páčání

činů, které by byly přirozeným zdravým rozumem nepředstavitelné.

Bauman se zde staví proti obvyklé sociologické tezi, kterou známe už od Hobbese, totiž že se člověk musí zbavit své přirozenosti, která je sociálně škodlivá, tím, že odevzdá část své svobody společnosti. Presociální pudy musí být nahrazeny pudy sociálními. Mnoho analytiků holocaustu z této teze vychází a příčinu holocaustu vidí buď v tom, že presociální stav nebyl ještě překonán (evolutionistické hledisko), nebo v tom, že selhaly kontrolní mechanismy modernity.

Bauman si naopak myslí, že mezi modernitou a holocaustem existuje výběrová afinita. Holocaust je vedlejším produktem moderního sociálního inženýrství. Je produktem moderních ambicí na vylepšení reality.

Pro moderní společnost našel Bauman metaforu zahradníka, který se na rozdíl od tradičního nemoderního správce obory snaží o kultivaci a pěstění. Stejně jako zahradník pečuje o svou zahradu, tak také moderní společnost, respektive ti, kteří jsou pověřeni její správou (technicko-administrativní aparát, tj. byrokracie), uskutečňují projekt na vylepšení svého produktu. Projekt v sobě imanentně obsahuje cíl, účel. Pro uskutečnění tohoto cíle je třeba pouze najít prostředky. Prostředky musí být efektivní. Kdo by se ptal na morálku, jde-li o kultivaci a estetizaci? Stejně jako zahradník hubí plevel a kultivuje kulturní rostliny, byrokratický aparát ve jméno konečného cíle zbavuje společnost všeho škodlivého, nebezpečného a nepotřebného. Kritériem rozlišování mezi tím, co je plevel a co kulturní rostlina, je kritérium ideologické.

Existence holocaustu je založena na třech podmínkách. První podmínka je ideologická: musí existovat cíl vylepšování reality, tedy jakási zahradníková vize, plán, projekt. Tomuto problému věnuje Bauman celou kapitolu své knihy, ve které ukazuje, jak došlo k radikalizaci antisemitismu a k jeho postupné proměně v ideologii rasismu. Ukazuje zde současně nezastupitelnou roli vědy, která ideologii rasismu dodala nezbytné racionální roucho. Bauman také vysvětluje, že by bylo

zjednodušené chápat antisemitismus jako pouhou heterofobii.

Druhá podmínka je instrumentální: musí existovat prostředek, pomocí kterého se dosáhne stanoveného cíle vylepšení reality. Takovým prostředkem je byrokracie. Podle Baumana je moderní byrokracie vnitřně schopná genocidního jednání, potřebuje jenom zadání, cíl.

Mechanismu byrokracie věnuje Bauman mnoho pozornosti. Právě byrokracii totiž činí zodpovědnou za holocaust. Holocaust je podle něj produktem byrokracie. Holocaust umožnily společně právě technické a organizační (administrativní, byrokratické) podmínky. Byrokratická kultura nemá žádnou pojistku proti nemorálnímu jednání. Byrokratická kultura založená na instrumentální účelové racionalitě nejenom holocaust umožnila, ale navíc, sama racionální, dodávala holocaustu rozumnost. V tomto ohledu plnila stejný úkol jako věda.

Podle Baumana byl holocaust organizovaný zločin. Myslím, že se dá říci, že byrokracie je schopná zorganizovat cokoli, tedy i zločin. Bauman však navíc pro mě překvapivě ukazuje, že byrokracie je vnitřně naprogramována k hledání optimálního řešení, což znamená, že má svou logiku a svou vlastní hybnost. Jakmile má technicko-administrativní aparát zadání, začne pracovat podle své vlastní účelové logiky a na morální korekce už nereaguje, protože je vylučuje jako neefektivní.

Na tomto podkladě také Bauman ukazuje, že původním Hitlerovým záměrem nebylo vyhladit Židy. „Konečné řešení“ se rodilo postupně a klíčovou roli v tomto zranění sehrála právě byrokracie.

Byrokracie stojí na účelové racionalitě. Ta je, jak známo, založena na oddělení od morálního hodnocení cílů. Bauman přesvědčivě ukazuje, jakým způsobem to dělá. Účelová racionalita produkuje dělbu práce (hierarchickou, ale zejména funkcionální), nahrazuje morální odpovědnost odpovědností technickou a dehumanizuje předměty byrokratické činnosti.

Všechny tyto produkty účelové racionality jsou zdrojem morální netečnosti a morální neviditelnosti. A to je třetí nutná podmínka existence holocaustu: ochromená společnost. Společnost, která nevidí, neslyší. Civilizovanost vede k ochromení přirozeného pohledu na svět. Bauman ukazuje, jak moderní kultivace učí moderní lidi kultivovaně odvracet zrak od věcí, které jsou kruté a ošklivé. Technicko-byrokratický aparát této morální netečnosti napomáhal tím, že Židy tzv. zapečetil: to znamená označil je a odsunul z dohledu. Tak se k morální netečnosti přidala morální neviditelnost.

Jenomže to, bohužel, není všechno. Osobně se mě nejvíce dotklo poznání důsledků byrokratické racionality pro samotné oběti. Bauman podrobně analyzuje racionální strategie obětí holocaustu i to, jak těchto strategií nacisté využili. Bez spolupráce obětí by mašinérie holocaustu nikdy nemohla běžet tak hladce. Židé byli postaveni do situace, která je nutila k racionálnímu jednání, o němž se domnívali, že jim umožní se zachránit. Jejich situace je vedla k hledání nových racionálních zdůvodnění jednání, jež jsou v jejich tradici zakázána.

Principy byrokratické racionality jsou vnitřně morálně netečné. Jsou založeny pouze na efektivitě. V případě holocaustu je třeba připomenout, že situace, ve které se oběti holocaustu nacházely, byla zoufalá a mezní. Šlo o život. Nepředstavitelný útlak způsoboval, že racionalita sebezáchovy stála na prvním místě a nejvýš a že morální zřetele ztrácely na ceně.

Tak došlo k tomu, že ideologie protizidovského rasismu, která mluvila o tom, že Židé nejsou lidé, protože se jako lidé nechovají, jsou zbabělí a vypočítaví, materiálně založení a odpuzující, se stala skutečností. Jednou z nezbytných podmínek existence holocaustu se tak stala sebedestrukce jeho obětí.

Modernita a holocaust je knihou o moderní společnosti bez pozlátka. Holocaust odkrývá druhou tvář moderní společnosti.

Modernita a holocaust je však také o sociologické teorii. Vybízí k revizi klasických zavedených teorií, ukazuje je v novém světle. Hlavní myšlenka není nikterak nová: moderní společnost založená na instrumentální racionalitě může produkovat zmetky. Jenomže hlavní otázka zní: jaké poučení si sociologická teorie z holocaustu odnesla? Bauman míní, že téměř žádné. Vzácně se vyskytující sociologické analýzy holocaustu se pohybují na úrovni již existujících teorií (deviace, oslabená sociální kontrola, psychicky vyšínutí jedinci, davo- vé šílenství). Ovšem holocaust nelze pomocí klasických sociologických teorií vysvětlit.

Podle mého soudu se Bauman domnívá, že stejně jako je moderní společnost reflexivní (termín A. Giddense), to znamená, že je sociologická, tak také sociologie musí být reflexivní, tedy že musí být společenská. Doby, kdy se sociologie úzkostlivě snažila oddělit od svého předmětu, jsou ty tam. Stejně tak musí být ta tam doba úzkostlivého dodržování hodnotové neutrality. Ostatně už i M. Weber dávno ukázal, že v praxi žádná čistá hodnotová neutralita není možná. Možná by stačilo, abychom si to přiznali a přestali to považovat za svůj handicap.

Bauman v poslední kapitole své knihy nazvané příznačně „K sociologické teorii morálky“ ukazuje, proč stávající sociologické teorie morálky neposkytují uspokojivý výklad zkušenosti holocaustu. Tyto teorie jsou totiž založeny na strategii sociálně-kauzálního vysvětlení morálních norem: morálka je odvoditelná ze sociálních podmínek a generovaná sociálními procesy. Společnost existuje, protože přirozené asociální a presociální sklony jejích členů jsou sociálně omezeny. Veškerá morálka tak vychází ze společnosti, společnost je továrna na morálku. Morálka je ztožněna s disciplínou.

Ovšem podle Baumana zkušenost holocaustu ukazuje, že morálka se projevuje v neposlušnosti vůči sociálně potvrzeným principům a v otevřeném vzdoru vůči solidaritě a konsensu. Presociální pudy nejsou nemorální ani asociální, ale jsou samy základem morálního jednání. Chování jednotlivců mů-

že být morální, i když je skupina odsoudí. Chovat se morálně mnohdy znamená zaujmout postoj, který veřejné mínění označuje za antisociální. Existují situace, kdy jednat morálně znamená vzepřít se autoritě společnosti. Pravomoci činit morální volby a odpovědnost za ně se nacházejí v lidském jedinci. Kořeny morálky sahají hluboko pod společenské mechanismy. Morálka není produktem společnosti, naopak morálka zde již je před každou společností. Morálka se stává objektem manipulace společnosti.

Podle Baumana bylo možno holocaust uskutečnit pouze pod tou podmínkou, že se neutralizovalo působení prastarých morálních pudů. Nacistický režim v tom uspěl, protože se mohl opřít o byrokratický aparát moderní společnosti.

Tyto teze podle mého soudu každého sociologa nutí minimálně k zamyšlení, když ne přímo k revizi jeho názorů na společnost, a následně minimálně k zpochybnění sociálních teorií o hodné společnosti a zlých lidech. Co se mě týká, na tuto výzvu už nikdy nemohu zapomenout.

Modernita a holocaust je knihou, která varuje, neboť ukazuje, že moderní společnost má dvě tváře – vždy existuje možnost, že se ukáže ta druhá. Stačí docela málo: zničit pluralitu, posílit moc národního státu a ve jménu zajištění bezpečnosti odebrat občanům kus jejich svobody. Taková situace bohužel není jen fantasmagorií. Události po 11. září 2001 ukazují, jak jsou vystrašení lidé ochotni kousek po kousku odevzdávat svou svobodu státu. Že nám chybí velká vize, projekt, cíl, zkratka ideologie? A že by se z antiislamismu taková ideologie nemohla utvořit? Instrumentální byrokratickou racionalitu již máme. Morální netečnost, lhostejnost a morální neviditelnost může být snadno po ruce – pro většinu z nás je přece muslim za horizontem našeho dohledu. A kromě toho, oni za to můžou. Za co? No přece za všechno.

Helena Kubátová

Wojciech Kalaga (ed.): *Dylematy wielokulturowości (Dilemata multikulturalismu)* Kraków, Universitas 2004, 366 s.

Andrzej Szahaj: *E pluribus unum? Dylematy wielokulturowości i politycznej poprawności (Dilemata multikulturalismu a politické korektnosti)* Kraków, Universitas 2004, 197 s.

V ediční řadě „Horizonty modernity“ („Horizonty nowoczesności“) krakovského nakladatelství Universitas vyšly v loňském roce dvě knihy, jejichž názvy slibují zpracování tematiky „dilemat multikulturalismu“. Kniha v redakci Kalagy představuje sborník prací z různých vědeckých oborů, od etnologie, antropologie, přes filozofii, sociologii, až po literární a filmovou vědu. Rovněž tematicky pokrývá širokou škálu zájmů, jako je problematika totožnosti, teritoria, cyberprostoru, pohraničí, emigrace, lokálnosti, globalizace atd. Právě interdisciplinárnost je hlavním trumfem tohoto souboru. Texty pojednávající o kulturní rozmanitosti jsou samy bohatě diferencovány, což vytváří jakousi elegantní metazávistost. Jinou jejich předností je fakt, že i když všechny práce publikované ve sborníku jsou důkladné studie, ve svém teoretickém aspektu často zanechávají více otázek než odpovědí.

V první části nazvané *Teritoria a totožnost* je kladen důraz na problematiku Jiného v kultuře a s tím související otázku totožnosti v psychologickém, sociologickém a filozofickém smyslu. Zygmunt Bauman v ní mimo jiné uvažuje o problému cizince a ukazuje společenskou harmonii a ekonomický pokrok jako dva hlavní motory vytvářející segregaci a „lidský odpad“, jak Bauman nelítostně nazývá jedince neschopné se přizpůsobit. V postmoderním světě, kde neexistuje „země nikoho“, kterou by mohli obývat lidé vyloučení ze společnosti, už nemá smysl zvedat vysoké zdi a namlouvat si, že nás mohou oddělit od jiných. „V tomto světě jsme všichni „uvnitř“, odsouzení k intimnímu a dotěrnému sousedství všech zbývajících obyvatel

zeměkoule". Hranice, nebo také frontová linie, je rozptýlena všude a řešení otázky takto globalizovaného cizince je v gesci globální politiky, která, jak nakonec shrnuje autor, neexistuje.

V druhé části (*Multikulturalismus: pohraničí, hybridy (g)lokálnosti*), kdy se pojednává o ontologii střední Evropy, o pohraničních územích nebo o emigraci, dostává otázka multikulturalnosti prostorovější, někdy geografický rozměr. Nejdůležitějším textem této části je však stať Ewy Rewersové vytyčující možné teoretické rámce zkoumání multikulturalnosti. Autorka uvádí možnost pojímat ji jako výchozí stav (jako v Lotmanově koncepci kultury) nebo jako kategorii mající původ v herderovském přesvědčení o neprostupnosti kultur (na tento její aspekt poukazuje Wolfgang Welsch), která „nejen zvětňuje stávající hranice, antipatie a nedorozumění, ale slouží, vědomě či nikoli, rozvíjení ideologií založených na kulturním fundamentalismu, separatismu a nakonec i rasismu". To jsou snad nejobtížnější otázky, které vyvstávají při úvahách o multikulturalismu. Jejich důležitost podtrhuje ve svém článku také Edward Mozejko, když uvádí názory vůči multikulturalismu zdrženlivé či dokonce kritické, které zdůrazňují „oddělující" důsledky, jež může mít. Mozejko se proto přiklání ke stanovisku, že „prvotním hříchem oficiálního multikulturalismu je to, že vychází z politických důvodů", a měl by se tedy omezit na oblast kultury. Sám však přiznává, že jeho podmínkou je existence systému otevřené společnosti, což znovu vrací problém do společensko-politické sféry. U těchto otázek se ještě zastavím, až budu mluvit o druhé knížce krakovského nakladatelství.

Ewa Rewersová, abych ještě zůstala u její stati, rozebírá dvojici pojmů, které jsou při popisu multikulturalismu užitečné – globálnost a transkulturnost –, uvažuje o různých úrovních prostoru od lidského těla po virtuální prostor, jež jsou utvářeny kulturně (a proto také podléhají globalizaci), a nakonec se zaměřuje na prostor města. Textem prochází argumentace týkající se společen-

sko-filozofického základu postmodernity či doby, kterou Rewersová nazývá post-post-modernitou (odrážející nedůvěru v potenciál sociologie k reflexi současných kulturních jevů: „v sociologickém pojetí zaniká to, co se ve filozofii, antropologii a teoriích postmoderního umění zdá z dnešní perspektivy nejzajímavější: odpor proti jistým důsledkům postmodernity, které její obhájci umně zamlčují, a zájem o nejnovější jevy v kultuře"), což činí z celého textu raritu hodnou opakování čtení.

Útok na pojem multikulturalismu v několika pracích tohoto sborníku byl veden rovněž z pozice zmenšující jeho praktický význam. Někteří autoři mají sklon ho pojímat jako svérázný marketingový tah, který má přitáhnout pozornost k určitému regionu jako k něčemu výjimečnému právě svou různorodostí a rozmanitostí. Jedním z využitých příkladů je polské východní pohraničí s jeho mytologií: „pohraniční zápolení s jinakostí není nic jiného než výtvořem místních organizátorů kulturního života". Jinými slovy, čím větší důraz na kolorit místa či společnosti, tím lépe se prodávají, zvláště turistům. Copak tomu není podobně v případě prodeje německo-česko-židovské tradice Prahy?

Třetí část sborníku, *Identity teritorií, identity (v) síť(ch)*, se soustředí na v tomto kontextu vděčné téma městských a virtuálních prostorů a cyberprostoru.

Naprosto odlišný přístup k tematice multikulturalismu předkládá v druhé knize z police nakladatelství Universitas Andrzej Szahaj, jeden z radikálnějších představitelů postmoderní filozofie v Polsku, který se ochotně přiznává k intelektuálnímu přibuzenství s Richardem Rortym. V knize *E plus unum?* nabízí systematický přehled teoretických stanovisek týkajících se multikulturalismu v perspektivě politické filozofie: v první řadě jsou zde uvedeny koncepce Charlese Taylora, Willa Kymlicky, Iris Marion Youngové i Yael Tamira. Na rozdíl od badatelů seskupených kolem vydavatelského projektu Kalagy, pojímá Szahaj multikulturalismus rozhodně jako jev společenský a politický. V celé knize

se autor zaměřuje na multikulturní realie v americkém vydání, proto také vyhrazuje místo kapitolám věnovaným konceptualizacím této společnosti s pomocí různých metafor (známý *melting pot*, ale i *boiling pot*, *salad bowl* či balkanizace Ameriky). Multikulturalismus se dá objasnit také jako reakce na globalizaci i odlišování. S tímto záměrem se Szahaj odvolává na Zygmunta Baumana a jeho v četných textech vyjádřené myšlenky o vyobcování a vyloučení jedinců z postmoderního víru událostí.

Velmi zajímavá a poučná je poslední kapitola knihy, i když je k předchozímu trochu „přilepena“, týkající se politické korektnosti. Autor se sobě vlastní rozvážností v ní uvádí argumenty proti bezmyšlenkovité kritice a výsměchu stíhajícím jazykové projevy politické korektnosti. Aniž by popíral absurdnost užívání výrazů typu *vertically challenged* místo *short* k popisu osoby malého vzrůstu, zdůrazňuje axiologický význam mnoha nově zaváděných slov, jejich kontextu a interpretace.

Nejzajímavější linií v knize *E pluribus unum*? jsou však úvahy o multikulturalismu jako o specifické ideologii, jež s sebou nese závažné společensko-politické důsledky. Některé z nich se objevily už v recenzovaném sborníku. V tomto smyslu si autor všímá toho, že „v našem vztahu k cizím kulturám dochází často k typickému střetu hodnot, které chceme najednou vyznávat: úcty ke kulturní odlišnosti, která je pokládána za hodnotu samu o sobě, a lidských práv vztahujících se k jedinci“. V zásadě se přitom přiklání k tomu, aby měla přednost pravidla vyplývající z respektování lidských práv. A to v západní kultuře, nebo jak ji s oblibou charakterizuje v kultuře, v níž dominuje liberální demokracie, s velkou rozhodností, kdežto v jiných kulturách „po dlouhém přemýšlení“ či „v krajním případě“, poněvadž jednání motivované zachováváním lidských práv chápaných z pohledu euroatlantické kultury může být na jiných místech zeměkoule pokládáno za paternalismus, i když je v zájmu tamních obyvatel.

Nejjednodušší příklad vyvolání takového střetu, který uvádí také Szahaj, se nabízí, podíváme-li se na pokusy sladit feministické zájmy s diskurzem multikulturalismu, či dokonce mu je připsat. Krátce řečeno jde o to, že zachovávání individuálních práv žen, za něž bojují feministická hnutí, čili rovněž práv týkajících se často osobních, domácích a rodinných situací, se nedá sladit se snahou uspokojit touhy kulturních menšin jednat svobodně v rámci skupiny, když jde o zachování společenského života. To znamená, že sňatek dětí, klitoridiktomie (obřadní odstranění poševní díry) či požadavek, aby se oběť znásilnění provdala za násilníka atp. jako svérázné „kulturní vzorce“, poněkud odlišné od západních, by neměly získat přednostní postavení vůči právům jedince.

Často se navracejícím problémem v úvahách Szahaje, či snad spíše jedním ze závěrů je také zrádnost přiznávání práv celým skupinám či menšinám, nedůležité zda etnickým, sexuálním nebo náboženským, vzhledem ke skutečnosti, že takové zákonodárství chybně posiluje vnitřní homogenitu těchto skupin a opomíjí individuální rozměr, takže paradoxně přiznávajíc největší práva nejradikálnějším vrstvám v rámci menšiny představuje faktor, který ohrožuje jednotlivce, jež se neдрží v okovech ortodoxie uvnitř menšiny, a utlačuje „menšinu uprostřed menšiny“. Ještě jiným paradoxem, který se tu objevuje, je to, že vznik multikulturního diskurzu povzbuzuje k tomu, aby se lidé pojímali v kategoriích, jejichž význam se už desetiletí snažíme potlačit, jako je barva kůže nebo vyznání. A co více, *ideologie* multikulturalismu směřuje přímo k *radikálnímu* multikulturalismu, který se nakonec rovná etnocentrismu menšinové kultury, jakým je například etnocentrismus černochů. Toho si všímá ve zmiňovaném textu také Mozejko, avšak zastavuje se na stupni odhalení problematické sféry a využívá to jako argument, který má zabránit, aby se nad ní rozprostřel ochranný deštník pojmu „multikulturalismus“. Společensko-politickému kontextu se tu ale nedá uniknout, což si tento autor nakonec uvědomuje, avšak

nevyjadřuje se k němu. Konec konců z multikulturalnosti vznášející se v sociální prázdnotě by zůstal v nejlepším případě jen materiál na folklórní festival.

Szahaj v reakci na tyto hromadící se obtíže nabízí neobvykle vyvážené názory, opírající se o banální tvrzení, že relativismus vymyslela jen západní kultura. Zejména se přimlouvá za subtilní, nebojovný a „přející“ západní etnocentrismus, který se snaží vyrovnat se s multikulturalismem pragmatickým a institucionálním způsobem. „Obecně dává přednost kontextuálnímu přístupu, citlivému k zvláštnostem a situacím, cenícímu si více ‚detailního‘ rozmyšlení pro a proti (politického, spojeného s praxí) než hodnocení ‚ve velkém‘ (filozofického, snažícího se formulovat nadčasová a nekontextuální).“ Jako shodné s takovým přístupem předkládá například stanovisko postmoderního liberalismu Johna Graye a názory Richarda Rortyho či Nancy Fraserové.

Szahajova knížka je především rozumným a zdravým hlasem v diskusi o menšinách, proto by se měla stát povinnou četbou pro každého, kdo se touto tematikou v teorii či praxi zabývá. Ujmout se slova na obranu hodnoty evropské kultury a civilizace je možno nejen v hysterickém tónu Oriany Falaciové, ale také s rozvahou, erudicí i porozuměním pro složitost problémů spojených s jinými. Je vhodné do ní nahlédnout také před tím, než zaujmeme místo na některé ze stran veřejné debaty, která vzbuzuje v Polsku pořád silné emoce a týká se práv sexuálních menšin.

Obě knihy, i když se navzájem tolik liší stylem i badatelskou perspektivou, představují důkladné uvedení do problematiky multikulturalismu, nešetřící kritickými úvahami o teoretickém rámci tohoto pojmu, šíří jeho užítí a racionálním společenským uplatnění. Kdo má oči pro čtení, nechť čte.

Joanna Derdowska
(Z polštiny přeložil Jiří Ogrocký.)

Karel Krejčí: *Sociologie literatury*

(cyklostylováno 1944, 150 s.), reeditováno (Ivo Pospíšil, Miloš Zelenka, eds.), Brno, Masarykova univerzita 2001, 124 s.

Karla Krejčího (1904–1979), polonistu, komparativního literárního vědce a sorabistu, sociologie přitahovala ve dvou rozměrech – jako „obecné téma“ (sociologie literatury jako jeden z metodologicko-teoretických předpokladů každé solidní literární historie) a jako praktický analytický nástroj: sociologický přístup se projevuje v řadě Krejčího speciálních literárněvědních a literárněhistorických prací, zejména v textech *Polská literatura ve vírech revoluce*, 1934, *Heroikomika v básnictví Slovanů*, 1964, ale také v životopisných studiích o A. M. Tilschové a Jakubu Arbesovi, ba dokonce v *Praze legend a skutečností*, 1957. Dlužno zdůraznit, že Krejčího jako *sociologa literatury* si pohříchu povšimnuli dříve literární vědci než sociologové, zejména Antonín Měšťan (1999) a Aleš Haman (2000). Přirozeně nelze pominout zásluhný čin Ivo Pospíšila a Miloše Zelenky, kteří cyklostylovaný „protektorátní“ text Karla Krejčího *Sociologie literatury* z roku 1944 reeditovali (s vrocením 2001 bez povšimnutí ze strany sociologické obce) a opatřili obšírným, byť místy poněkud záhadným úvodem (Krejčího biografie totiž končí rokem 1958, protože prý „pozdější literární a politické osudy po roce 1958 představují již odlišnou a zcela samostatnou kapitolu“, s. 29). Horší službu nelze nikomu prokázat: Krejčí-člen strany, Krejčí-akademik, Krejčí-nositel nejvyššího polského vyznamenání, ale taky Krejčí-zednář... tak co bylo dál?

Nemyslím (ačkoliv si tím nejsem úplně jist), že je dnes nutno hájit právo *sociologie umění* a tedy i *sociologie literatury* na svěbytnou existenci, a to nejen v rámci sociologie samotné (tam kontinuálně, i když s podstatnými věcnými proměnami, prostě existuje: ve Francii např. ve znamenitých studiích Nathalie Heinich, která vydala několik knih, které by stály nejen za čtení, ale i za překlad, například *Goyova sláva: Esej z antropologie*

uctívání, 1991; *Býti umělcem: Proměny sociálního statusu malíře a sochaře*, 1996; *Býti spisovatelem: Tvorba a identita*, 2000). Existuje ale dokonce v rámci solidně pojaté literární vědy. I v textu tak vypjatém – ve vztahu ke „klasické literární teorii“, jíž je známý *Úvod do literární vědy* z roku 1995 (u nás vydaný 1999), má soubor témat, jimiž se „klasická sociologie literatury“, jejímž je Karel Krejčí modelovým představitelem, zabývá, své pevné a relativně rozsáhlé místo. Proměnily se akcenty, důraz na sémiotickou a komunikativní funkci vzrostl, objevila se témata nová – ale (a to podtrhněme) u Krejčího začasť *in nuce* již připomenutá: rozsáhle je dnes stále znova diskutována role ideologie (ta ale z důvodů snad dobových u Krejčího jako samostatné téma chybí), podrobně je rozebrán obraz feministické literatury atd. Jinými slovy – ani radikálně postmodernistické kompendium literatury ze sociálního kontextu nevyděluje. S některými našimi pozéry odmítajícími „sociální funkci umění“ jako anachronickou ptákovinu (např. Patrik Ouředník a kupodivu taky sociolog práva Jiří Příbáň) můžeme souhlasit v jediné věci: literatura již přestala substitovat některé funkce občanské společnosti, což je nepochybně dobře. Literatura však nemůže abdikovat na to, že v rámci *ustavující se a stabilizující se občanské společnosti* bude více než jen sebestředným popisem a zobrazením většinou jen toho, co je ve společnosti marginální, ošklivé a odpudivé. Mimochodem – na patologickou zálibu pozdně moderní společnosti v ošklivosti upozornil (pomineme-li již Nietzscheho) filozofující biolog Ludwig von Bertalanffy. Nemluví o autorské sebestřednosti: literatury, mluvím o autorské sebestřednosti: literární dílo, které komunikuje samo se sebou a s totálně individualizovaným čtenářem, se totiž opravdu předmětem vážného sociologického studia stát nemůže. Nebo může? Jako výpověď o tom, jak se umění proměnilo a jak se proměnil jeho vztah ke společnosti? Část literatury a výtvarné a hudební tvorby byla ovšem vždycky tím, pro co se v posledních letech ujal termín *efemérní kultura*, její produkty však nikdy nebyly za „skutečnou“, „autentic-

kou“ součást kultury (řekněme v adorno-vském smyslu) považovány.

To je ale otázka, kterou v této vypjaté podobě neznal ani Karel Krejčí, ani jeho velcí současníci: diskuse o *l'art pour l'artismu* jsou proti individualistické vzpouře některých autorů (a ve výtvarném umění je situace myslím ještě nápadnější) slabým odvarem sociálně necitlivého egotismu. Proti časům Karla Krejčího s *dominantou literatury a výtvarného umění* (a pomalu se prosazujícího rozhlasu) dnes dominuje svět tzv. mediální, *svět audiovizuální kultury*. A ten je – bez jakékoliv nadsázky – předmětem sociologického studia v míře až nepředvídatelné, protože „mediální analytici“ dobře a rychle pochopili, že mocný nástroj, který mají v rukou, nebude fungovat, nebudou-li poměrně přesně znát, *v jakém sociálním prostředí* a za jakých sociálních podmínek audiovizuální média působí. Literatura asi zbytečně vyklízí pole a *abdikovat na sociologii literatury právě dnes* se jeví téměř jako něco na způsob „zrady vzdělanců“ (Julien Benda arcit v poněkud jiném kontextu).

V těchto souvislostech má smysl se nad studiemi (plural je na místě) Karla Krejčího znovu zamýšlet, jakkoliv byly původní autorské ambice skromné. Zdůrazněme ale, že Krejčího *Sociologie literatury* je *jediným* textem tohoto druhu u nás. Jistě, Krejčího pokusu předcházela jednak česká vydání některých klasických textů z této oblasti (mám na mysli zejména Guyaua, 1925, Hennequina, 1896, Ruskina, 1901 a 1910, Šklovského, 1933, Taina, 1873 a 1913, velký výbor z Taina uspořádal Václav Černý v 70. letech a vyšel poté pod „cizím jménem“), jednak sociologické usilování *Pražského lingvistického kroužku* a – nikoliv na místě posledním – sociologizující čtení beletrie, které u nás na úroveň vpravdě evropskou povznesl Masaryk.

Sociologa samozřejmě může a musí zajímat, k jakému posunu došlo od let čtyřicátých, kdy Krejčí psal, do současné doby – vnějším ukazatelem mohou být odkazy na dobové autority. Krejčí ve svých sociologicky orientovaných textech a zejména ve dvou pří-

mo programových studiích z let 1944 a 1946 odkazuje zásadně jen na nezpochybnitelné klasiky disciplíny – Taina, Guyeau, Müllera-Freienfelse, Saint-Beuva, Burckhardta, Henequina, Brunetièra a – což není bez zajímavosti – na ruského autora P. Sakulina (a to i v textu vydaném za války). Je přirozené, že základní badatelská polonistická orientace Krejčího vede k Ingardenovi, a to zejména k jeho nepopíratelně nadčasové koncepci „konkretizace“ literárního díla, a k J. S. Bystroňovi. Vztah Krejčího k Mukařovského pojetí estetické hodnoty, funkce a normy byl zřejmě složitý, explicitě jej připomíná až v textu poválečném. Nemá smysl srovnávat texty Mukařovského a Krejčího z hlediska kvality – sledovaly odlišné cíle, byly koncipovány s odlišnými záměry a vycházely z odlišných myšlenkových i badatelských kontextů. Krejčí je ovšem *systematik klasického ražení*, jeho učebnicově koncipovaný text nepomůže v podstatě nic z toho, co je dodnes v sociologii literatury a umění živé, i když konkrétní interpretace se přirozeně v běhu času proměnily.

Autoři úvodu a editoři Ivo Pospíšil a Miloš Zelenka postřehli ostatně zcela přesně, v čem byl Krejčí dokonce duchem tak říkajíc anticipativním. Krejčí nepochybně správně postřehl význam prostorového aspektu literatury a dokonce zavedl termín „koloniální literatura“, který dnes nabyl významu jistě značně odlišného – generální emancipační tendenci koloniálních literatur Krejčí ale pochopil velmi přesně. Podobně si počíná Krejčí s fenoménem tzv. *triviální literatury*. Krejčí porozuměl tomuto narůstajícímu trendu, ale nemohl předpokládat, že to, co on sám viděl jako „uspokojování nejprimitivnějších potřeb čtenářských“, se v době audiovizuálního světa stane pro některé nadějí, že lidé aspoň nepřestanou číst. Krejčího domněnka, že „periferní autor se cítí vázán veřejnou morálkou, tu se však zachraňuje tvrzením, že zločiny líčí pro odstrašující příklad, pikanterie, aby lidem zhnusil sexuální volnost...“ (str. 67) atd., samozřejmě dnes padá nikoliv jako důsledek Krejčího badatelského omylu či neadekvátního sociologického citu, ale jako důsledek

proměny doby samotné: žijeme ve společnosti, již se nikoliv neprávem říká „společnost permissivní“, v níž je dovoleno téměř vše – a nejen v literatuře.

Krejčího válečný učebnicový text věcně doplňuje studie ze *Sociologické revue* (1946), kde Krejčí zaujímá umírněné, ale věcné stanovisko k některým svým současníkům, k Šaldovi, který k nám uváděl Henequinna, k Arne Novákovi, který reprezentoval jakýsi duchovědný antisociologismus, k Chalupnému, s nímž literární věda nikdy nevěděla, co počít, ale taky k Mukařovskému a Wollmanovi (jejichž strukturalismus chápe jako „samostatné pokračování ruského formalismu“, což je jistě literární zkratka nebo čiré nedorozumění).

Jistě není nezajímavé, že Krejčí připomíná „vedoucího teoretika ruského marxismu“ G. V. Plechanova, jehož sociologicko-literární texty dlužno pokládat opravdu asi za to nejkultivovanější, co v rámci marxistického uvažování o umění vůbec bylo kdy napsáno, a samozřejmě „svého“ P. N. Sakulina. Poznamenám, že o Sakulinovi nevěděli ani dotázaní odborníci, nalezl jsem nebagatelní informaci, že Pjotr Sakulin patřil k předrevoluční literární škole (psal o Odojevském, Gogolovi, Dostojevském) a na začátku sovětské éry navrhl koncepci patnáctisvazkového kompendia o literární vědě: vyšly tři svazky, třetí se jmenuje *Vveděnie v sociologiju literatury* (a je z roku 1925). Sakulin tedy k „sovětskému typu“ ještě zdaleka nepatří, jeho kniha by asi i dnes právě proto stála za přečtení – vidím (či spíše cítím) v něm jakéhosi „předčasného Bachtina“.

Zatímco ve válečném textu Krejčí ale aspoň konstatoval, že „revoluční Rusko poměrně brzo našlo cestu k literárním klasikům a revolucionismus první porevoluční generace byl nahrazen silným tradicionalismem“, v poválečném textu se zmiňuje pouze o ruské literárně kritické tradici (Bělinskij, Dobroljubov, Černyševskij). Co evidentně chybí – a vysvětlení se nám dnes již nedostane – je Krejčího *názor* na to, co se v porevolučním Rusku vlastně stalo.

Krejčího program pro sociologii literatury po válce je shrnut v článku publikovaném v *Sociologické revui* (roč. XII., 1946, č. 2, str. 102) do čtyř bodů:

1. vyrovnat se se sociologickým přínosem literárního bádání cizího;
2. aplikovat sociologická hlediska na domácí literární materiál;
3. vypracovat ucelený teoretický systém a pracovní metodu literární sociologie a ko-
nečně;
4. použít vědeckých poznatků v praxi národního a kulturního života.

Zejména první dva úkoly znějí nadále aktuálně, ze dvou prostých důvodů: především – od dob, kdy Karel Krejčí psal své texty, jsme prošli intelektuální vichřicí, která smetla i to málo, čím jsme kdy přispěli k sociologii umění v minulosti, takže zaplnit onu kognitivní a informační proluku je úkol vskutku aktuální, a za druhé – podstatně se změnila doba sama, politicky, socioekonomicky a především kulturně. Říkájí-li někteří střizliví autoři, že nežijeme sice v postmoderní společnosti, ale že žijeme postmoderní *mentalitou*, mají asi blízko ke skutečnosti. Vize Zygmunta Baumana, že prožíváme dobu plnou ambivalencí, v níž se i postmoderna stává zdrojem freudovského utrpení, nejen rozkoše (*Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Warszawa 2000), se zdá naplňovat. Ale to je samozřejmě jiné téma.

Kromě ocenění nepochybně Krejčího zásluhy o *revitalizaci* (ba dokonce *spíše systémovou konstituci*) *sociologie literatury*, jakkoliv šlo o pokus skromný a nikoliv jeho vinou či zanedbáním nedokončený, lze si klást řadu otázek – například proč Krejčí „ignoruje“ české inspirační zdroje (Mukařovský, Šalda, Masaryk) a samozřejmě nakolik jde o pouhou antikvitu a tedy „historickou zajímavost“ a nakolik i dnes inspirativní čtení. Na jednoznačně položenou otázku – zda Krejčího má smysl ještě dnes číst – odpovím stejně jednoznačně – nepochybně ano. To, že jsme poučení vývojem literatury samé, její intelektuální reflexe (ba dokonce „dekonstrukce“)

a že se zásadně změnily dobové kontexty, nic nemění na tom, že v klasických textech zrnka, když už ne zrovna snopy, moudrosti najdeme vždycky. Ba více – četba klasických textů je vždycky korektivem k přirozené lidské tendenci podlehnout módě a k tomu, co Pitirim Sorokin právem nazval „sociologickou amnézií“: zapomínáme totiž i to, co už jsme dávno věděli, kterýžto přepych si jiné vědy jaksí nemohou dovolit.

Miloslav Petrusek

Ján Sopóci a kol.: *Slovensko v 90-tych rokoch: osem pohľadov*

Bratislava, Univerzita Komenského 2003, s. 349

Monografia deviatich autorov sa zaraďuje k monitorujúcim a hodnotiacim prácam o Slovensku, ktoré vznikajú pravidelne od polovice 90-tych rokov z podnetu zahraničných agentúr ale aj domácich kultúrnych inštitúcií. Od najznámejších *Súhrnných správ*, ktoré vydáva každoročne think-tank Inštitút pre verejné otázky, sa odlišuje v niekoľkých ohľadoch. Je menej extenzívna, pokiaľ ide o oblasti spoločenského života (nenájdete v nej napríklad zahraničné vzťahy, kultúru, ekonomiku či poľnohospodárstvo) a skúma rozsiahlejšie obdobie. Formálne ho ohraničuje november 1989, ale viaceré témy si vynucujú spätný pohľad, ktorý pokrýva viac ako polstoročie.

Dôležitou odlišnosťou je, že do nej prispeli výhradne akademickí autori (piati z nich sú pracovníkmi Katedry sociológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského) a deskriptívnu polohu v každej kapitole dopĺňa či predchádza prehľad teoretických prístupov a diskusia o alternatívnych perspektívach a konceptoch, ktoré možno použiť pri skúmaní vývoja v daných oblastiach.

Ján Sopóci, zostavovateľ monografie a autor dvoch kapitol, pozval k spolupráci odborníkov, ktorí sa dlhodobo zaoberajú výskumom jednotlivých spoločenských inštitúcií v ôsmich oblastiach, či sektoroch spoloč-

ského života, ktoré kniha predstavuje. Prvé dve kapitoly skúmajú politické elity a široko chápané záujmové skupiny ako najvplyvnejších hráčov a pôvodcov systémových zmien. Tretia kapitola sa zaoberá najvýraznejším produktom vývoja slovenskej spoločnosti posledných rokov – sociálnymi nerovnosťami a chudobou. Ďalšie kapitoly sa venujú kriminalite, rodine a demografickému vývoju, náboženskému životu a vývoju v oblasti zdravotníctva. Záverečná ôsma kapitola je pohľadom obráteným dovnútra a popisuje a reflektuje vývoj v slovenskej sociológii.

Dôležitou motivačnou líniou monografie bolo vytvoriť prácu, ktorá bude môcť slúžiť aj ako študijný materiál pre spoločenskovedné kurzy vyučované na slovenských univerzitách. Preto jednotlivé kapitoly venujú rozsiahlu pozornosť teoretickým perspektívam a bádaniam v danej oblasti a možno ich považovať za menšie monografické úvody do príslušných odvetvových sociológií. Takáto charakteristika vystihuje aj rozsiahlu prvú kapitolu *Politické elity*. Ľuboš Kubín v nej predstavuje rôzne koncepcie elít a teórie prechodu od autoritárskeho k demokratickému režimu s osobitným dôrazom na prácu Higleyho a Pakulského. Základným cieľom empirickej časti štúdie je preskúmať otázku, ako je konsolidácia demokracie na Slovensku podmienená existenciou určitých typov politických elít, ich vzťahu k moci a z neho vyplývajúcich typov stratégií vedenia politického zápasu (s. 17). Empirická analýza a spôsob vysvetľovania politického vývoja na Slovensku nesie výrazné znaky politologickej školy Soni Szomolányi a bude konvenovať tým, ktorí mali už pred vznikom Slovenskej republiky jasné predstavy o ťažkostiach jej budúceho, ale aj tým, ktorí sa snažia situovať vznik hlbokých rozštiepení spoločenských elít až do obdobia po jej vzniku. Napriek nesporným teoretickým kvalitám Kubínova práca ozrejmuje ťažkosti nestrannej analýzy súčasnej moci a naznačuje, že takáto analýza bude až doménou historiografie.

V prvej časti nemenej rozsiahlej štúdie o záujmových skupinách sa Ján Sopóci venuje

predstaveniu teoretických perspektív a rozboru základných otázok problematiky záujmových skupín v politickom živote demokratickej spoločnosti. V druhej časti skúma tri najvýznamnejšie druhy záujmových skupín, ktoré v 90-tych rokoch ovplyvňovali politické rozhodovanie: formálne ekonomické záujmové skupiny (odborné a zväzy zamestnávateľov), neformálne ekonomické záujmové skupiny, ktoré boli aktívne najmä v procese privatizácie štátneho majetku a verejného obstarávania, a formálne neekonomické záujmové skupiny (najmä MVO združených v Grémiu tretieho sektora).

Sopóci sa sústreďuje na skúmanie politického rozhodovania a zaujíma sa o zdroje vplyvu jednotlivých skupín a spôsoby (stratégie a taktiky) činnosti, ktoré používajú jednotlivé záujmové skupiny pri presadzovaní svojich cieľov. Kladenie otázok na činnosť, ktorá prebieha v present perfekte, však v niektorých momentoch môže priniesť len obrysy odpovedí. Ale aj fokus má dokumentárnu hodnotu. Kapitola čerpá najmä z médiami dokumentovaných prípadov a už vykonaných analytických pokusov a prináša deskripciu transformácie odborového hnutia, formovania zamestnávateľských zväzov, priebehu privatizácie významných podnikov ako Slovnaft, DMD Holding, Nafta Gbely, činnosti neformálnych ekonomických skupín ako Penta group, či MESA 10. Záverečná časť sa venuje činnosti a politickému vplyvu Grémia tretieho sektora, ktoré v 90-tych rokoch zaisťovalo spoluprácu mimovládnych organizácií a ich zastupovanie voči vláde, podnikateľom, médiám a verejnosti. Napriek viacerým nekonvenčným a odvážnym momentom štúdie v jej závere Sopóci pláva vo vodách aktuálnej ideologickej rozpravy o nedostatočnej deetatizácii slovenskej spoločnosti, jej prílišnej determinovanosti politikou a nadmernom využívaní politických spôsobov obhajovania a presadzovania záujmov.

Tejto aj ďalším štúdiám občas chýba komparatívny pohľad, bez ktorého sa vyzdvihnúť súvislosti a hodnotenia môžu javiť ako závislé od politickej perspektívy, zvlášť ak sa

opierajú o analýzy politicky angažovaných autorov (s. 99). Týka sa to označovania ako štátny korporativizmus, politický klientelizmus, či Sopóciho hodnotenia, že od začiatku 90. rokov sa model sociálneho korporativizmu presadzoval ako model štátom (vládnymi politickými stranami a štátnymi úradníkmi) organizovanej korupcie a vzťahov politického klientelizmu v oblasti reprezentácie záujmov.

Vo veľkej štúdii *Sociálne nerovnosti a chudoba* sa spojili Ján Sopóci, ktorý sa dlhodobo zaoberá sociálno-stratifikačnými teóriami, a Roman Džambazovič, pre ktorého je chudoba ťažiskovou výskumnou témou. Štúdia začína rozborom teoretických prístupov a konceptov a v druhej časti sa venuje sekundárnej analýze dostupných údajov o stave, podiele a črtách chudoby na konci 80. rokov a zmenám v rokoch 90-tých. Popri analýze údajov venuje osobitnú pozornosť aj zmenám v konceptuálnych rámcov – najmä posunu k pojmu sociálneho vylčenia/exklúzie. V tejto ale aj v iných častiach sú výrazne zapájaní českí autori. Okrem Hiršových údajov, ktoré umožňujú rekonštruovať situáciu v oblasti chudoby od konca 50-tých rokov tu ako konceptuálni inšpirátori vystupujú Ivo Možný, Petr Mareš, Martin Potůček, Jan Keller a ďalší.

V kapitole *Kriminalita, koncepcie, trendy a dôsledky* sa Gabriela Lubelcová venuje analýze kriminality z fenomenologického a etiológického hľadiska. V prvej časti vychádza z teoretického vymedzenia základných modalít kriminality, v ďalšej časti sa zaoberá základným sociologickým interpretáciám kriminálneho správania – prístupmi nálepkovania, mechanizmami interpretácie a sebainterpretácie a ďalšími koncepciami. Aj táto štúdia obsahuje rozsiahlu deskriptívnu časť, no otvára aj diskusiu o modernistickej a postmodernistickej paradigme a jej vzťahu k zločinu a tým, že vsadzuje analýzu domácej problematiky do kontextu zmien neskoro modernej spoločnosti asi najvýraznejšie prekračuje rámec transformačného uvažovania. Osobitne cenná je Lubelcovej citlivá reflexia výpadov postmodernej sociológie voči inžinierskej sociológii, ktoré prichádza v čase,

keď prežívame nástup sociálnych problémov a ich zauzlení a paralyzuje teoreticky senzitívnejších sociológov a jej úvaha o tom, že východisko by mohla poskytnúť zmenená vzia roly sociológa a redefinícia-experta. Opiera sa o Henschelove myšlienky o sociológovi ako zúčastnenom participujúcom expertovi, ktorý mobilizuje ohrozeného sociálneho aktéra.

V kapitole *Rodina a demografický vývoj* Roman Džambazovič uplatňuje Bourdieum a Možným inšpirovaný dynamický prístup k inštitúcii rodiny. Patričný priestor venuje podrobnej deskripcii štruktúry domácností a rozboru demografického vývoja v 20. storočí a obsahuje viaceré pozoruhodné postrehy. Napríklad nárast pôrodnosti v 70-tých rokoch 20. storočia neprpisuje len pronatalitným opatreniam, príklone časti populácie k tradičným hodnotám a v malom rozšírení antikoncepcie, ale aj tomu, že rodina bola za socializmu jednou z nemnohých oblastí slobody a sebarealizácie (s. 234).

Džambazovič je presvedčený, že aj keď štatistické sumácie vývoja demografických procesov neprítahujú záujem širokej verejnosti, v niektorých chvíľach sa z nich stáva zvrchované politikum a „kvalifikované rozhodovanie tvorcov štátnej politiky... sa musia opierať aj o kvalitné informácie“ (s. 231). Jeho vierou v alarmujúcu silu demografických údajov zrejme zatiaľ neotriasol fakt, že demografické údaje sú politicky ľubovoľne použiteľné a že napríklad na Slovensku údaje o klesajúcej pôrodnosti vedú skôr k výpadom voči feminizmu ako k zmene štátnej bytovej politiky a podpore komunálneho bývania.

Aj kapitola *Náboženský život*, ktorej autorkou je Adela Kvasničková začína a končí bohatými prehľadmi štatistických informácií a výskumných zistení. Jadro štúdie tvorí niekoľko mikrokapitol intenzívne skúmajúcich prejavy netradičnej či alternatívnej religiozity, kám zaraďuje aj ekologické hnutia a rôzne subkultúry, a spojené konceptuálne rámce, vrátane Halbwachsovej prístupu k náboženstvu ako ku kolektívnej pamäti a esenciálnej črte kolektívnej identity. V týchto

mikrokapitolách ako aj v záverečnom rozbo-
re kresťanských tradícií na Slovensku v 90-
tych rokoch si všima dramatické metamorfó-
zy slovníku a expanziu za socializmu tabui-
zovaných slov, ale aj inštitucionálne opory
reprodukcie náboženskej pamäte.

Ak by Sopócim editovaná monografia bo-
la usporiadaná podľa toho, čo si Slováci prajú
od života, otvárala by ju predposledná kapi-
tola *Zdravotníctvo* od *Ludmily Mistríkovej* a *Da-
riny Heřmanovej*. Autorky, dlhoročné výskum-
níčky v oblasti sociológie zdravotníctva, tu po-
dávajú charakteristiku stavu a vývoja zdravot-
ného systému od 80-tych rokov po obdobie
transformácie, opisujú jeho hlavné problémy
a pripravované reformné kroky zamerané na
optimalizáciu, resp. stabilizáciu zdravotníc-
tva ako celku. Zaoberajú sa tu aj zdravím vo
funkcii indikátora sociálneho rozvoja, sociál-
nou situáciou a životným štýlom ako determi-
nantmi zdravia a približujú činnosť občian-
skych združení na podporu zdravia s dôra-
zom na prínos svojpomoci a ponúkajú porov-
nanie slovenskej situácie v európskom kon-
texte.

Autorky prichádzajú k záveru, že trans-
formačné ciele (deetatizácia, decentralizácia,
demonopolizácia) sa nepodarilo naplniť tak,
aby sa zdravotníctvo optimalizovalo, týmito
zásahmi sa naopak dostalo do finančnej krí-
zy, v kríze sú aj schopnosti zdravotníctva po-
skytovať služby a nezlepšil sa ani zdravotný
stav obyvateľstva. Zdá sa, že na Slovensku sa
v značnej miere naplňovala pesimistická prog-
nóza z 80-tych rokov, a to prolongácia nega-
tívnych tendencií s dôrazom na kvantitatív-
ne ukazovatele a úspornosť, ktorá sa mení na
preťaženie pracovníkov a nedostatok slu-
žieb. Príčinou negatívnych dôsledkov refo-
riem je podľa autoriek aj absencia kvalitatív-
nych noriem zdravotníckej starostlivosti.

Štúdiá končí pomerne optimisticky pri-
bližením „súčasnnej koncepcie vývoja zdra-
votníctva“, ktorá však prestala byť súčasná
po parlamentných voľbách v roku 2002. Dra-
maticky plodnú koncepciu nového ministra
už nezachytáva.

Autormi poslednej seba spytujúcej kapi-

toly o slovenskej sociológii sú *Eva Laiferová*
a *Bohumil Búzik*. Zúročujú v nej skúsenosti
z medzinárodných komparatívnych štúdií ná-
rodných sociológií a ponúkajú historický po-
hľad na vývin slovenskej sociológie rovnako
ako kritické skúmanie súčasného pluralizova-
ného sa a transformačnými témami usmerňo-
vaného sociologického výskumu, jeho inšti-
tucionálneho rozkvetu a teoretickej chudorfa-
vosti.

Podtitul knihy *Osem pohľadov* by nemal
viest k očakávaniu ôsmich osobitných per-
spektív, ktoré vedú k iným výkladom vývoja
na Slovensku v 90-tych rokoch. Dramatická
zrážka interpretácií sa v publikácii nechystá,
osem pohľadov znamená disciplinované
a oddelené skúmanie ôsmich sektorov spo-
ločenského života.

Túto rozsiahlu (349 strán) monografickú
publikáciu možno považovať za dobrú proti-
váhu už spomínaných každoročných súhrn-
ných práv o Slovensku, v ktorých širokých
autorských kolektívoch sú medzi autormi
snažiacimi sa o akademickú nestrannosť za-
miešaní autori pretláčajúci pri interpretácii
spoločenského vývoja bezalternatívnu ideo-
logickú agendu. Odstúpenie od aktuálneho
diania a vládnuceho diskurzu je však ťažké,
ak nie nemožné a ani štúdium tejto knihy sa
nevyhli ideologizujúcim momentom (zvlášť
tam, kde používajú ako zdroj faktov práce
politicky angažovaných autorov). No aj keď
v niektorých štúdiách miestami prebleskne
bezalternatívne chápanie vývoja, sú to zried-
kavé momenty a prevažuje nestranný opis
a členitá analýza. Triezvemu odstúpeniu od
tranzično-reformno-transformačnej perspek-
tívy pomáha aj silný dôraz na rozpracovanie
teoretických prístupov k skúmaným oblas-
tiam. A aj tam, kde sa zvonku zdá odstúpe-
nie nepatrné, domáci pohľad ho ocení ako
prejav statočného vzdorovania vládnucemu
diskurzu.

Zuzana Kusá

Adela Kvasničková (ed.): *Paradigmy sociologie kultury*

Bratislava, Univerzita Komenského 2003, 135 s.

Nevelký sborníček ze sympózia konaného již v roce 2002 je souborem příspěvků na téma značně různorodá, ostatně tak, jak to široké téma „sociologie kultury“ a její současná paradigmatická strukturace připouští. Základním pozitivem souboru shromážděných textů je samo téma – sociologie kultury není (přes celou tu až patologickou módnost postmoderních kulturních identit a pluralit) sociologickou disciplínou (je-li stále ještě cos takového vůbec) příliš pěstovanou. Téma kultury nám zmizelo do „kulturologie“, o níž málokdo přesněji ví, co to vlastně je, do „kulturních studií“, jejichž zaměření i záběr jsou velmi, velmi specifické, do estetiky, která od dob přinejmenším Tainových (česky poprvé již v 19. století a potom v normalizačním období velký výbor Václava Černého samozřejmě přikrytý jiným jménem) rozvíjí specificky sociologický pohled na kulturu, který se v jisté době stal téměř nadávkou, ale i do mediálních studií a samozřejmě do filozofie, jejíž je tradiční konstantou. O to cennější je pokus ukázat, jak značně diferencovaný a přesto sociologickým způsobem vidění sjednocený pohled na kulturu má sociologie k dispozici dnes – a to v různých „jazykových“ a národních mutacích.

Sborník otevírá studie editorky, Adely Kvasničkové, která rekapituluje tradiční i soudobá pojetí kultury, aniž sklouzává do triviality či banality, dokonce i tam, kde se všeobecně ví, že existuje rozdíl (například mezi civilizací a kulturou), přináší pohledy neotřelé a poučené. Pohybuje se tedy volně od Goetha k Bourdieuovi, od Morgana a Durkheima ke Kłosowské, ve vložených pasážích (jež měly být zřejmě tištěny *petitem*, nikoliv kurzivou) zasvěceně informuje o proměnách pojmání kultury a civilizace, o „anglické“ tradici kulturní kritiky, která vyústila v *cultural studies*, vkládá dokonce exkurz o „podnikové kultuře“ (o jehož funkčnosti mám jisté

pochybnosti, ale budiž) a uzavírá: „Nesmírná rozmanitost používání pojmu kultura nabádá i v sociologii k obezřetnosti v jeho užívání a k potřebě ozřejmovat si texty i kontexty jeho užití“ (s. 21), což je možné pouze podepsat. Pojem „kultura“ se vsutku užívá nediiferencovaně, nadužívá se atd. Autorka naznačila, ale nerozvedla kdysi tradiční, ale myslím dodnes živé téma „širokého“ a „úzkého“ pojetí kultury (antropologicko-sociologického a estetického), jež vyústilo v dichotomii vysoké a nízké kultury: to není pseudoproblém elitistů, to je problém evropské kulturní identity. Jestliže preliterární společnosti pojem kultury neznají, protože své kulturní prostředí nereflktují jako „kulturní“ (jak ukazuje autorka sama), neměli bychom se na tuto úroveň vracet tím, že za „kulturní“ budeme pokládat všechno, co nás prostě obklopuje, protože jsme to vytvořili jako své „umělé prostředí“. Jedna poznámka drobná – Eliasova základní práce o civilizačním procesu česky nikdy nevyšla, autorka má na mysli zřejmě studii Jiřího Šubrt z téhož roku (s. 22). Druhá poznámka zásadní – ze středoevropské kulturní a sociologické tradice je připomenuta Kłosowská (v bibliografii není uveden text z roku 1983, na nějž se odkazuje), zcela je však ignorována tradice východoevropská, která přece mimořádně ovlivnila evropské pojetí kultury a „kulturního studia“: mám na mysli minimálně Bachtina a Losského, samozřejmě taky tartuskou školu Lotmanovu. Připomínka se stává přiměřenější taky tím, že autorka právem neignoruje studia kultury, která se v rámci dokonce oficializovaného marxismu prováděla v 80. letech.

Studie Dilbar Alijevojové *Paradigmata imaginárního ve francouzské sociální vědě* je přirozeným vrcholem sborníku nejen rozsahem, ale i kvalitou a šíří záběru, u Alijevojové to ovšem neudivuje, její objem vědomostí a schopnost citlivé analýzy je nám po léta známa. Alijevojová vychází z analýzy meadovské tradice, zkoumá pojetí imaginativního u Sartra (což je v naší literatuře – tedy české a slovenské – velmi neobvyklé, protože tento Sartrův text je pramálo znám), přes Bergsona

se dostává k detailnímu rozboru Bachelarda, podrobně zkoumá dílo Durandovo a uzavírá rozбором Maffesoliho a Castoriadise. Nikdo podstatný není pominut a všechny souvislosti jsou na poměrně malém prostoru postiženy – přímo vzor didaktického a pedagogického mistrovství. Jenom ad illustrandum, aby bylo jasné, že nejde o problémy neaktuální a nezajímavé (jak se pohrdlivě říká „čistě akademické“), uvedme třeba brilantní srovnání Hoffmana a Poea, jež ústí ve výklad odlišných zdrojů a podob jejich alkoholismu – Hoffmanův byl kvalitativní, mužský a ohnivý, Poeův kvantitativní, ženský a vodní. Skvěle je provedena rekonstrukce a analýzy Durandovy „mýtoanalýzy“ a „mýtologie“, chtělo by se citovat z rozboru Durandovy filozofie dějin a jejich souvislostí s Mannem, Wagnerem, Zolou a Rosenbergem, pozoruhodné jsou rozборы evropského ikonoklasmu atd. Vyústění studie odkazem na Castoriadisu víru, že od studia kolektivních struktur přejdeme ke studiu „kolektivních reprezentací“, se vcelku přirozeně vlévá do toku úvah o „společnosti sítí“ Manuela Castellse.

Studie Dilbar Alijevové trpí pouze dvěma nedostatky. Téma imaginárního ve francouzské sociologii je totiž v českém kontextu systematicky, dnes již dokonce knižně zpracovávalo významným badatelem v socioestetickém studiu komična a podobných zdánlivě marginálních fenoménů, Vladimírem Boreckým. Jeho znalost imaginativního impulsu francouzské sociologie je nezanedbatelná; je autorem tří knih na toto téma (*Imaginace a kultura*, 1996, *Imaginace, hra a komika*, 2005, *K otázkám symbolické imaginace*, 1998, vše v Karolinu) a při sympatickém vztahu D. Alijevové k české sociologické obci jde zřejmě o pouhé opomenutí. Druhá věc spadá na vrub editorům: poslední třetina textu byla evidentně nedbale zkorigována, takže rusismy, které byly snadno odstranitelné, protože jsou výslovně stylistické, nikoliv slovtvorné povahy (například používání osobních zájmen tam, kde jich ostatní slovanské jazyky nepoužívají), v textu zůstaly a zbytečně jeho mimořádnou působivost, plynoucí ze

srozumitelného vysvětlení obtížné materie, oslabily.

O dalších textech jen informativně. Studie Silvie Čapíkové o Millsově vztahu ke kultuře trpí nedostatkem, který netkví v autorce, ale v objektu zkoumání. Mills se „kulturnímu fenoménu“ par excellence věnoval vlastně jen v kontextu svých raných studií o americkém sociálním charakteru (zde se dala vést logická spojka k Bellahovi a Bloomovi). I tak ale za zmínku samozřejmě téma stojí. Jinak se má věc k „genderové dekonstrukci jako nástroji zkoumání kultury“ (autorka Barbora Holubová), kterou k posouzení poručím Pánu Všemohoucímu. Úvahy o lesbicitě, heterosexuálnosti a nadvládě mužů přestávají být zajímavé a obávám se, že Holubové pilná síce (to nepopírám), ale věcně v podstatě nic neříkající studie naznačuje pomalé stmívání nad velkou bublinou, která leccos zproblematizovala, leč také zajímavé téma otevřela, ale svým sveřepým radikalismem (když dekonstruovat, tak všechno) připomíná totální válku v posledním dějství. Spisku Margity Mnichové o kultuře v díle Ladislava Hanuse jsem nerozuměl: jde-li o texty z konce 90. let, proč je nepublikoval autor sám? Nebo ač neznámý, je tak velký, že musí mít „tiskovou mluvčí“? Historicko-sociologická úvaha Ericha Mistríka o Tutanchámonově kruhu patří do kategorie konkrétních analýz, která na příkladu podušky faraónovy dokládá, že „kulturní artefakt je tu v téže a současně úplně jiné podobě, že součástí kultury (činnost, produkt, funkce, hodnota a význam) se objevují v téže a přitom v úplně jiné podobě“, neboť „kultura se vrátila k sobě samotné a přitom je úplně jiná“ (s. 105).

Pozornost věnovaná „humanistické sociologii“, jejíž kořeny sahají k Florianu Znanieckému, je sympatická již tím, jak průkazně dokládá, že ve studiu kulturních fenoménů (a kultury obecně, nanejvýš pak kulturní změny a kulturních procesů) nejsme tak zcela odkázáni na anglosaskou literaturu, případně na podněty francouzské a tradičně duchovědně německé. Mária Suríková s dobrou znalostí polského materiálu klade těžiště

svého výkladu volně do tří tematických komplexů – kulturní tradice (dědictví), kulturní recepce času a sociologie traumatických procesů. Zejména poslední fenomén je „specificky polský“: významný polský sociolog světového renomé Piotr Sztompka kromě své slavné (a ve světě ojedinělé) monografie o Mertonovi proslul knihou o teorii sociální změny (anglicky, polsky, rusky), zejména pak sociotraumatické změny (traumatogenní situace, proces a jeho důsledky), a sociologickou teorií důvěry (stejně vlivnou, jako je analogická teorie Fukuyamova). Připomenutí Sztompky je tedy velice na místě. Je na druhé straně nemsmyslné vytykat autorovi, o čem nepíše, ale přece jen: tradice humanistické sociologie je nejvíce a nejefektivněji rozvíjena v lublinské sociologické škole (Elżbieta Hałas) a současně korigována neobyčejně poučenými socioantropologickými zkoumánými na straně druhé (Burszta, Buchowski, Sojak aj.). Snad příště; v každém případě je dobře, že polská tradice zkoumání kultury je kultivovaně připomenuta.

Poslední text z pera Csaba Szalóa *O pojmenování identity a legitimacy v sociologii kultury* si klade za úkol toto: „V následujícím textu směřuji k překonání duality pojetí identity ve smyslu distinkce nebo difference. Cílem textu je dekonstrukce této duality cestou formulace představy lokalizovatelnosti subjektu, jenž působí v pozadí těchto dvou, na první pohled protikladných, forem pojetí identity. Budu se snažit ukázat, že pojem identity vycházející z představy lokalizovatelnosti subjektů je nerozlučně propleten s otázkou legitimacy a tím pádem i se vztahy dominance“ (s. 117). Autor je zkušený a známý, jeho publikace mají vysoké renomé a jeho poučenost světovou literaturou je nepochybná. Text, který sborník uzavírá, je však buď sofistikovanou úvahou, jejíž konceptuální báze je autorovi recenze prostě nedostupná, neb do těchto výšin jeho vlastní autorská identita nesahá, nebo je to složitě napsaná trivialita (což by dokládaly ne úplně přesné úvahy o ideologiích atd.), v níž jsou nadto nesčetněkrát použity příšerné vazby „tím pádem“

a „skrže“. Posouzení tohoto textu ponechávám povolanejším. Obávám se pouze, že podobně jako dunění genderu odezní i bubnování identit. Co nicméně autorovi mohu prominout jen stěží, je to, že Durkheima cituje anglicky (!) a na nejznámější Marxův text odkazuje jako na „Preface to *A Contribution to the Critique of Political Economy*“. Připomíná mi to bohužel doby, kdy naši normalizační vzdělanci četli Marxe v „ruském originále“. Opakuji – neposuzuji autorův text, protože je mimo mou kompetenci, vyslovuji pouze svou pochybnost o smysluplnosti této varianty sociologického psaní.

Vcelku je sborníček *Paradigmy sociologie kultury* neobyčejně sympatickým pokusem rozehrát širokou paletu barev, která je pro zkoumání kultury odedávna příznačná. Slovenští sociologové odvedli kus poctivé práce, která sice není bez vad na kráse, ale to snad patří ke každému solidnímu výkonu. Je totiž na ní vidět nejen výsledný tvar, ale taky zaujetí, s nímž byla vykonána. Ostatně i ony texty, které jsou přece jen poznamenány tím, že je psali začátečníci, jsou sympatické právě tím, že měly prostor k tomu, aby spatřily světlo světa.

Miloslav Petrusek

Eduard Krekovič, Elena Mannová, Eva Krekovičová (eds.): *Mýty naše slovenské*
Bratislava, Academic Electronic Press 2005,
247 s.

Žijeme obklopeni mýty nikoliv nepodobní archaickému člověku, jemuž svět s dostatečnou mírou názornosti a přesvědčivosti vysvětlovaly homérické mýty. Zbytečno připomínat Barthesovu zásluhou aktivitu v demaskování každodenních mýtů člověka pozdní doby a nadbytečno uvádět příklady soudobých mytologizací. Ostatně oslavy konce války před 60 lety byly exemplárním příkladem záměny rudoarmějsko-osvoboditelského mýtu za mýtus (stejně nebezpečný, protože podobně jednostranný) pattonovsko-demarkační (jak krásné by to bylo, kdyby ge-

nerál Patton...). Dějiny se odehrávají v realitě, ale ex post samozřejmě a hlavně v mytologických tradicích.

Skupina slovenských autorů (historici, etnografové a jeden sociolog, Vladimír Krivý, jemuž vděčím za upozornění na tuto knihu) v roce 2003 publikovala v novinách *Sme* seriál na pokračování o „našich slovenských mýtech“ – reflektují sami sebe a na nikoho jiného deformace své vlastní minulosti a přítomnosti nesvádějí. Počínají v podstatě standardním konstatováním, že mýtus je nejen nesoulad určitých dějinných událostí (či biografií, ba topografií) s historickými fakty, ale především funkčním nástrojem ideologické infiltrace „obyčejného člověka“. Ten je opravdu podstatně méně imunní vůči mytologické nákaze než informovaný intelektuál (ten je zase lépe disponován k tomu, aby mýty sám vědomě či podvědomě vytvářel). Roli mýtu sociologicky demaskoval již na počátku 20. století Georges Sorel, který antipočínal mytologii totalitářství a jehož dílo je v tomto ohledu stále nedoceno. Slovenští autoři uvádějí totiž ve své mimořádně dobře vybrané bibliografii relevantní literaturu slovenskou, českou a zčásti i jinojazyčnou, za toho Sorela bych se však přimlouval.

Leč k věci. Slovenští autoři snad neponechali jediné citlivé místo slovenských dějin netknuto, ale činí to tak citlivě, tak neurázlivě, že dokonce o Tisovi, ba o Husákovi lze číst s hlubokým přesvědčením – ano, zhruba tak to asi bylo a zhruba tak se asi s nimi interpretačně naložilo. V nevelké knížce opatřené přímo fantastickým souborem reprodukcí k jednotlivým mytologickým aktům (škoda, že některé nejsou vyvedeny v barvách) se tedy pohybujeme od prapočátku, tedy od mytologie „rajského věku“ (kníže Pribína, Svatoopluk, Velká Morava), poté můžeme shlédnout – jak dnes samozřejmě víme – totálně ahistorický obraz toho, jak „slovenský lid vítá Cyrila a Metoděje“, přečteme si se zájmem, jak se mytologizovala města a místa (Trenčín, Nitra, Děvín, Martin) atd. Sociologicky jsou zvláště zajímavé jazykové mýty (slovenština jako „nejkrásnější a nejlahodnější z jazyků“, pro-

tože má nejvíce vokálů a současně nejvíce hlásek, jež se nevyskytují v jiných jazycích – obojí je lingvistický mýtus) a mýty, jež se váží na symboly. Zde mi chybí (pro mou informaci, Slováci tomu asi rozumějí) vysvětlení, kde se v symbolice Slovenské republiky 1939–1945 vzal onen pseudonacistický orel, a připomenutí, že česká neochota platit za společnou vlajku plynula taky z toho, že slovenský dav (v le bonovském smyslu) právě tuto „společnou“ vlajku páčil jako symbol údajně českého útlaču. Ani si nejsem jist tím, že československá vlajka je kombinací české dvoubarevné vlajky se „slovenskou modrou“, existují výklady jiné (tato trojbarevnost je přece jednak tradičně slovanská obecně – viz současná i minulá ruská vlajka –, jednak tradičně revolučně francouzská – viz francouzská revoluční kokarda a trikolóra).

Autoři jsou ve vztahu k velkým osobnostem svého národa, jež podlely mytologizování, věcně analytičtí (někdy kritičtí), což je cennější než obligátní české „z kouta do kouta“ (Hosana a Ukřižuj!). A tak se dočítáme o Jánošíkovi jen in margine, „jak to vlastně bylo“, ale velmi podrobně, jak jánošíkovský mýtus fungoval a jak se spojoval s mýtem „plebejského národa“. Ad illustrandum citát: „Co historickou postavu Jánošíka předurčovalo nebo napomohlo jí k mýtizaci do podoby kulturního hrdiny? Je to skutečnost, že *mu nebyla prokázána vražda člověka*, stejně tak jako ta část jeho života, která souvisí s jeho *tragickou smrtí (na šibenici)*, mytizující se do podoby *hrdinné smrti člověka*. Podtrhuje ji i okolnost – v procesu mytizace všeobecně důležitá – že šlo o smrt člověka v mladém věku, kterou lidé vždycky vnímají jako výjimečnou“ (s. 102). Takový socioantropologizující výklad (který ale nepopírá, že není nikdy a nikde doloženo, že by kdy byl „obdarovával chudé“) je mi sympatičtější než složité sociopolitické či jaké konstrukce. Ostatně jako chlapec z moravského Slovácka znám několik desítek písní, v nichž je právě tento socioantropologický motiv rozvíjen a variován – jde asi o jakési mytologéma společné naší slovácko-slovenské krvi.

Cenná je kapitola o tom, jak se národové dovolávají svých předků – Maďaři Hunů, Chorvati Gótů, Bulhaři Tráků a my done dávna „praslovanů“, teď raději Keltů, což nás mytologicky lépe váže k Evropské unii. Ale jde taky o to, že téměř všichni evropští národové si vytvořili „své Rukopisy“, své legendy, jimž chtěli dát status historického faktu. Vždycky mě dojíhá naše Národní divadlo, o němž pravím, že jsou to „zkamenělé Rukopisy“: všichni naši velikáni se jimi inspirovali – počínaje Hankou (snad jejich stvořitelem, a ne špatným), přes Mánesovy skvělé ilustrace, znamenitý Alšův cyklus Vlast ke Smetanově Mé vlasti... Jen jaksi nemáme tu slovenskou odvahu si to říci. Nebo nás to už nezajímá? Jestliže platí druhá alternativa, pak se samozřejmě vystavujeme nebezpečí, že budeme tvořit stále nové a nové mýty, nikoliv spontánně (jak to u mýtů obvykle bývá), ale vědomě. A proto jako lži.

Nesmírně sympatické je nakládání autorů s vlastními „velikány“ – Štúr, Štefánik, Hlinka, Tiso, Husák: nevylučují je z dějin a „nedemonizují“, jak se dnes žurnalisticky říká. Text je věcný a po mém soudu spravedlivý. V neposlední řadě poučný: co jsem věděl o Štúrovi kloudného, kromě toho, že má v Bratislavě sochu (to ostatní ze školy jsem zapomněl). Panslovanství a Štúr – to je přece téma! A Slovenské národní povstání – jak sympaticky zní věcná a klidná věta, že „bylo tragickým paradoxem, že novou totalitu nastolilo a bezohledně budovalo politické hnutí, které mělo nemalý podíl na povstání a protifašistickém hnutí vůbec“ (s. 204). My bychom druhou část tohoto tvrzení prostě škrtnli.

Opakuji – přemýšlení o vlastních mýtech, věcné a kritické, umožňuje nepodlehnout novým a vědomým falzifikacím dějin. S mýty jsme žili vždycky a vždycky si je budeme vyprávět u svých ohňů. Není ale třeba, aby se od historické skutečnosti vzdalovaly příliš nebo aspoň – budme si vědomi, nako- lik a v čem (je-li to možné rekonstruovat) se té skutečnosti vzdalují z důvodů narativních, poetických, estetických či jiných. Jen ideologii ne, pokud je to jen trochu možné.

Shrnutí: Již dlouho jsem nečetl knížku tak fascinující informativně, stylisticky a tematicky. Je nám knihy podobné velice třeba. Historici sami to neutáhnou a u svatováclavské tradice se skončit nedá. Pro rekonstituci naší národní identity bychom asi takovou práci udělali více než tím, když tvorbu novomýtů ponecháme žurnalistům a „televiznímu formátu“ *Největší Čech*.

Miloslav Petrusek

Ľudovít Turčan, Robert Klobucký:
Denníky sociológov I. Alexander Hirner.
1953–1955

Bratislava, SAV 2004, 160 s.

Alexander Hirner je osobnosť, ktorá vzbudzuje zvedavosť, či presnejšie „zvídavosť“ (slovenský ekvivalent pre toto české slovo asi nie je) u každého, kto príde do slovenského, presnejšie bratislavského sociologického milieu zvonka. Ak som počas štúdia sociológie na UK v Prahe toto meno nikdy nepočula, po príchode do Bratislavy (koncom sedemdesiatych rokov) som sa s ním stretávala na každom kroku. S menom Hirnera sa spájala bezkonkurenčná autorita vedecká a charizmatická, a to u ľudí s rôznymi orientáciami svetónázorovými, paradigmatickými aj povahovými. Tí, ktorí mali to šťastie byť jeho žiakmi, alebo s ním spolupracovať, radi rozprávali svoj príbeh docenta Hirnera. Paradoxne a možno príznačne sa A. Hirner v sociologickej encyklopedickej literatúre nenachádza.

Na obálke recenzovanej knižky sa konštatuje, že doc. PhDr. Alexander Hirner, CSc. (1911–1987) autorsky aj heuristicky patrí k najvplyvnejším sociológom na Slovensku. Originálne vnímal a rozvíjal sociologikum sociálnych javov, metodológiu sociológie a spájanie teórie s empiriou, bol priekopník empirickej sociológie na Slovensku, významný historik predsociologického myslenia na Slovensku a slovenskej, českej i svetovej sociológie. Uskutočnil rozsiahle empirické výskumy (sociálnej kontroly, kysuckej rodiny,

odchádzania za prácou z Kysúc, zmien života slovenskej dediny a i.) Bol organizátorom vedeckého života, založil Sociologický odbor Matice slovenskej a vydával aj prvý slovenský sociologický časopis Sociologický sborník. V rokoch 1958–1966 bol po vykonštruovanom procese odsúdený a väznený, v r. 1969 plne rehabilitovaný. Je autorom množstva publikácií. Z tých, ktoré boli vydané, možno spomenúť knihy: Človek a spoločnosť (1945), Sociologická analýza Kysúc (1970), Sociálna kontrola (1973). Patrí sem aj učebnicová literatúra: Ako sociologicky analyzovať (1976), Primárne dáta v sociológii (1978). A patrí sem aj posmrtno vydaná Matičná myšlienka (1992). Mnohé z jeho publikácií neboli nikdy vydané, napríklad Československá sociológia do r. 1948 (509 strán, 1970). Mimo pozornosti zostala aj jeho činnosť v SNP, za ktorú dostal štyri štátne vyznamenania (aj Československý válečný kríž).

Hirnerovo dielo zaujme pri mnohých sociologických témach a nezriedka s rozpakmi, či ho dobehla doba. Napríklad jeho výskum (z r. 1943) a následná štúdia (1948) má názov Náboženstvo ako diferenciálny činiteľ. Takto formulovanú otázku o polstoročie neskôr preslávil profesor Harvardovej univerzity Samuel Huntington v diele Stret civilizácií. O korektnosti vedeckého postupu a argumentácie Huntingtona sa už popísalo veľa. Hirnerova korektnosť (profesionálna, nekonfesionálna) znesie prísne kritériá. A pokiaľ ide o odpoveď na hlavnú otázku, ak spomínaný Huntington vidí práve náboženstvo ako prioritný konfliktogénny činiteľ v ďalších osudoch sveta, Hirnerova odpoveď je členitejšia a skôr opačná, v popredí vidí politiku a moc, nie náboženstvo.

Spomienky na A. Hirnera a čítanie jeho diela naznačujú, že v jeho osobnosti sa snúbi nevšedná kombinácia vysoko nadpriemernej inteligencie s neprovinčnou vzdelanosťou, mravnou kultivovanosťou, zmyslom pre humor, schopnosťou radosť sa a navyše s citom, či priam darom od Boha, prísť na pomoc iným v ich kritických situáciách. (A vraj bol ešte aj vynikajúci tanečník, spevák a spo-

ločník.) A už ten samotný fakt, že niekto bol nespravodlivo odsúdený na 13 rokov, 8 z toho si odsedel... bez knižníc, papiera, ceruzky... a po návrate z väzenia sa zaskvel s impozantným vzdelanostným skóre. Koho by taká osobnosť nepríťahovala?

Priznám sa však, že som správu o vydaní Hirnerovho denníka prijala s rozpakmi a možno, keby som knižku nebola dostala do daru, mala by som doposiaľ pocit akejsi nepatričnosti vstupovať do chrámu súkromia tohto človeka. Po prečítaní obsahu Hirnerových záznamov z rokov 1953–1955 však počiatočnú rozpačitosť vystriedala vďačnosť: rodine, editorom a samozrejme predovšetkým Hirnerovi.

Denník predstavuje Hirnerove záznamy o hektickej dobe, ku ktorým sa pravdepodobne chcel neskôr vrátiť, podobne, ako to urobil v knihe Matičná myšlienka. Zápisníky sú autentickým evidovaním udalostí tej doby, tvoria náležitý pendant k historicky nivalizovaným štúdiám, a/ alebo viac či menej afektívnym oral history. Denník je však aj svedectvom a vlastne samotným prostriedkom zápasu človeka o vernosť a zodpovednosť voči sebe samému, svedectvom zápasu o osobnú integritu. Hirnerova rezistencia voči dobe a prostrediu nie je zanovité odmietanie a opancierovanie sa v kruhovej obrane, tým menej hľadanie alibi, a už vôbec nie vulgárne nadávanie. Hľadá, zvažuje argumenty, jeho optika nezjednodušuje.

A aj v tom (na ďalšie paralely poukazuje v predslove L. Turčan) je podobný J. Lajčiakovi, autorovi diela „Slovensko a kultúra“ (1920) a tým niekoľkým ľuďom, ktorí vďaka svojmu naturelu a životnému údelu cítia právo aj povinnosť samostatného, hoci aj osamelého videnia sveta. S Hirnerom, podobne ako s J. Lajčiakom sa nedokáže žiadna „strana“ stotožniť bezozvyšku, lebo berú zreteľ nielen na „áno“, vidia tiež „aj“. Sú však nadčasoví, sú poistkou kompasu smerovania iných. Najmä vtedy, keď „doba láme charakter“. Že taká dnes nie je?

Pri čítaní Hirnerovho denníka je „čitateľné“, že bolo len otázkou času, kedy adap-

tovaní kolegovia, vtedy súdruhovia, dokážu existovať v blízkosti niekoho, kto im pripomínal vzdáľovanie sa seba samému. Zdá sa, že Hirner aj sám akoby anticipoval ďalší vývoj, vrátane vlastného príbehu. Naznačujú to zápisky konkrétnych udalostí, aj „antény“ na určité druh humoru.

Napríklad zaznamenáva (24. marca 1955, čo bol deň predposledného denníkového Hirnerovho záznamu) vtip, ktorý hovoril Anton Štefánek, nestor a prvý profesor sociológie na Slovensku (v tom čase už bola sociológia „buržoázna paveda“ a jej profesor bol dokonale penzionovaný). Štefánek, ako je známe, zostal nezatrpknutý, nesklúčený, ale naopak. A „veľmi svieži“ prišiel do Matice slovenskej „zbierať materiál, týkajúci sa jeho spolupráce s Gregorom – Tajovským“ a ... „povedal nám aj vtip. Je už vraj v rokoch, prichodí mu šíriť aj mravné zásady, aby dal svoje skúsenosti k dispozícii tým, ktorí ich nemali možnosť získať. Vraj je Desatoro, je aj päťoro prikázani, ale že je aj trojo univerzálnych, ktoré vyplývajú z tejto udalosti: Keď bola tuhá zima, všetko sa triaslo. A triasol sa aj vrabček na ulici. Išla okolo krava a prikryla ho teplým osúchom. Vrabec sa tam dobre cítil, pookrial a vystrčil hlavu, aby si začvirikal. Videl to kocúr, skočil na vrabca a zožral ho. Z toho vyplývajú tieto ponaučenia: 1. Nie ti je každý nepriateľom, kto sa na teba vyšpiní 2. Keď si v h..., netreba ti príliš čvirikať a 3. Nie ti je vždy priateľom ten, kto ťa z h... vytiahne“.

V množstve spomínaných mien, inštitúcií, udalostí je uľahčením poznámkový aparát editorov L. Turčana a R. Klobuckého, najmä pre menej zasväteného čitateľa umožňuje orientáciu v dobových reáliách. (Nevysvetlených, či neidentifikovaných zostalo iba niekoľko málo. Napríklad spomínaný Gazdík, ktorý v poznámkovom aparáte nie je zahrnutý, bol zrejme Teofil Gazdík, posledný predrevolučný „doktorand“ sociológie, ktorý síce ešte po februári 1948 dizertáciu obhájil, a zrejme zostal rád, že je ako sociológ zabudnutý.)

Jednu dôležitú informáciu však editori neuviedli, alebo je uvedená niekde nenápad-

ne, a to, prečo je v titule publikácie cifra „I“. Z obsahu Hirnerovho denníka sa dozvedáme, že v jeho pozostalosti už viac denníkových záznamov nie je. Čiže ďalšie denníky II, III... budú od iných sociológov. Podľa dodatočného a neformálneho zisťovania možno očakávať, že ďalšie denníky sociológov budú od Antona Štefánka a Roberta Rošku, možno v opačnom poradí. Možno sú „v talóne“ aj ďalšie a možno sa začnú niektoré písať (aj keď nie je celkom jednoduché či priťažlivé predstaviť si podoby denníkov v ére nových komunikačných technológií).

V denníkoch A. Štefánka a R. Rošku bude nepochybne viac reálií z českého prostredia. Hirnerove denníky boli z rokov 1953–1955, kedy do Prahy chodil len veľmi príležitostne. Zaznamenáva stretnutia s osobnosťami napríklad s K. Gallom, K. Škodom, ako stretnutia nie iba sporadické. Československý kontext bol prítomný pri uvažovaní o rôznych témach, napríklad, pri rozhovoroch o kríze v slovenskej vedeckej tvorbe sa možno dočítať, že „naši štrukturalisti a nadrealisti, prípadne carnapisti išli do KSS s tým, že v materializme treba urobiť akúsi renaissanciu na základe ich orientácie.... Dnes sú v úplne trápnej situácii, lebo napríklad rektor Karlovej univerzity Mukařovský verejne odsúdil celé svoje životné dielo. Ale na jeho základe sa stal rektorom a vlastne nemá teraz právo byť ďalej rektorom“ (s. 33). A. Hirner v rokoch 1946–1947 pracoval ako mimoriadny profesor na Vysokej škole politických a hospodárskych vied v Prahe. Osobitnú pozornosť si zasluhuje jeho spolupráca s brnenskými sociológmi. Napríklad štúdia I. A. Bláhu o sociológii náboženstva bola pôvodne napísaná a publikovaná v martinskom Sociologickom sborníku (1946, č. 3–4). To však bola tá šťastnejšia minulosť než doba päťdesiatych rokov, z ktorej je Hirnerov denník.

Adela Kvasničková

Časopis *Replika* – patnáct let kritické sociologie v Maďarsku

Bylo to před několika lety ve Spojených státech, kde jsem nabyt dojmu, že v prostředí absolutní svobody slova, kde můžete vydat a vyslovit úplně všechno, se „středoevropský smysl“ vydávání časopisu vytrácí. Jako kdyby v situaci, v níž lze říct úplně všechno, ztrácelo smysl říkat vůbec cokoli. Nevolám tím samozřejmě po „krásných starých časech“ cenzury, chci pouze připomenout význam konstruuji sílu překračování symbolických hranic, která byla zásadním prvkem smysluplnosti „dělání“ časopisů v středoevropských společnostech. V tomto kontextu se tedy vynořuje otázka: proč se vůbec „dělal“ jakýkoliv časopis ve střední Evropě v minulých dekáдах? Příběh maďarského sociálněvědného časopisu *Replika*, který zde stručně představím, může být odpovědí na tuto otázku.

Praktiky „dělání“ časopisů byly důležitou součástí kritického intelektuálního a estetického diskurzu v době socialismu, a to nejenom v Maďarsku. Časopis, tedy samotný proces vytváření časopisu a jeho tištěná podoba, byl kromě toho, že vyjadřoval kritiku vůči stávajícím poměrům, také formou sebevyjádření jeho autorů a editorů. V těchto praktikách vznikaly a zanikaly kruhy sdíleného zájmu a přátelství.

Někdy v roce 1988 Miklós Hadas a další mladí alternativní maďarští intelektuálové založili v Budapešti Klub mladých sociologů. Tehdejší doba agonie socialismu posilňovala sdílený pocit intelektuálů sdružených v tomto klubu, že se ve východním bloku děje něco převratného. Dnes už víme, že tato nálada netrvala dlouho. Během několika let skončila doba intenzivních každotýdenních diskusí klubu o budoucnosti, stejně tak jako na začátku devadesátých let zanikl také diskurz, jenž skupinu mladých intelektuálů (pozdějších politiků a sociologů) spojoval. Příslušníci a sympatizanti Klubu mladých sociologů se ocitli před nucenou volbou: buď budou praktikovat politiku, nebo sociologii. Důleži-

té však je, že ani rozhodnutí pro sociologii nebylo úplně apolitické, nakoř se mnozí rozhodli pro dobrodružství intelektuálních sporů. Časopis *Replika* vznikl v průběhu roku 1989 jako příznak nástupu „nové generace“ sociologů, která se vymezovala vůči „staré“ sociologii hlavního proudu. První číslo *Repliky* vyšlo v roce 1990 díky společné podpoře tří hlavních sociologických pracovišť v Maďarsku: Sociologického ústavu univerzity ELTE, Katedry sociologie Ekonomické univerzity (Közgáz) a Sociologického ústavu Maďarské akademie věd. Nová generace volající po nových paradigmatech a po kritické konfrontaci s hlavním proudem se (paradoxně) těšila sympatiím a podpoře „staré gardy“. Doba byla taková.

Není tedy náhodou, že úvodním textem prvního čísla časopisu *Replika* (1990) se stala stať Miklóse Hadase s názvem „Marxismus a makrosociologie“, ve které se autor pokouší o kritickou analýzu děl hlavních představitelů maďarské stratifikační sociologie. Makrosociologický přístup, který v osmdesátých letech úspěšně vymezoval a souběžně obhajoval sociologii před tehdejšími režimem jako statistickou vědu o sociální stratifikaci, zredukoval podle Hadase sociologii na legitimizační diskurz, tj. na jakousi pomocnou vědu sloužící politice. První číslo *Repliky* vyprovokovalo delší debatu o makrosociologii, jež pokračovala i v následujících číslech časopisu. Je příznačné, že to nebyla jediná debata, která se odehrávala na stránkách časopisu, přicházely totiž další: debata o výzkumu kultury, o metodologii výzkumu veřejného mínění, o sociologii genderu, o kolonizaci sociálních věd atd. *Replika* se tak konstituovala jako diskurzivní základna kritické sociologie hledající alternativní paradigmaty jak vůči marxismu, tak vůči sociologii poskytující legitimizaci stávajícího sociálního řádu.

Od svých začátků byl diskurz *Repliky* poznamenán perspektivou kulturní sociologie a konkrétně především texty Pierra Bourdieu. V polovině devadesátých let tato kulturní dimenze začíná dokonce převládat a ča-

sopis se otevírá textům a tématům kulturní antropologie, kritických studií kultury (*cultural studies*) a gender studií. Toto období Repliky je spjato s působením Miklóse Vöröse v redakci. Tuto orientaci můžeme typicky vystopovat například v jeho teoreticky laděném textu o vztahu americké kulturní antropologie a sociologie, nebo v jeho etnografické analýze post-socialistické konzumní kultury.

Důležitým bodem ve vývoji Repliky byla debata o výzkumu kultury. Vyprovokovala ji studie Pétera Niedermüllera o paradigmatických a šancích kulturní antropologie ve Východní Evropě (1994). Ve své studii Niedermüller postavil perspektivu kulturní antropologie do opozice vůči paradigmatu folklorizující středoevropské etnologie. Tvrdil, že kulturní antropologie může být alternativní formou zkoumání kultury vůči zpolitizovanému a latentně nacionalistickému přístupu folkloristiky/etnologie. Razil dokonce názor, že kulturní antropologie na středoevropskou tradici folkloristiky/etnologie nemůže navázat, ale musí se s ní kriticky vypořádat.

Význam této debaty spočívá v poukazu na další neuralgický bod v diskurzu sociálních věd v Maďarsku (jenž je podle mého názoru s velkou pravděpodobností přítomný i v jiných středoevropských zemích): vedle výše zmíněné diskuse o povaze sociologie, která nastolila téma uznání „vědeckosti“ a legitimacy sociologických přístupů nezakládajících se na makrosociologické statistické analýze hromadných dat, se v rámci nové diskuse otevřela otázka možnosti zkoumání kultury z perspektivy, která není latentně ani nacionalistická, ani estetizující. Právě propojenost těchto dvou sporů ukázala, že pole sociálních věd v sobě skrývá dříve neartikulované konflikty významů a identit, různé a protichůdné představy o smysluplnosti praktikování sociálněvědného výzkumu a psaní sociálněvědných textů. Symbolická hranice, jež oddělovala různé pozice jak v případě sporu o výzkum kultury, tak v případě debaty o makrosociologii, byla formována normativní představou o tom, jaký má být vztah sociálněvědného bádání a politiky.

Debata o výzkumu kultury ukázala důležitost toho, že na poli folkloristiky/etnologie byl vědecký výkon explicitně považován také za politicko-národní službu. Archivační funkce folkloristiky/etnologie, snaha o zachování lidové tradice, sloužila jako legitimizující princip nejenom ve vztahu k politické moci, ale také v rámci vědeckého pole folkloristiky/etnologie. Služba národu, užitečnost prokazovaná shromažďováním politicky významných empirických dat dávaly smysl praktikování vědy pro samotné vědce jak na poli folkloristiky/etnologie, tak na poli sociologie. Za smysluplné se považovalo zabývat se pouze něčím, co odkazuje k určitému „celku“. Přesněji řečeno šlo o předpoklad nezbytnosti generalizace na úroveň politicky definovaných celků „lid“ nebo „společnost“. Zkoumat něco, aniž by se zjištění generalizovala na úroveň národních politických celků? To nedávalo smysl.

Replika se v tematizaci povahy a možností sociologie snažila vykročit za práh Maďarska. V rámci této snahy vyšla tři tematická čísla v angličtině: *Colonization or Partnership: Eastern Europe and Western Social Sciences* (1996), *Ambiguous Identities in the New Europe* (1997), *Central European Hysteria* (1998).

Jelikož největší odezvu vyvolalo první anglické číslo snažící se o kritickou reflexi nadvlády západní sociální vědy a podřízeného postavení středoevropské sociologie, považují za vhodné toto číslo časopisu představit detailněji. Speciální číslo Repliky *Colonization or Partnership* ve svém prvním tematickém bloku nastínilo, jak je prostřednictvím akademických a politických diskurzů institucionálně reprodukována symbolická hranice mezi Západem a Východem. Historická nahodilost geopolitického rozdělení byla a je neustále naplňována významem v takových diskurzech, jež sociální a kulturní odlišnosti interpretují pomocí hierarchických kategorií centra a periferie, civilizace a zaostalosti, prvního a druhého světa. Texty úvodního bloku ukazují, že tyto kategorie formují nejenom intelektuální reflexi a každodenní praxi společností ve Východní Evropě, ale mají zásadní vliv také na výzkumné programy sociál-

ních věd. Diskurz „studené války“ působí implicitně i dnes: vymezuje výzkumnou problematiku, jež je v hlavním proudu sociálních věd považována za zajímavou a relevantní pro tento region. Je to problematika politické a ekonomické „transformace“.

Druhý tematický blok čísla se soustředí na debatu kolem historických souvislostí vytváření „vlastních“ východoevropských paradigmat v oblasti sociálních věd. Jako zásadní se objevuje myšlenka, podle níž východoevropské sociální vědy nezkoumají své vlastní společnosti jako typické či modelové podoby moderní společnosti. Na zkoumanou sociální realitu hledí spíše jako na neregulérní či přechodovou podobu společnosti. Tato charakteristika (přes svůj degradující rys) může být základem východoevropského potenciálu zkoumání sociální reality jako dynamického a neregulérního procesu. Podle mého názoru plná realizace tohoto potenciálu předpokládá také překonání perspektivy, jež soudobé procesy interpretuje z hlediska modelu „normální západní společnosti“ a považuje tyto společnosti za „přechodně neregulérní“. Sociologie může z diskurzu legitimizace vystoupit právě tím, že v akademickém diskurzu nebude reprodukovat implicitní politický slib dočasnosti „přechodu“ směřujícího do zaslíbené země Západu. Kritická sociologie by měla reflektovat, do jaké míry může vůbec vzbuzovat naděje na ovladatelnost procesů proměny sociální reality.

Třetí tematický blok shromažďuje texty o východoevropském přijímání a interpretaci feministického diskurzu. Příspěvky poukazují na propojenost mezi neochotou východoevropských sociologů přistupovat ke zkoumání lokálních sociálních institucí a kulturních praktik z hlediska feministické perspektivy a mezi politickou apatií žen, respektive slabostí ženského hnutí. Takto identifikovaný problém je o to komplikovanější, že dialog mezi představitelkami západního feminismu, myslícími v kategoriích ahistorického a normativního diskurzu práv a idealizované občanské společnosti, a východoevropskými ženami, reflektujícími vlastní situaci jako za-

kotvenou v sociálním a historickém kontextu, zcela zjevně vážne.

Poslední tematický blok se soustředí kolem debaty o kolonizaci východoevropského sociálněvědného výzkumu západní sociální vědou. Západní vědci monopolizující materiální a symbolické zdroje využívají východní sociální vědce v podstatě jako informátory, učedníky a intelektuální řemeslníky. Východoevropští sociologové tak nemohou ze stínu Východní Evropy vystoupit, jejich texty a příspěvky jsou pro západní sociální vědce zajímavé, pouze pokud se týkají regionálních či transformačních zvláštností Východní Evropy. Na poli obecné sociologické teorie východoevropské hlasy nejsou moc slyšet, na Západě je navíc stejně nikdo neposlouchá.

Od roku 1990 do roku 2004 vyšlo 49 čísel časopisu. Přestože byla Replika oficiálně čtvrtletníkem, vycházela většinou dvakrát do roka v podobě dvojčísel. Základním organizačním principem příspěvků v Replice byly tematické bloky. Jedno dvojčíslu časopisu obsahovalo obvykle tři takové tematické bloky. Redakce Repliky byla známa svým přísným a náročným přístupem k recenznímu řízení a zvykem nechávat prepisovat texty několikrát. Přesto se v publikovaných textech dá vycítit přítomnost neustálé reflexe jejich nehotovosti, ba téměř až omluvy za nedokonalost toho, co bylo vydáno, a vědomí, že pro větší sílu předkládaných argumentů by bylo třeba ještě mnohé udělat. V článkách nejrůznějších autorů Repliky se opakovaně objevuje tvrzení, že jde pouze o nástin. Konečné, dokonalé produkty se však ani po letech neobjevily. Tento rys textů však nesvědčí o jejich nízké kvalitě, nýbrž o reflexi nemožnosti jednou a provždy ukončené interpretace. V příspěvcích otištěných v Replice nikde nenacházíme stručnou a výstižnou prezentaci „výsledků“ bádání. Tyto texty jsou spíše prezentací procesu interpretace a dialogu mezi různými interpretacemi. Spíše než ukázat původní a nové výsledky se texty snaží o artikulaci vlastní interpretace a vlastního názoru jako „odpovědi“ na výzkumná zjištění, na texty a interpretace jiných. Dobrým příkla-

dem tohoto přístupu je série „monologů“, které se na stránkách časopisu objevovaly od poloviny devadesátých let. Jedná se o editované přepisy biografických rozhovorů. Životní příběhy různých lidí (např. emigrantů, dětí revolucionářů z roku 1956, sociologů, podnikatelů) byly publikovány ve zkrácené, autobiografické formě bez analytického výkladu. Monology přitom nejsou prezentovány jako „syrová data“. Samotná vyprávění, jejich zkrácení a editace jsou již interpretací. Čtenář monologů je tedy editory úmyslně využíván k práci: je nabádán k tomu, aby si vytvořil vlastní výklad těchto interpretací.

Replika dlouho reprezentovala kritickou sociologii. Ne náhodou byla považována (často i pejorativně) za postmoderní sociálněvědný časopis. Koncem devadesátých let se však revoltující charakter časopisu začal vytrácet, a to i z toho důvodu, že témata a přístupy dříve považované za kontroverzní a radikální se postupně institucionalizovaly a posunuly do centra sociálněvědného diskurzu. Když nadace Györgye Sorose ukončila program financování časopisů, dostala se Replika také do těžkých finančních problémů. Ukázalo se, že na začátku jedenadvacátého století už není možné stavět na nadšení a motivaci skupiny intelektuálů. Únava a finanční nouze vedly společně k zániku časopisu.

Replika představovala perspektivu, jež brala vážně existenci Střední Evropy jako regionu se specifickou kulturní i sociální historií. V mnoha textech publikovaných v Replice se objevoval názor, podle něhož v pozadí specifických kulturních a společenských forem Střední Evropy probíhají historicky se opakující vlny modernizace, jež však nikdy nebyly schopné lokální společnosti modernizovat úplně. Vracející se vlny reforem byly vždy jednostrannou a státem řízenou podobou modernizace a zatím nevedly ke vzniku silných občanských společností. Replika artikulovala sociologický diskurz, který poukázal jak na nutnost, tak na nemožnost plné modernizace Střední Evropy podle západního modelu. Osud Repliky je symptomem síly

i slabosti kritické sociologie, jež měla v úmyslu zakořenit se v občanské společnosti.

Dekáda a půl existence Repliky byla poznamenána otázkou, která je aktuální i v naší současnosti: je možná kritická sociologie, která se nepodřizuje úkolu navrhovat, a tím implicitně ospravedlňovat, politická opatření státních úřadů? V roce 2004 Replika zanikla. Znamená to úplnou kapitulaci mladé generace maďarských sociologů před imperativem hospodářské a politické „užitečnosti“ sociologie?

Csaba Szaló

Viktor Karády: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után (Přeživší a znovu-zahajující. Kapitoly ze sociologie maďarského židovství po roce 1945)*

Budapešť, Múlt és Jövő 2002, 281 s.

Kniha je (zatím) posledním článkem série maďarsky publikovaných děl Viktora Karádyho vycházejících v Maďarsku přibližně od druhé poloviny devadesátých let dvacátého století. *Přeživší a znovu-zahajující* zaujímají mezi nimi významné místo nejenom kvůli samotnému tématu, ale také kvůli asociativnímu připomenutí jedné zajímavé kapitoly světlé historie maďarské sociologie. Publikace je totiž přepracovanou, doplněnou a o nová empirická data obohacenou verzí studie, která vyšla poprvé v roce 1984 v tzv. pařížských *Maďarských sešitech*, tedy v sociálněvědné edici liberálně politické maďarské emigrace ve Francii, již mezi lety 1978 a 1991 editoval další významný představitel disidentské generace maďarských sociálních vědců Péter Kende.

Přes její empiricky a interpretačně aktualizovaný ráz je současná podoba knihy čtenáři předkládána jako jakýsi „text na půli cesty“. Karády jak v úvodu, tak vícekrát během pojednání o konkrétních aspektech společenských souvislostí důsledně vysvětluje, kde všude a v jakém smyslu slova by měl být (a bude v chystaném druhém dílu publikace)

podaný obraz o sociologii poválečného židovství doplněný a kompletovaný. Na nedostatky upozorňující vědecká pečlivost v konečném důsledku nerelativizuje hodnotu textu jako neopominutelného východiska pro sociologické porozumění změnám maďarsko-židovské společnosti v souvislosti se zánikem nacistického režimu a vývojem politické situace po roce 1945 v Maďarsku. To je „zabezpečeno“ Karádyho bohatým a dlouhotrvajícím empirickým výzkumem, na němž se text zakládá. Jeho zájem o sociologii maďarského židovství je součástí širšího badatelského zaměření na historicko-sociální procesy modernizace maďarské společnosti a na měnící se vztahy mezi Židy a ne-Židy, respektive na faktory a důsledky nábožensko-etnické sociální diferenciaci.

Karády se výzkumu takto široce vymezeného tématu věnoval v rámci celé řady kratších i delších studijních pobytů v Maďarsku již od sedmdesátých let dvacátého století. Jeho důsledná kombinace sběru a analýzy kvantitativních a kvalitativních dat zařazuje práci do tradice historické sociologie inspirované perspektivou Pierra Bourdieu (s nímž Karády v pařížském Centru pro evropskou sociologii spolupracoval). Bourdieu kladl důraz na propojení studia objektivních sociálních struktur a sociálně konstituovaných aktérů v poli, neboli přesněji řečeno na neoddelitelnost zkoumání objektivních struktur a pozic aktérů v sociálním poli, z čehož vyvěrá formování jejich partikulárních představ o světě. Této perspektivě metodologicky odpovídá skloubení statistických a etnografických dat během interpretace, jež charakterizuje také knihu *Přeživší a znovu-zakládající*. Situaci maďarského židovství mezi lety 1945 a 1956 zde Karády představuje jednak na základě analýzy statistických a demografických dat a dat získaných z vlastních průzkumů, jednak na základě analýzy kvalitativních rozhovorů a nejrůznějších dobových dokumentů (např. dopisy, letáky, novinové články, memoáry, maturitní oznámení).

Prvním tématem, kterému se Karády věnuje, je proces znovu-včleňování se židov-

ských přeživších do společnosti a jejich společenského přijetí po roce 1945. Karády popisuje tuto situaci s velkým smyslem pro komplexní zachycení její ambivalentní povahy. Jeho detailní čtení mnohvrstevnatosti sociální reality mu umožňuje vyprávět o vývoji tehdejší společenské situace jakýsi dvoukolejný příběh. Na jedné straně sleduje fenomén, který nazval „morální koalici“ a který je určitým navázáním na tzv. „maďarsko-židovskou společenskou smlouvu“, jež byla v druhé polovině 19. století uzavřena mezi maďarskou vládnoucí třídou, jež garantovala občanská práva Židů a vřele vítala jejich modernizační potenciál v procesu *embourgeoisement*, a mezi (většinou reformními) Židy, kteří se vzdali svých etnických specifik a vstoupili na cestu jazykové a kulturní asimilace do maďarské společnosti. Na straně druhé Karády mapuje výstřelky poválečného antisemitismu a míru jeho explicitní i implicitní přítomnosti v různých sociálních vrstvách.

Rokem 1945 začíná podle Karádyho veskrze nová kapitola v životě maďarských Židů, a to nejenom díky osvobození se z nacistického režimu a napravení „vykolejeného historického času“. Jde o novou dobu také díky nově se formujícím společenským poměrům, pro které je příznačné výrazné přebudování vztahu mezi vedením státu a židovstvím. Tuto změnu lze vystopovat v třech dimenzích: 1) zanikla institucionálně řízená protizidovská diskriminace na trhu práce, v rozdělování společenských výhod, na úrovni symbolických hodnot a titulů, v participaci na životě sociálních institucí typu škol, klubů, hnutí, apod., 2) veřejné projevy politického a každodenního antisemitismu se dostaly pod zákonnou sankci a jako takové se přeměnily v objekty společenského tabu. Nová zákonná opatření (1945/VIII.) nejenom že zrušila tzv. židovské zákony (tj. rasově-diskriminační zákony zavedené v Maďarsku mezi lety 1938 a 1942), ale z projevů antisemitismu se učinil předmět trestního řízení (nařízení vlády kvalifikovalo antisemitskou propagandu jako čin, který poškozují zájmy maďarského lidu), 3) garantovala se úplná svoboda pro sebe-

identifikaci všech spoluobčanů, kteří přijímali židovskou identitu za svou. (Přechodně to v praxi znamenalo například umožnění institucionální organizace ne-asimilačních židovských identit, např. sionistických).

Právě tuto situaci popisuje Karády jako *morální koalici*, jež se formovala mezi novým režimem (jeho mocenskými autoritami) a mezi přeživším židovstvím. Tato morální koalice byla přitom samozřejmě směsicí „oficiální přízně“ a politických zájmů nového režimu, který dobře poznal, jak lze přeživší židovství využít jako záruku zachovaného morálního kapitálu národa. Především na mezinárodních fórech probíhala kapitalizace dobrého vysvědčení, jež nový režim získával díky svému pozitivnímu politickému, právnímu a společenskému vztahu k židovské otázce. Tento vztah totiž mohl být přijatelným měřítkem antifašistického programu maďarské vlády vstupující právně vzato na místo zločineckého státu.

Ovšem ani za tzv. „koaličních let“ nebyl pro-židovský obrat přítomný ve všech segmentech maďarské společnosti. Protižidovské násilnosti, pogromy a projevy náboženského antijudaizmu v letech 1946–1948 vysvětluje Karády na jedné straně v ekonomických souvislostech, poukazuje na inflaci a hospodářský chaos jako příčinné faktory těchto událostí. Na straně druhé je z jeho pojednání zřejmé, že poválečný antisemitismus je nevysvětlitelný bez přihlídnutí ke kulturním a symbolickým obsahům. Dobře to ilustruje například fenomén tzv. „peřinového antisemitismu“, který byl vyprovokovaný legitimními požadavky navrátilivších se na znovuzískání vlastních bytů či majetku. Tyto požadavky totiž byly vzápětí interpretované jako jasné „důkazy“ židovské pomstychtivosti. Pro poválečné období je dále typická antisemitská nálada, kterou oživoval rozklad dřívějších symbolických vztahů mezi Židy a ne-Židy: Židé byli okamžitě ostrakizováni, jakmile se začali chovat jinak než jako bezbranní, bezmocní a ponížení jedinci, tedy pokud vystoupili z role být objektem lítosti „dobrých křesťanů“.

To, že morální koalice nakonec netrvala

dlouho, nebylo zapříčiněno jednoduše přítomností nových antisemitů ve společnosti, v níž se antisemitismus nemohl otevřeně a „legitimně“ rozvíjet, protože se politicky zcela zkompromitoval. Morální koalice se kolem roku 1949 začíná vytrácet hlavně z toho důvodu, že jí vyjadřovaná otevřená podpora nevyhovovala dlouhodobým politickým zájmům radikálně levicových stran. Souvisí s tím například to, že se komunistická strana nemohla přetvořit v masovou stranu, aniž by do sebe inkorporovala lidové vrstvy sympatizující dříve s nacistickou ideologií.

Pro plné pochopení dalšího společenského vývoje se Karády dále detailně zabývá demografickou situací maďarského židovství. Prostřednictvím rozboru konkrétních demografických aspektů židovské populace po roce 1945 (jako například převaha žen, deformace věkové pyramidy, výrazná slabost demografické kompenzace, zánik nukleárních rodin a větších rodinných sítí, vzrůstající počet pokřtěných, velký počet ovdovělých a sirotků, atd.) poukazuje na to, že vyhlídka pro fyzickou reprodukci židovství se dramaticky zmenšila. Zkoumáme-li tedy procesy nucené asimilace stalinistické politiky, je třeba podle něj mít na zřeteli také její sociálně-kulturní pozadí, tedy jak míru popsané demografické nutnosti, tak asimilační ochotu a motivaci velké části přeživšího židovství.

Poválečné židovství stálo podle Karádyho na důležité společenské křižovatce: muselo odpovědět na dilema krystalizující se kolem tří možností: *asimilace*, *disimilace* a *disimulace*. Konkrétněji řečeno, přeživší židovství se muselo rozhodnout buď pro aktivní pokračování procesu včleňování se do maďarské společnosti za nové historické podmínky (*asimilace*), nebo pro vnitřní sociálně-kulturní vydělení se z dominantní/komunistické maďarské společnosti a pro výlučné či prioritní znovupříjeří židovské identity a sounáležitosti (*disimilace*), anebo pro skrývání, zatajování a tabuizaci židovské přináležitosti, jež mohlo vyústit ve snaze zúčastnit se asimilačního procesu v rámci jiných států či národů v zahraničí (*disimulace*).

Tyto alternativy Karády nepředkládá jako teoreticky vydedukovatelné, a tudíž pravděpodobné možnosti, ale představuje je jako reálně zvolené strategie, které poválečné židovství do značné míry diferencovaly. Lze zde upozornit na několik zajímavých detailů jeho analýzy. Například sociologickým mapováním tří reálně zvolených životních strategií se Karády cílevědomě snaží o vyvrácení (dodnes) rozšířeného antisemitského toposu o tzv. „židovsko-bolševické nadvládě“. Tváří v tvář disimulačním a disimilačním strategiím je jasné, že představy o Komunistické straně jako o krycím orgánu „židovské nadvlády“ jsou sociologicky vzato nesmyslné. Karády detailně demonstruje, že pozitivní integrace do nového režimu nejenomže necharakterizovala celek přeživšího židovství, ale dokonce ani jeho populační většinu. (Ilustrovat to může kromě jiného například disimilační strategie maďarského sionismu, jehož skupinový partikularismus v poválečné době je zajímavé sledovat, zvláště pokud si uvědomíme, že kolektivní kulturně-sociální izolacionismus sionismu znamená vlastně radikální rozchod se silnou tradicí maďarsko-židovského vědomí, jež rozvoji sionismu kladla v zemi tradičně odpor.)

Neznamená to samozřejmě, že by Karády opomíjel existenci specifické motivace určitých židovských frakcí participovat v mocenských aparátech nového režimu. Karády v této souvislosti analyzuje tehdejší sociální struktury, jež mohou objasnit pozadí této motivace. Například na základě dat o míře nezaměstnanosti židovských intelektuálů mezi lety 1928–1945 poukazuje na to, že tato motivace úzce souvisela s profesně-sociální frustrací židovství, jež byla udržována vládoucí třídou předešlého (antisemitského) režimu.

Z hlediska sociologie kultury je velice podnětný také rozbor symbolicko-morálního konfliktu, jemuž ta část židovství, jež se integrovala do komunistického režimu, musela čelit. Kulturu maďarského židovství charakterizovala podle Karádyho nepřítomnost tradice individuálního a kolektivního násilí (jak

to ukazují například kulturní reprezentace postrádající ideál agresivního mužství, nebo výrazně malý poměr Židů ve spáchání zločinů zakládajících se na fyzickém násilí). Tuto nepřítomnost tradice násilí interpretuje Karády jako sebeobraný mechanismus strpěné, podřízené a marginalizované statusové skupiny, jež tento mechanismus přeformovala v ideál a kanonizovala ho jako klíčový rys vlastní skupinové morálky. V důsledku participace na komunistické moci musela být ovšem tato tradice přehodnocena, resp. opuštěna. Kulturní transformace spočívající v habitualizaci militarismu byla samozřejmě věkově specifickým fenoménem a týkala se především mladší generace, jejíž morální socializace probíhala v období institucionalizovaného antisemitismu. Je přitom zajímavé, že se tato transformace realizovala jak v rámci asimilační, tak v rámci disimilační strategie.

Na společenskou pozici Židů v poválečné době neměly vliv pouze pronásledování a pronásledováním vyprovokované vlny emigrace, ale samozřejmě i již zmíněné procesy asimilace, disimilace a disimulace. Tyto faktory společně vedly k výrazné profesní a ekonomické restratifikaci maďarského židovství, jež Karády interpretuje v rámci celospolečenského re-stratifikačního procesu podporovaného sekularizovaným mesianismem komunistického režimu. Sledování statistiky těchto změn předpokládá specifickou konceptualizaci analyzovaného kolektivního subjektu, jež ovšem vyvolává otázku. Jde o konceptualizaci, jež je založená na kategorii tzv. společenského Žida, tj. na kategorii jedince, jenž je za Žida považovaný společensky. Alespoň tuto minimální definici lze z textu Karádyho mezi řádky vyčíst. Problém s touto kategorií spočívá především v tom, že ignoruje reklasifikační potřebu vyvolávanou případy jedinců, kteří se asimilovali do sekulární maďarské kultury bez snahy zachovat si etnickou přináležitost k židovství, kteří konvertovali ke křesťanství z věroučného přesvědčení, kteří se asimilovali do kultury komunismu, jež vylučuje partikulární afiliaci, atd. Zdá se,

že možnost sledování statisticky a demograficky relevantních charakteristik vůbec předpokládá přijetí metafyziky původu, z níž ani Karády nechce nebo nemůže vystoupit. Konstrukt „společenského Žida“ je snad jediným nedorozuměním problémem, na který autor samotný v publikaci neupozorňuje, ale který by stál za promyšlení. Nezbyde snad než očekávat plánovanou druhou část knihy.

Eleonóra Hamar

Pavel Janáček: Literární brak. Operace vyloučení, operace nahrazení, 1938–1951
Brno, Host 2004, 412 s.

Nebývá zvykem, aby se naši sociologové věnovali studiu literární či umělecké historie, i když některé práce J. Alana či M. Petrůsky, stejně jako dalších autorů (abych uvedl příklady jen z nedávné domácí tradice), se tímto směrem vydávaly. Je to škoda, protože literatura a další umělecké formy nepochybně výrazně odrážejí sociální dění, byť nikoli přímo. Přesvědčili se o tom například američtí tzv. teologové smrti Boha (J. J. Altizer, W. Hamilton, G. Vahanian), kteří se studiem literárních děl pokusili pochopit existenciální situaci člověka 20. století a vybudovat na tomto základě aktuální církevní orientaci, aniž jejich dílo zasáhlo širší sociální vrstvy vyjma intelektuálů. Moderní literatura, její sociální rozšíření a různé způsoby její recepce, by se proto měly stát důležitým pramenem ke kvalitativnímu sociologickému poznání; pokud o to sociologové nestojí nebo toho nejsou s to, musí se chopit pera badatelé z jiných oborů, například literární historikové, kteří dnes již našťastí vládnou relevantními přístupy sociálních věd. Uvědomují si, jak to pregnantně ukázal autor recenzované studie, že literaturu netvoří jen její „vysoké“, umělecky náročné a na intelektuály zaměřené složky, nýbrž i „nižší patra“ *artes litterarum*, o které má zájem mnohem větší část publika. P. Janáček však rozhodně nezůstal u tohoto poznatku, neorientoval se primárně na obsa-

hovou a/nebo recepční stránku „nižších“ literárních děl, označovaných jako „brak“, „morzakor“ [= „mor za korunu“, tj. laciné lidové čtení poskytující prvoplánové dojmy] apod., ale především po vzoru M. Foucaulta na mocenské vztahy mezi jednotlivými typy literárního diskurzu, jejich protagonisty a organizačními strukturami. Krátce řečeno, sledoval „gesto odmítání populární literatury v moderní české literární kultuře“ (s. 10) a jeho sociální a symbolické souvislosti, i když zmiňovanou obsahovou a recepční stránku problému také alespoň okrajově – se znatelným užitekem pro čtenáře – přiblížil.

V první, teoretické části studie (s. 17–59), Janáček ukazuje vztahy mezi „vysokou“ a „nízkou“ literaturou v novodobých českých dějinách, včetně působení cenzury, kdy ta první usilovala nejen o „převálcování“ druhé, ale i o „výchovu“ lidového čtenáře (hlavně nejvíce ohrožených/nejméně samostatných skupin: dětí a mládeže, žen, dělnictva) ve prospěch vlastní recepce. Konceptualizace zániku lidové kultury prostřednictvím disciplinačního tlaku kultury elitní přitom v historiografii nejsou ničím novým (P. Burke, R. Muchembled ad.), jejich aplikace v českém akademickém diskurzu je však naneštěstí spíše sporadická a většinou nebere v potaz souvislosti raně novověkého vývoje s pozdější dobou, potažmo s dneškem. Pavel Janáček naopak tomu udělal právě to, ukázal vztah mezi náboženskou a později etickou/medicínskou snahou o kontrolu literatury na jedné straně a její hodnotovou/sociopolitickou kontrolou na straně druhé, stejně jako punctuálnost těchto procesů (v období hodnotových krizí a pocitů ohrožení) a využití nejrozumnějších technik boje proti literatuře, která se mezi „tu správnou“ nevešla (cenzura, nahrazování tzv. lidové literatury výchovnou tzv. literaturou pro lid, *pro salute populi* využívající strukturních složek té první). České literární společenství, svým rozsahem neschopné konkurovat „velkým“ evropským literaturám, přitom tvořilo přímo ukázkový případ prostoru mocenského působení snažícího se eliminovat „literární brak“. V obdo-

bí druhé republiky a začátků protektorátu do roku 1942 z údajných etno- a kulturnězáchovných důvodů (II. část knihy, s. 63–140), na což bylo po druhé světové válce navázáno jednak „operací vyloučení“ (III. část, s. 143–225), ale i „operací nahrazení“ (IV. část, s. 229–291).

Zatímco období první republiky bylo dobou rozkvětu české literatury, včetně její „brakové“ složky (kterou vydávala i prestižní nakladatelství – melantrišská edice *Rozruch* vedle tehdy už extrémního politika J. Stříbrného, vydávajícího *Večery pod lampou*, nebo známých *Románů do kapsy*), pocit ohrožení před druhou světovou válkou vedl k tomu, že „knihy, čtenářství, národní literatura jako pilíře národní existence začaly v kolektivním povědomí zastupovat ztracené hranice státní“ (s. 73). Ke kampani proti „pochybné“ literatuře, zprvu vedené náboženskými konzervativci a politickými extremisty (čeští fašisté), se přidala většina intelektuální obce v čele s Národní kulturní radou (J. Durych, R. Medek, J. Knap ad.), což vedlo k ustavení prvních cenzurních pravidel v březnu 1940. Lidová literatura sice nebyla jako celek zakázána, bylo jí však vykázáno místo na okraji literárního dění a i přes zřetelnou autocenzuru ze strany jejích vydavatelů bylo v letech 1940–1942 zakázáno asi 25 titulů (s. 120–121). Tato praxe trvala do té doby, než cenzuru ovládlo nové ministerstvo lidové osvěty, řízené E. Moravcem, které se jednak snažilo o „využití rekreativního potenciálu dobrodružné a vůbec zábavné literatury pro konečné vítězství německých zbraní“ (s. 123) a hlavně o budování hodnotné české literatury nemělo zájem, šlo mu naopak o její zánik. P. Janáček však vedle toho ukázal, že o svého druhu záchranu české kultury se za druhé republiky pokusil i tolik vysmívaný a z těchto pozic odmítaný rodokaps; (první a poslední vypsanou) cenu za nejlepší román „nízkého“ žánru totiž v roce 1939 získal Josef Peterka/Bob Hurikán za román *Plamen vzpoury*, alegoricky burčující k odporu vůči nacistům. Jinak řečeno, „western, na němž si kritika dokázala, že brak do literatury malého českého národa nepatří, vyjadřoval právě ty

hodnoty a tendence, které sledovala tato literatura sama“ (s. 140).

Tendence k vyloučení „nevhodné“ literatury, odůvodněné záchranou/budováním národní kultury, se plně prosadily po osvobození. Do přelomu let 1948–1949 byly řízeny publikačním odborem ministerstva informací (v čele s F. Halasem a po faktické stránce B. Novákem), v němž získávali stále větší slovo komunisté, a později po znárodnění Národní ediční radou českou, respektive lektorskou komisí ÚV KSČ. Rozdíl mezi těmito dvěma obdobími byl v tom, že mocenské a represivní orgány prvního se snažily vytvořit hodnotnou (a výchovnou) českou literaturu (jíž dávaly přednost i před překlady) a doslova ji vnutit čtenářské obci, zatímco ve druhém byl jednoznačně aplikován ideologický koncept tzv. socialistického realismu. Protagonisté obou období z řad „vysokých“ literátů i politických konjunkturalistů se nicméně shodovali v tom, že knižní trh je třeba z „osvětových“ důvodů výrazně regulovat, a divili se, proč se třeba ministerští úředníci a právníci bránili zavedení cenzury. „Vůle odvrhnout starý svět, jež prostupovala všemi sférami života pokvětnové společnosti, nesla s sebou despekt vůči kulturnímu pořádku, který byl s tímto starým světem spojen“ (s. 173). Janáček tak přesvědčivě vyvrátil stanovisko K. Kaplana o neexistenci předúnorové cenzury, protože ta zakazovala zhruba 20–25 % nakladateli požadovaných titulů (s. 179–181; podobně tomu bylo i s texty písní, jak se praví na s. 184). Na toto období „poloviční svobody“ bez větších problémů navázala cenzura poúnorová, akcentující např. ruské autory ale zároveň poněkud naivně předpokládající, že literární „brak“ zanikne se zánikem kapitalismu, a orientující se proto spíše na díla (jakékoli umělecké hodnoty) stojící v opozici vůči nově propagované hodnotě budovatelské/pokrokové literatury. V této souvislosti je zajímavé zjištění, že poúnorová cenzura pracovala s trojím typem verdiktů: povolení k prodeji v knihkupectvích, v antikvariátech (o nichž se předpokládalo, že nejsou navštěvovány širší čtenář-

skou obcí) a stoupou (s. 213). Ze souboru 782 zachovaných rozhodnutí přitom jen 124 knih mohlo jít do volného prodeje, 163 do antikvariátů a 495 do stoupy, přičemž vedle nízkých literárních kvalit se jako kritérium zřetelně uplatňovaly hodnoty ideologické a (nejčastěji v případě odborné literatury) vědecké ve smyslu „pokrokovosti“ (s. 215n.).

Poválečné období však přineslo nejen vyloučení „brakové“ literatury (po Únoru na čas zcela zanikl kupř. western nebo detektivka), ale paradoxně i její nahrazení novou tzv. literaturou pro lid – „úromorem“ [novotvar B. Müllera z r. 1946 po vzoru „morzakoru“ akcentující vydavatele nové edice – Ústřední radu odborů/ÚRO]. Zatímco starší vydavatelé lidové literatury se své edice po květnu 1945 nepokusili obnovit, na přelomu listopadu a prosince 1946 začala v nakladatelství Práce vycházet jejich nová forma, *Románové novinky*, která se udržela až do roku 1991. „Redakce Románových novinek ... nenechala veřejnost na pochybách, že ví, nač navazuje, koho a jak chce oslovit (čtenáře dosavadní sešitové románové edice), k čemu ho chce vést (k mravně a intelektuálně naléhavé, ideově aktuální literatuře), čím mu chce tuto cestu usnadnit (redukci nároku textu na předběžnou literární přípravu [jednalo se namnoze o „lidové přepisy“ náročnějších děl; pozn. ZRN]), a konečně i to, před čím je ho povinná chránit. V daném případě zejména před obscenitou.“ (s. 234). I když to vyvolalo ostrou kritiku ze strany stoupenců paradigmatu vyloučení (vč. řady literátů), „úromor“ se udržel, přičemž podle Janáčka na přelomu čtyřicátých a padesátých let prošel (podobně jako cenzura) dvěma vývojovými etapami. V letech 1946–1948, kdy v ediční radě působil mj. J. Seifert, byly vydávány hlavně detektivky, humoristické a špionážní romány. *Románové novinky* byly protifašistické, germanofobní a mírně socializační, často preferovaly ruské autory, ale nikoli sovětské. To se změnilo počátkem roku 1949, kdy vedení edice převzal K. Bradáč (symbolicky to bylo vyjádřeno i novým číslováním svazků; s. 252), spolu s akcentem na motivy lidového povstá-

ní, kritiku buržoazie, kolonialismu a rasismu, spolupráci se sovětským Ruskem. Typickými žánry se stala sci-fi a socialistická literatura, zároveň došlo k opětovnému propojení literatury prodávané v trafikách s (okleštěnou) literaturou tzv. uměleckou (s. 246–280). P. Janáčkovi se přitom podařilo objevit autora, který vítězně prošel celým uvedeným vývojem od *Rodokapsu* k *Románovým novinkám* a tak „vyloučil a nahradil sám sebe“; byl jím E. Kirchenberger/K. Fabián, jehož dílem Janáček svou knihu symbolicky ukončil (s. 280–291).

Recenzovaná monografie není *sensu stricto* nová, její podstatné části již byly publikovány časopisecky, je však v nejlepším smyslu syntézou dřívějších studií. Autor pouze neshrnuje dílčí poznatky, „jak je v kraji zvykem“ (mohu-li použít tradičního rodokapsového výraziva), nýbrž je dopracoval a podřídil jednotnému výkladovému paradigmatu. Svou práci nadto doplnil obsáhlými ilustračními přílohami zejména institucionální povahy (zákony a nařízení k potírání „literárního braku“, akta příslušných komisí; s. 309–378) ale i obrazovými (hlavně dobové anekdoty; s. 379–389). K tomu nutno dodat, že kdyby všechny závěrečné grantové výstupy našich sociálních a humanitních věd působily takto uceleným a celkově vynikajícím dojmem, stala by se česká věda rovnocenným partnerem západních kolegů. Promyšlenost a pregnantní analýza však nejsou jedinými klady Janáčkovy díla; jak se na literárního historika sluší, autor vyniká i stylistickými schopnostmi, a v českém prostředí nepochybně inovativně nepodřizuje literární historii (respektive její výsek) externím či imanentním hodnotám, ale snaží se o její *de facto* sociologické postižení. Jeho analýza mocenského působení symbolických a sociálních složek literárního diskurzu vrhá nové světlo nejen na jedno přelomové období české literatury/kultury, jeho protagonisty a vnitřní procesy, nýbrž ozřejmuje i množství širších historicko-sociálních a institucionálních souvislostí. Vylíčení dějin literárního „braku“ v letech 1938–1951, v němž neshledávám žádné závažnější nedostatky a které jsem se na předchozích řád-

cích pokusil v (relativní) úplnosti přiblížit, by se proto mělo stát důležitým podnětem pro naši sociologii a studium soudobých dějin – nejen v rovině empirické, nýbrž především svou metodou.

Zdeněk R. Nešpor

Václav Mezřický (ed.): *Globalizace*

Praha, Portál 2003, 152 s.

Na současnou společnost snad již ani nelze nahlížet perspektivou sociálních věd bez užití termínu globalizace. Ať už s odkazem na dynamický inovující proces či statický stav světa, tomuto zaklínadlu se dostává prostor na rozličných, často i velmi vzdálených, diskurzivních rovinách; od kontemplací vědeckých autorit, přes publicistická pojednání o současném světě, po alarmující rétorické obraty radikálů na protestních shromážděních. Buď s jednoznačně pozitivními konotacemi celosvětové vzájemnosti ve věci charitativní pomoci, nebo častěji s konotacemi negativními v souvislosti s potíráním kulturní identity, vytvářením homogenního nadnárodního mechanismu, který usiluje o co největší ekonomickou efektivitu.

O tom, že bohaté spektrum pohledů na globalizaci nabízí i samotné společenské vědy, svědčí i tematický sborník textů editovaný Václavem Mezřickým a úsporně nazvaný *Globalizace*.

Editor sborníku již ve své úvodní části *Peripetie procesu globalizace* nastiňuje případná vnímání pojmu a vzniku tohoto sociálního procesu společně s možnými pohledy na něj. Daří se mu zároveň krátce a výstižně strukturovat jednotlivé prvky komplexního globalizačního procesu a shrnout zásadní pro a proti, která se se současnými diskusemi o globalizaci prolínají.

Bedřich Moldan a Martin Braniš v první části knihy nazvané *Globální problémy životního prostředí*, která je mimochodem, co do rozsahu, nejrozsáhlejší ze všech, osvětlují globalizující se úsilí pečovat o životní pro-

středí a zároveň negativní ukazatele moderní společnosti, které nezbytnost zabývat se problematikou životního prostředí na vyšší než národní úrovni vyvolaly. Čtenáři se tak přehlednou formou dostanou základní data vývoje růstu světové populace a spotřeby a také ekologických hrozeb, kterým zemská atmosféra čelí (jako je skleníkový efekt a narušení ozónové vrstvy, znečištění ovzduší a také problematické znečišťování vody, degradace potravin a vymírání živočišných druhů). Autoři tak seznamují s méně frekventovanou rovinou související s globalizací, s celosvětovým úsilím čelit znečišťování životního prostředí na mezinárodní úrovni, kterou stopují k počátkům 20. století. Zařazení této perspektivy na úvod celé problematiky je přitom zároveň symbolické, neboť právě životní prostředí a přírodní procesy a vlivy jsou regionálně nedělitelné, nezadržitelné geografickými či politickými hranicemi.

O skutečnosti, že globalizace je velmi často spojována s ekonomickými zákonitostmi a artikulována právě s odkazy na pravidla efektivity, není pochyb. O tom, že i v rámci této roviny uvažování lze nacházet dosud neotřelá témata, přesvědčuje Lubomír Mlčoch v druhé kapitole *Globalizace jako hospodářský proces a civilizační výzva*. Autor o předmětu esejisticky rozjímá „jako o tématu ekonomickém, ale z perspektivy sociálního učení církve“. Vykresluje skutečnost smršťování prostoru a zrychlování ekonomického času v době globalizace a všímá si čím dál intenzivnější globální ekonomické propojenosti a závislosti lidstva na lokálně jen obtížně ovlivnitelném ekonomickém systému. Zároveň ale nenechává stranou téma nerovnoměrné distribuce bohatství a snah, sic limitovaných, o sociální vyrovnání. Mlčochova reflexe ekonomického přediva globalizace tak zákonitě není naplňována snahou dosáhnout normativního ideálu efektivity, ale spíše potřebou zajištění stability „globálního systému“.

Kapitola *Sociální souvislosti globalizace: globalizace jako postmoderní ambivalence* z pera Miloslava Petruska představuje z celé knihy zřejmě nejkomplexnější rozbor (v rámci

možností limitovaných rozsahem) sociologické reflexe procesu globalizace, v níž se autor opírá mimo jiné o myšlenky Giddense, Becka, Baumana, Fukuyamy a dalších uznávaných autorit, ale také v českém prostředí méně přístupných myšlenek Panarinových. Východiskem kapitoly je autorovi úvaha, co vůbec stojí za naším, tak silným, zájmem o jev globalizace. Podle Petruska je podstatným charakteristickým rysem globalizačních procesů ambivalence. „Globalizace je sociální proces, který umíme obecně charakterizovat, ale nedokážeme jej ani vysvětlit, ani neumíme předvídat jeho vývoj...” (s. 97). V myšlenkově inspirativním pojednání autor vykrešluje základní axiomy globalizace, s odstupem pojednává o struktuře pesimistických scénářů zabývajících se tímto procesem a poskytuje souhrn jejich základních argumentů (náboženských, morálních, personalistických, sociologických, politických, národně-kulturních, estetických i ekologických). Poukazuje na problematiku zkoumání nezamýšlených důsledků a na základní otázky, které globalizace vyvolává, a vyjmenovává možné postoje, protože „globalizace je nejen objektivní stanovisko, ale také ideologie a ideologie je vždycky postojem“. Petrusěk tak rozlišuje postoj entuziastický, smířený a nesmířený (s variantou aktivního odporu a variantou pesimistického vidění světa). Ačkoliv se autor snaží na globalizaci nahlížet s odstupem a nepodléhá vábení nabízející se odsuzující perspektivy, jeho zamýšlení (jak explicitě přiznává) nevyznívá pro globalizaci zrovna nadšenecky.

Odlišnou perspektivu pohledu uplatňuje Ivan Mucha v kapitole *Antropologický rozměr globalizace*. Jak název káže, všímá si globalizace z perspektivy jednotlivce – perspektivy člověka. Svým výkladem mimo jiné narušuje stereotypní zdání, že globalizace je záležitostí několika posledních desetiletí, naopak ji vnímá jako pokračování procesu, jímž „člověk novověku začal ovládat a měnit svět, přírodu a společnost s využitím bohatého arzenálu nových prostředků“ (s. 115). Baudrillardovsky spojuje existenci soudobé civilizace se sváděním. Mu-

cha také neopomíná poukázat na roli masmédií v současném globalizovaném světě, když podotýká, že kulturními vzory se stávají „mediálně prezentované hvězdy uměleckého světa a sportu, které jsou snáze napodobitelné jako symboly života v globalizovaném světě her a pohody“ (s. 118). Nastoluje otázku role racionality/iracionality v současné globalizující se společnosti, důsledky vnějškové orientace člověka a role médií, se kterou je spojená. „Globalizace je nejen reálným procesem, ale také ... masmediálně prezentovaným procesem. Rozvoj masmédií sám je jedním z podstatných projevů globalizace“ (s. 122). Autor jde v reflektování vlivů směřování společnosti tak daleko, že nastoluje deterministickou otázku, zda pod vlivem moderních systémů nedochází k nějaké výraznější mutaci lidské přirozenosti (s. 126). Muchova pesimistická reflexe parciálně vybízí až k pasivní odevzdálosti: „Nejsme dnes postaveni do situace, abychom mohli volit, zda se přizpůsobit, nebo ne. Současný svět za nás už tuto volbu učinil“ (s. 126). Svůj příspěvek do sborníku autor uzavírá připodobněním globalizované doby, která se zříká zamýšlení nad smyslem bytí jednotlivce, k smrti člověka.

Knihu uzavírá religionistický pohled na globalizaci Tomáše Halíka *Globalizace a náboženství*. Vychází zejména z myšlenek RONALDA ROBERTSONA reflektujícího roli náboženství v procesu globalizace a akcentuje jeho myšlenku, že globalizace přináší absolutizaci i relativizaci zároveň. „Jde o univerzalizaci partikulárního – globální rozšíření západní kultury vyrostlé z křesťanských základů a zároveň o partikularizaci univerzálního – západní kultura se těsněji setkává s ostatními kulturami, její nárok na univerzální platnost naráží na fakt plurality a je tím relativizován“ (s. 134). Autor poukazuje na reprivatizaci a repolitizaci náboženství, spolu s Luckmannem odkazuje na skutečnost, že víra nemizí, ale „stěhuje se“ do soukromé sféry – privatizuje se a individualizuje. Během poslední čtvrtiny 20. let ale zároveň podle něj dochází k pronikání náboženství do veřejného života a politické sféry. Skutečnosti tohoto trendu

pak vedou k tomu, že je třeba opustit či reinterpretovat „paradigma sekularizace“. „Víra zůstává a hledá jen nová vyjádření. Společnost je spíše odcírkevněna než odnáboženštěna, přičemž největší krize zakoušejí „sekularizované církve“ (s. 138). V druhé části kapitoly se Halík zamýšlí nad důsledky globalizace pro náboženství; na laicizaci náboženského života a na to, co označuje jako „demonopolizaci“ náboženství, posilování alternativních podob náboženství a funkcionálních alternativ „nových náboženských hnutí“. Podle autora právě křesťanské náboženství mělo již ve svých počátcích globalizující rysy.

Kniha *Globalizace* a její jednotlivé kapitoly nezapřou hybatele vzniku textů, skutečnost, že jsou dítkem aktérů přednáškového cyklu, který probíhá na Právnické fakultě Univerzity Karlovy. Sborník prezentuje zajímavě sestavené spektrum možných pohledů na globalizaci a řadu inspirativních myšlenek. Limitujícím faktorem se může zdát omezený prostor poskytnutý jednotlivým autorům, který zákonitě neumožňuje hlouběji rozvinout některé dílčí myšlenky. Sestavený sborník je výběrem možných perspektiv, logicky výběrem ne zcela vyčerpávajícím, což zjevně nebylo ani účelem a při současné mondénnosti pojmu je věcí téměř nemožnou. Jako celek kniha jistě přispívá a vybízí k plastičtějšímu vnímání frekventovaného stereotypizovaného pojmu.

Vydání knihy na toto, jen zdánlivě již vyčerpané, téma je v českém prostředí věcí přínosnou. Publikace poslouží zejména jako úvodní hlubší seznámení s konotacemi procesu globalizace a měla by se dostat do rukou každému, komu se tento pojem usídlil ve slovníku.

Tomáš Trampota

Marc Morjé Howard: *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*
Cambridge, Cambridge University Press
2003, 206 s.

Ke knize mne svedl její provokativní název: jak je možné mluvit o post-komunistických zemích jako o homogenní skupině? Jak je možné mluvit jedním dechem o slabosti občanské společnosti v těchto zemích bez rozlišení? A jak je možné ztotožnit členství v dobrovolných organizacích s občanskou společností a pak nízkou úroveň členství interpretovat jako slabost občanské společnosti? A k napsání recenze mě přiměla odzbrojující jasnost a jednoduchost úvah a analýz empirických dat. Kniha okamžitě zaujme svou strukturou: počínaje úvodem, v každé další kapitole se jako v soustředných kruzích znovu a detailněji vysvětluje, o čem kniha pojednává, co bude následovat a k čemu výzkumný proces dospěje; můžeme skončit četbu po úvodní kapitole, po první, po druhé nebo rovnou vyhledat kapitoly s analýzami dat, podle toho, jak hluboko se chceme začíst. Ještě pozoruhodnější je v knize jasná, zdrženlivá a tolerantní argumentace, kde jedna věc vyplývá z druhé, v každém momentě je jasné, jaké jsou alternativy, co a proč zůstává stranou pozornosti a to vše za podpory mohutné masy relevantní literatury. Ale kniha má i nějaké háčky; na některé z nich upozorním v závěru.

Záměrem Marca Morjé Howarda je ukázat, jak, do jaké míry a jakými způsoby přetrvávají v post-komunistické éře adaptační strategie vybudované za socialismu. Autor se soustředí na občanskou společnost, kterou rozumí veřejný prostor mezi státem a rodinou a která je ztělesněna dobrovolnými organizacemi. Konstruuje vysvětlení, proč je postkomunistická občanská společnost slabá; přičemž na slabost občanské společnosti poukazuje opakovaně zjišťovaná nízká úroveň členství a participace obyčejných občanů v dobrovolných organizacích. Autor využívá širokou empirickou komparativní základnu, která mu dovoluje komparaci postkomunis-

tických zemí se zeměmi ne-postkomunistickými. Je si vědom diferencí mezi postkomunistickými zeměmi, ale považuje je za malé; z hlediska širší komparace lze podle něj považovat postkomunistické země za koherentní region. Občané postkomunistických zemí se liší tím, že se méně často stanou členy dobrovolných organizací než občané ostatních zemí; a současně si jsou v tomto ohledu postkomunistické země blízké, přičemž procento členství v organizacích se v průběhu 90. let snižuje. Tato základní pozorování demonstrovuje autor na datech z různých výzkumů realizovaných v průběhu 90. let, a hledá v nich faktory, které jsou příčinou pozorovaných jevů. Jsou to výzkumy:

- World Value Survey (WVS) z let 1990–1991 a 1995–1997,
- Post-Communist Organizational Membership Study (PCOMS), vlastní autorův výzkum (dotazníkové šetření) v Rusku, východním a západním Německu v roce 1999 na reprezentativních souborech obyvatel,
- Případové studie – Rusko a východní Německo, 30 hloubkových rozhovorů v obou zemích v roce 1998; z teoretického hlediska i z hlediska skutečného popřevratového vývoje představují tyto dva případy největší možné difference mezi dvěma postkomunistickými zeměmi; jak ale uvádí autor, přes veškeré strukturální difference mezi Ruskem a východním Německem dnes, výsledky analýz poukazují na trvající vliv komunistické zkušenosti, aspoň pokud jde o členství v dobrovolných organizacích.

Úvodní kapitola tak v prvním přiblížení shrnula, o čem kniha pojednává a upozornila na zásadní autorovy inovace ve výzkumu srovnávací politiky: srovnání post-komunistických a ne-post-komunistických zemí, srovnání na úrovni individuálních dat obyčejných občanů a operacionalizace občanské společnosti četností členství v organizacích občanské společnosti. V další kapitole autor rozvíjí v perspektivě komunistického dědictví zkušenostní přístup (experiential approach) ke zkoumání občanské společnosti. Soustředí se na individuum a jeho zkušenosti z fatic-

kého života, nikoliv na jeho obecné postoje a orientace. Hledá způsob, jak ukázat příčinnou souvislost mezi zkušeností z komunistického režimu a dnešním chováním individuí. Koncipuje tři faktory působící na individuální úrovni: – nedůvěra lidí k organizacím komunistického režimu, – přetrvávání soukromých a neformálních sítí vybudovaných za komunistického režimu, – deziluze z nového politického a ekonomického systému. Autor tvrdí, že „tyto tři faktory, zahrnující reinterpretaci minulé zkušenosti lidí ve světle nových institucí a současného společenského vývoje, mají silný a vzájemně se posilující negativní efekt na členství a participaci v dobrovolných organizacích“ (s. 26).

Třetí kapitola je konceptuální analýzou občanské společnosti, její role při demokratické a hledáním nejlepšího způsobu, jak lze občanskou společnost empiricky studovat. Autor tu vymezuje pole, ve kterém uvažuje a pro které hledá přiměřené chápání občanské společnosti a z něj vyplývající nejlepší operacionalizaci, jako komparativní politiku (comparative politics). V takto vymezeném poli rozumí občanskou společnost (s. 34 a další) formálně ustavené organizace, skupiny, spolky a sdružení existující podle zákona, autonomní a dobrovolné. Nepočítá sem občanská hnutí nebo ad hoc mobilizované skupiny, protože, jak říká, občanská společnost potřebuje určitou rutinizaci, institucionalizaci a členskou základnu. Z občanské společnosti vylučuje neliberální a extremistické organizace typu Ku-Klux-Klan, mafie a určitý typ komunistické strany. Ve vztahu státu a občanské společnosti se přiklání k autorům, pro něž stát a občanská společnost nejsou dvojicí nepřátelských aktérů, ale symbiózou, v níž stát podporuje existenci a pluralitu organizací občanské společnosti. Vyjasňuje si vztah konceptu občanské společnosti a sociálního kapitálu, přičemž sítě přátelské a rodinné do občanské společnosti nepočítá. Pokud jde o operacionalizaci a empirický výzkum občanské společnosti, vidí dvě možnosti: sledovat registrované organizace občanské společnosti anebo členství

v organizacích. Sám považuje v oblasti komparativní politiky za nejefektivnější druhou možnost: počet členů a účast obyčejných občanů v dobrovolných organizacích.

Empirická část knihy je obsažena v kapitolách 4–6. První úloha hledá na úrovni zemí odpověď na otázku: co má největší vliv na počet členství v dobrovolných organizacích? Za závisle proměnnou v korelacích a regresní analýze je považován průměrný počet členství v dobrovolných organizacích. Jako nezávisle proměnné jsou definovány „předchozí typ režimu“ (klasifikace zemí na základě literatury o demokracii do tří skupin: staré demokracie, post-autoritářské země, post-komunistické země), „životní úroveň“ (vysoká, střední, nízká, podle intervalu HDP v roce 1997), „úroveň politických práv a občanských svobod“ (vysoká, střední, nízká, podle intervalu Freedom House Score), „civilizace“ (členění zemí podle Huntingtona na západní a nezápadní. Analýza ukazuje jasně, že nejsilnější proměnnou pro vysvětlení úrovně členství je typ předchozího režimu.

Druhá úloha sledovala na úrovni zemí vývoj členství v organizacích v 90. letech. Přímé srovnání v čase je možné pro Rusko a pro východní a západní Německo v letech 1995–1997 (WVS) a v roce 1999 (PCOMS). Výsledek je i tentokrát výmluvný: úroveň členství v organizacích (průměrný počet členství v souboru) klesla v Rusku z úrovně už tak dost nízké na ještě nižší (z 0,65 na 0,45), ve Východním Německu je patrný velký pokles (z 1,44 na 0,78), v Západním Německu je pokles malý (z 2,12 na 2,00).

Další úloha byla hledáním kauzálního vysvětlení počtu členství v dobrovolných organizacích na základě statistických analýz, tentokrát na individuální úrovni, na datech z vlastního šetření autora v roce 1999 (PCOMS) v Rusku, východním a západním Německu. Analýzy zahrnuly jako nezávisle proměnné základní sociodemografické ukazatele jako vzdělání, věk, příjem, pohlaví, velikost obce a proměnnou „předcházející typ režimu“. A opět, zkušenost komunistického režimu je nejsilnější vysvětlující proměnnou. Detailně-

ší analýza důsledků komunistické zkušenosti si vyžádala operacionalizaci již dříve zmíněných konceptů nedůvěry k institucím, přetrvávání přátelských sítí a deziluzi z post-komunistických režimů. Všechny tři proměnné mají vysvětlující sílu pro počet členství v organizacích.

V kapitole 6. jsou zjištění statistických analýz doplněna interpretací hloubkových rozhovorů vedených ve východním Německu a v Rusku; komparace výpovědí z obou zemí ukazuje, jak je způsob, kterým lidé reinterpetují svoji dřívější zkušenost, rozhodující pro jejich současné chování. Tato kapitola má poskytnout vhled do chování občanů post-komunistických zemí a pomáhá vysvětlit výrazně nižší členství v dobrovolných organizacích v post-komunistické Evropě dnes. Kapitola 7. obsahuje rekapitulaci závěrů, které se dají shrnout následovně:

- Trvalost komunistického dědictví je v post-komunistických zemích větší, než se domnívají ti, kteří se zabývají institucemi a elitami.
- Slabost občanské společnosti v těchto zemích je překážkou rozvinutí občanských dovedností, které jsou nutné k podpoře a udržení, konsolidaci demokratického systému.

Jak a co by mohlo změnit tyto neradostné závěry? Podle autora snad generační výměna a aktivnější role státu v podpoře organizací občanské společnosti a jejich rozvoji. Ztěží však uvidíme velké změny v participaci občanů v postkomunistických zemích.

Jako Appendix A–D jsou připojeny výzkumné nástroje autora vlastního šetření (dotazník a předpis pro hloubkový rozhovor), popisy výzkumných souborů respondentů a proměnných použitých ve statistických analýzách.

A jak to vypadá s Českou republikou? Připustíme, že za okolností určených autorem knihy je občanská společnost v ČR slabá? Ve výzkumu Problémy obcí a samosprávy (SOÚ AV ČR, reprezentativní soubor ČR 1027 respondentů, sběr dat 1992) odpovídali

respondenti na otázku „Jste členem nějakých spolků nebo společenských či zájmových organizací“ tak, že uvedli počet organizací, jichž jsou členy. Průměrný počet členství v těchto organizacích byl 0,72. Otázka neupozornila na další typy organizací jako odbory, církve, politické strany, které jsou zahrnuty v dotazování WVS v letech 1995–1997 a kde průměrný počet členství v České republice byl 1,07. Takže můžeme připustit, že tato dvě čísla si odpovídají. V roce 2000 ve výzkumu Region a politika (SOU AV ČR, reprezentativní soubor ČR 1143 respondentů) byla položena otázka na členství v organizacích tak, že připomněla všechny typy organizací. Průměrný počet členství byl 0,24. Pokles je větší než v Rusku i ve východním Německu. Odpověď na položenou otázku, ale i na pochybnosti na začátku, je: ano, občanská společnost v ČR je slabá. Chceme-li posunout závěr platný za okolností definovaných autorem recenzované knihy, musíme definovat jiné okolnosti a proměnné, stejně dobře argumentované, které budou pochopeny a uznány, za nových okolností udělat jasné analýzy empirických dat; vytvoříme tak nový obraz občanské společnosti, v němž bude výsledek pro ČR lichotivější.

Na závěr několik poznámek k oněm na začátku zmíněným háčkům v knize; týkají se autorova výzkumu PCOMS. Autor rezignoval na popis prostředí, ke kterému se analýzy individuálních dat a ústřední závisle proměnná – počet členství v organizacích – vztahují. Pouhé konstatování, že dvě postkomunistické země – východní Německo a Rusko – jsou příkladem největších rozdílů mezi postkomunistickými zeměmi ve všech ohledech, jsou zjednodušením, které podkopává efekt autorova zkušenostního přístupu. Abychom rozuměli výsledkům právě v jeho rámci, měli bychom vědět, jak jsou – a také jak byly, protože se to týká období postkomunistického i období komunistického – vymezeny podmínky vzniku a existence dobrovolných

organizací. Dobré by bylo znát počet organizací za předchozího režimu, takřkajíc nabídku organizací, dobré by bylo znát aspoň orientačně počet organizací v současnosti, ať už si o těch číslech myslíme cokoliv. Druhá poznámka se týká operacionalizace konceptu „nedůvěra komunistickým organizacím“ počtem členství v nich. Proměnná „počet členství v komunistických organizacích“ je jistě dobrá proměnná; ale prezentovat ji jako míru nedůvěry k organizacím předchozího režimu je dost velkým zjednodušením. A ne tak dokonale zdůvodněným, jako v případě míry občanské společnosti postkomunistických zemí, operacionalizované počtem členství v organizacích. Třetí poznámka se týká reprezentativity výzkumných souborů vzhledem k typu sídla respondenta. Deklarují se typy rural a urban; první velikostní kategorie však je sídlo do 10 tisíc obyvatel a není jasné, jak se k sobě tyto dvě kategorizace mají. Rovněž může vzniknout otázka, proč je minimální věk ruských respondentů ve výběru 16 let a německých 28 a jaký to má vliv na výsledky. Prezentace výběru 30 respondentů pro hloubkové rozhovory jako náhodného ve východním Německu a kvótního v Rusku se mi zdá mystifikující. Stejně může vzniknout pochybnost o interpretaci rozhovoru s 24 letou ženou, jejíž osobní zkušenost s komunistickými organizacemi pochází z jejího života do 16 let.

V každém případě lze doporučit knihu nejenom studentům a nejenom jako učebnici srovnávací politiky orientovanou na postkomunistické země. (Jak říká Claus Offe z Humboldtovy univerzity v Berlíně, kniha je „must“ pro studenty postkomunistické Evropy.) Neboť každý háček, o který je možné v knize zadrhnout, představuje téma pro jeden článek, který bude odpovídat na otázku, proč by „to“ mělo být popsáno a zdůvodněno jinak, než jak to dělá autor.

Zdenka Vajdová

Veřejné mínění ve středoevropských souvislostech

Výsledky výzkumů veřejného mínění jsou nepochybně zajímavou výpovědí o společenské situaci v zemi, kde výzkum proběhl. Pokud ovšem podobný výzkum nabídne navíc ještě možnost mezinárodního srovnání výsledků, získává informace zasazená do mezinárodního kontextu na ceně. Podobné myšlenky zřejmě napadaly představitele 3 agentur zabývajících se výzkumem veřejného mínění, když v roce 1999 vznikla mezinárodní organizace CEORG (Central European Opinion Research Group; podrobnější informace o organizaci CEORG, včetně aktuálních výsledků výzkumů realizovaných pod záštitou této organizace, lze najít na webových stránkách www.ceorg-europe.org). Cílem nově vzniklé organizace bylo především zlepšit znalosti o veřejném mínění ve středoevropském regionu a rovněž snaha o rozvoj vzájemné výměny dat z výzkumů veřejného mínění. Jak již bylo zmíněno, u zrodu organizace CEORG stály tři agentury – v České republice to byl Institut pro výzkum veřejného mínění (na jehož tradici navázalo Centrum pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR), dále polská agentura CBOS (Centrum Badania Opinii Społecznej) a maďarská agentura TÁRKI (Társadalomkutatási Intézet). Sídlem nově vzniklé organizace se stal belgický Brusel.

Organizace CEORG si již v době svého vzniku kladla za cíl především sjednotit metodologie výzkumů veřejného mínění a prosadit určité standardy prezentace výsledků těchto výzkumů ve všech třech členských zemích. Hlavním přínosem organizace CEORG pak jsou mezinárodně srovnatelná data o náladách, postojích a názorech českých, maďarských a polských občanů na nejrůznější ekonomická, sociální a politická témata. Prakticky každý měsíc tedy všechny tři zúčastněné agentury zařazují do svých pravidelných omnibusových šetření několik stejných otázek věnovaných určitému tématu. V posledních letech se do spolupráce s orga-

nizací CEORG zapojují také další státy střední, východní a jihovýchodní Evropy. Nejčastější je spolupráce se slovenskou agenturou FOCUS, příležitostně však výzkumy podle požadavků organizace CEORG provádí také ukrajinská agentura SOCIS, bulharská agentura MBMD či litevská agentura VILMORUS.

A jakým tématům je ve výzkumech organizace CEORG nejčastěji věnována pozornost? Poměrně častým předmětem výzkumů byly v posledních letech mezinárodně politické otázky, zejména pak začleňování České republiky, Polska a Maďarska do mezinárodních organizací, jakými jsou Evropská unie či Severoatlantická aliance. Stranou však nezůstávají ani vnitropolitická témata, například hodnocení činnosti vlády a opozice ve vlastní zemi, ekonomická témata, ale třeba i hodnocení úrovně zdravotnictví ve své zemi. V šetření realizovaném v rámci organizace CEORG v květnu 2005 byli občané dotázáni na názory na úřad papeže.

Pokusme se nyní aspoň v krátkosti představit některé konkrétní výsledky, které mezinárodní spolupráce zastřešená organizací CEORG v uplynulých letech přinesla. Na úvod se zaměříme na postoje obyvatel všech čtyř visegráfských zemí k členství jejich země v Evropské unii a v Severoatlantické alianci. Výzkum s tímto tématem byl pod záštitou CEORG realizován v České republice, v Maďarsku, v Polsku a na Slovensku v průběhu března 2005, tedy necelý rok po vstupu všech zmíněných zemí do Evropské unie. Ve všech čtyřech zemích byl dotázán reprezentativní vzorek populace dané země čítající přibližně tisíc respondentů.

Postoje občanů k členství vlastní země v obou mezinárodních organizacích se poměrně výrazně liší. Rozhodně či spíše ale souhlasí se členstvím své vlasti v Evropské unii i v Severoatlantické alianci nadpoloviční většina občanů všech visegráfských zemí.

Nejvyšší míru souhlasu s členstvím své země v Evropské unii vyjádřili občané Slovenska a Polska, kde souhlasné stanovisko zaujalo přibližně osm z deseti respondentů. V Maďarsku a v České republice je souhlas se

Tabulka 1. Souhlas/nesouhlas se členstvím své země v EU a v NATO (v %)

	Evropská unie			Severoatlantická aliance		
	souhlasí	nesouhlasí	neví	souhlasí	nesouhlasí	neví
ČR	70	23	7	60	31	9
Maďarsko	72	22	6	68	23	9
Polsko	79	14	7	80	8	12
Slovensko	83	15	2	54	42	4

Zdroj: Výzkum realizovaný pod záštitou organizace CEORG agenturami CVVM (ČR), TÁRKI (Maďarsko), CBOS (Polsko) a FOCUS (Slovensko) v březnu 2005 na reprezentativním vzorku populace dané země starší 18 let.

členstvím o něco méně častý. I tak ale kladný postoj k Evropské unii zaujalo sedm z deseti dotázaných. Daleko výraznější rozdíly panovaly v postojích obyvatel visegrádských zemí k členství v Severoatlantické alianci. Maďarsko, Polsko a Česká republika se staly členy organizace NATO v březnu 1999, Slovenská republika až o pět let později, tedy v březnu 2004. A právě občané Slovenska vyjadřovali nesouhlas s členstvím v Severoatlantické alianci nejčastěji. Naopak velmi vysokou míru souhlasu s členstvím v NATO vyjadřují občané Polska. V Polsku souhlasí s členstvím své země v NATO více než 80 % občanů. V Maďarsku zaujaly kladný postoj k členství v NATO více než dvě třetiny občanů, v České republice jsme zaznamenali šedesátiprocentní podíl souhlasících.

Tématem opakovaných šetření realizovaných v rámci mezinárodní organizace CEORG jsou rovněž ekonomická situace a materiální životní podmínky domácností. Do těchto výzkumů se již několik let zapojují všechny 3 členské agentury organizace CEORG. V šetření realizovaném v lednu 2005 byli respondenti v Polsku, Maďarsku a v České republice dotázáni na hodnocení současné ekonomické situace své země a na názory na její budoucí vývoj.

K negativnímu hodnocení ekonomické situace vlastní země se nejčastěji přiklonili obyvatelé České republiky. Špatně hodnotila ekonomickou situaci více než polovina dotá-

zaných českých občanů. V Polsku a Maďarsku hodnotí ekonomickou situaci své země negativně přibližně polovina občanů. Poláci jsou však přece jen ve svém hodnocení ze všech tří sledovaných zemí nejmírnější. Přesto i mezi respondenty oslovenými v Polsku výrazně převážil názor, že ekonomická situace jejich vlasti je špatná či dokonce velmi špatná.

Při hodnocení současné ekonomické situace jsou tedy občané Polska, Maďarska a České republiky kritičtí. Ve výzkumu jsme se proto dále zajímali o to, jak respondenti vidí vývoj ekonomické situace své země v příštím roce. Dojde podle veřejnosti k zlepšení nepříznivého stavu ekonomiky, který podle občanů nyní panuje?

Poláci jsou k vývoji ekonomické situace vlastní země poměrně optimističtí, když více než polovina respondentů uvedla, že se podle jejich názoru ekonomická situace Polska v příštím roce nezmění a další čtvrtina dokonce očekává její zlepšení. Rovněž přibližně polovina dotázaných v Maďarsku uvedla, že změnu ekonomické situace neočekává. Pokud již občané Maďarska nějakou změnu ekonomické situace země očekávají, pak se častěji domnívají (na rozdíl od Poláků), že půjde o změnu k horšímu. Obyvatelé České republiky vnímají budoucí vývoj ekonomické situace své země do značné míry podobně jako obyvatelé Maďarska. Největší část oslovených Čechů se přiklonila k názoru, že se eko-

Tabulka 2. Hodnocení ekonomické situace své země (v %)

	ČR	Maďarsko	Polsko
velmi dobrá + dobrá	9,3	3,6	12,9
ani dobrá, ani špatná	33,6	42,8	35,5
špatná + velmi špatná	55,6	50,4	46,3
neví	1,5	3,2	5,3

Zdroj: Výzkum realizovaný pod záštitou organizace CEORG agenturami CVVM (ČR), TÁRKI (Maďarsko) a CBOS (Polsko) v lednu 2005 na reprezentativním vzorku populace dané země starší 18 let.

Tabulka 3. Hodnocení vývoje ekonomické situace své země (v %)

	ČR	Maďarsko	Polsko
velmi se zlepšil + trochu se zlepšil	18,3	17,6	27,1
nezmění se	47,0	50,2	51,5
trochu se zhorší + velmi se zhorší	26,6	25,2	10,9
neví	8,1	7,0	10,5

Zdroj: Výzkum realizovaný pod záštitou organizace CEORG agenturami CVVM (ČR), TÁRKI (Maďarsko) a CBOS (Polsko) v lednu 2005 na reprezentativním vzorku populace dané země starší 18 let.

nomická situace naší země v příštím roce nezmění. Občané očekávající změnu pak častěji věří, že půjde o změnu k horšímu.

Kromě ekonomické situace své země hodnotili v lednu 2005 dotázaní z Maďarska, Polska a České republiky také materiální životní podmínky své domácnosti.

V hodnocení současných materiálních životních podmínek své domácnosti u občanů České republiky poměrně výrazně převládá pozitivní hodnocení nad hodnocením negativním. Naopak Poláci a Maďaři v hodnocení životní úrovně své domácnosti zdaleka tak optimističtí nejsou a v obou zemích lidé materiální životní podmínky své domácnosti hodnotili častěji jako špatné či velmi špatné, než jako dobré či velmi dobré. Nejhorší ze všech zemí hodnotili materiální životní podmínky své domácnosti dotázaní v Maďarsku, kde je za dobré či velmi dobré označila jen desetina dotázaných (pro srovnání

v České republice stejný názor vyjádřili čtyři z deseti oslovených).

Pozitivněji než na současnou ekonomickou situaci naší země a její vývoj v příštím roce se většina obyvatel České republiky dívá na náš zdravotní systém. Šetření k tématu zdravotnictví proběhlo pod záštitou organizace CEORG v prosinci 2004 ve všech 4 visehradských zemích. Jak dokládá graf 1, občané České republiky jsou ke svému zdravotnímu systému nejméně kritičtí.

Pouze u občanů České republiky převládala při hodnocení zdravotního systému své země spokojenost nad nespokojeností. Nejvíce negativně zhodnotili zdravotní systém ve své zemi obyvatelé Polska, když spokojenost s ním vyjádřila necelá pětina oslovených, nespokojenost naopak převládala u šesti z deseti polských občanů. Také obyvatelé Slovenska jsou v převážné většině ke svému zdravotnímu systému kritičtí. Nespokojenost

Tabulka 4. Hodnocení současných materiálních životních podmínek respondenta (v %)

	ČR	Maďarsko	Polsko
velmi dobré + dobré	39,6	10,7	24,9
ani dobré, ani špatné	42,0	54,3	44,2
špatné + velmi špatné	18,1	35,0	30,8
neví	0,3	0,0	0,0

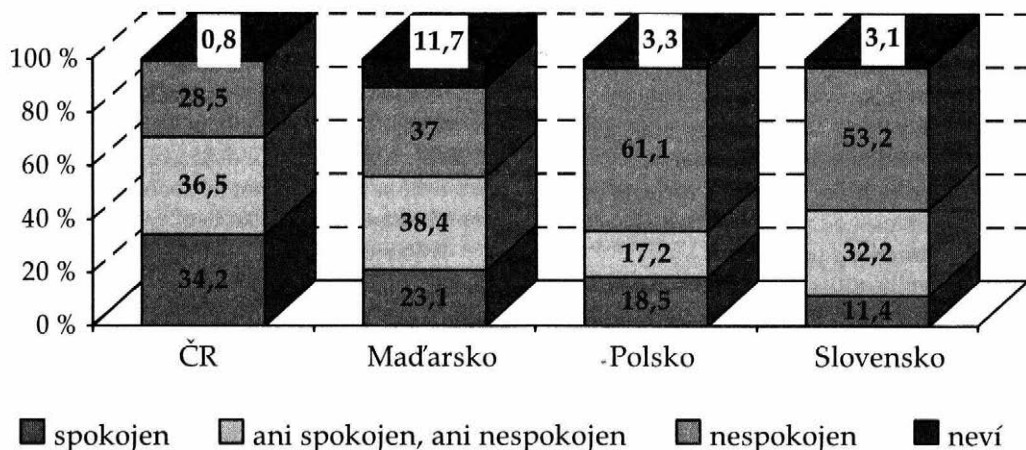
Zdroj: Výzkum realizovaný pod záštitou organizace CEORG agenturami CVVM (ČR), TÁRKI (Maďarsko) a CBOS (Polsko) v lednu 2005 na reprezentativním vzorku populace dané země starší 18 let.

se zdravotnictvím ve své zemi deklarovala více než polovina občanů. Na Slovensku byl v porovnání s ostatními zeměmi nejnižší podíl respondentů, kteří vyjádřili se zdravotnictvím spokojenost. V Maďarsku rovněž převládá nespokojenost se zdravotním systémem nad spokojeností, přesto však občané Maďarska nejsou ke svému zdravotnictví tak kritičtí jako Poláci a Slováci.

Jak je, alespoň v to doufám, patrné i z velmi stručného představení výsledků některých šetření, která se v rámci organizace CEORG v poslední době uskutečnila, přináší

mezinárodní spolupráce výzkumných agentur své ovoce. Pokračování mezinárodní spolupráce zastřešené organizací CEORG letos a v dalších letech přinese kromě možnosti mezinárodního srovnání také možnost porovnat časový vývoj některých sledovaných jevů v jednotlivých zemích. Studnice údajů o postojích obyvatel České republiky, Maďarska a Polska tak získá navíc ještě časovou dimenzi a bude tak mimořádně cenným zdrojem informací o veřejném mínění ve středoevropském regionu.

Naděžda Horáková

Graf 1. Hodnocení zdravotního systému ve své zemi (v %)

Zdroj: Výzkum realizovaný pod záštitou organizace CEORG agenturami CVVM (ČR), TÁRKI (Maďarsko), CBOS (Polsko) a FOCUS (Slovensko) v prosinci 2004 na reprezentativním vzorku populace dané země starší 18 let.

**Symposium s mezinárodní účastí
Osobnost a dílo Karla Krejčího
(Slovanský ústav AV ČR a Polský
institut v Praze)**

V Praze na sklonku dubna 2005 (27.–28. 4.) proběhlo solidně navštívené symposium o osobnosti, kterou si u nás již téměř nikdo asi nedokáže spojit se sociologií, totiž o významném českém polonistovi, sorabistovi (badateli v jazykové oblasti Dolní a Horní Lužice), komparativistovi, literárním kritiku a teoretikovi, autorovi obrovských syntetických *Dějín polské literatury* (1953) a v neposlední řadě sociologovi literatury *Karlu Krejčím* (1904–1979). Symposia se účastnili znalci naši i zahraniční (polští, němečtí, slovenští), jejich pozornost však byla většinou věnována literárněvědním a literárněhistorickým aspektům Krejčího díla s několika nikoliv nezajímavými vložkami biografickými. Krejčí totiž „opisoval“ osud jedné generace, která se rozvinula v podmínkách svobody a své akmé naplňovala v „osidlech zla“ – a Krejčí vůči němu zřejmě nebyl zdaleka tak imunní jako třeba Václav Černý, jakkoliv se distancoval od otevřené kolaborace, kterou předvedl génius české sémiotiky Jan Mukařovský. Příspěvky polského bohemisty a bývalého velvyslance v Praze Jacka Balucha, Jiřího Bečky či organizátora Josefa Vláška byly sice zajímavé, ale míra sociologické relevance byla poměrně nízká. Slovenský příspěvek prof. Pavola Winczera, který působí ve Vídni, přečetl nedůstojným způsobem uspávače hadů jeho zřejmě doktorand, editoři Krejčího *Sociologie literatury* se omluvili po mém soudu z důvodů malicherných a věci nedůstojných. Ostatní příspěvky byly sice zajímavé do jisté míry i sociologicky, ale přece jen velmi nepřímé. Sociologii literatury jako speciálnímu tématu se věnoval Miloslav Petrusek z Karlovy univerzity, který komentoval svým způsobem zásadní a unikátní Krejčího text *Sociologie literatury* vydaný v roce 1944 jako pololegální tiskovina a později reeditovaný. Recenze Krejčího knihy je na jiném místě.

Význam Krejčího díla nejen pro literár-

ního vědce či historika, ale i sociologa je v jeho závažném přesahu do světa evropských literatur a dějinných kontextů. Byl nejen polonistou, ale i sorabistou, který své poslání ve vztahu k této jazykové menšině bral velice vážně. Dietrich Šolta, který svůj příspěvek přednesl v hornolužičtině (věru, ne zcela srozumitelně), odpověděl i na otázky po perspektivách přežití „malých jazyků“, k čemuž se rozvinula zajímavá, ale myslím, že konce (ve smyslu uzavřeného řešení) nemající diskuse. Richard Pražák mluvil o vztazích Krejčího k maďarské kultuře, pozoruhodný byl referát o neobvyklém setkání Krejčího a Gombrowicze na téma polskosti. Analýza názoru Krejčího na dílo W. S. Reymonta (přednesl Ludvík Štěpán) má sociologický smysl v tom, že Reymontovo dílo lze v jistém ohledu přirovnat k řadě velkých „gründerských“ románů o počátcích kapitalismu (patří nepochybně do stejné řady jako část díla Zolova, ale i raného Thomase Manna) – je to velké poučení z literatury, které je krásným komplementem k bájeslovnému vyprávění Maxe Webera o původu kapitalismu.

Osobitou součástí symposia byly dva (improvizované) příspěvky, které vysvětlovaly některé nejasnosti či spíše „bílé místa“ v Krejčího životopise. Poučení, jež z nich plyne, je prosté a jednoznačné: život v totalitním režimu jen málokoho ponechal v úplné morální čistotě, jen od málokoho si nevynutil tu či onu úlitbu, zejména šlo-li o osobnosti významné a vlivné. A Karel Krejčí mezi ně patřil. Míra – s prominutím – potřísněnosti byla samozřejmě dána na jedné straně přímo úměrně síle vykonávaného nátlaku, na straně druhé nepřímou úměrně charakterové a mravní odolnosti. Zdá se, že Krejčí v tomto zápasu obstál. Ale to je posudek, který se vymyká z rámce prosté informace i kompetence autora informace.

Tedy – i sociologům stojí za to občas navštívit setkání badatelů oborů zdánlivě vzdálených, zejména dnes, kdy místo verbálních proklamací interdisciplinarit ji budeme muset *volens nolens* začít pěstovat.

-mp-

Konference Talcott Parsons (minulost a přítomnost jedné teorie)

8. dubna 2005 se konala konference *Talcott Parsons – minulost a přítomnost jedné teorie*, kterou pořádala Masarykova česká sociologická společnost (MČSS) ve spolupráci s Kabinetem pro studium vědy, techniky a společnosti FLÚ AV ČR. Setkání v sále budovy Akademie věd bylo součástí projektu MČSS *Soudobé teoretické trendy sociálních věd a jejich odraz v české sociologii*. Čas mezi devátou a šestnáctou hodinou vyplnilo celkem 10 příspěvků, v nichž se mísily osobní vzpomínky s reflexí Parsonsovy teorie.

Talcott Parsons, významný americký sociolog, žil v letech 1902 až 1979. Napsal velké množství knih a nepřeberné množství článků, a tak z jeho děl zmíním pouze *The Structure of Social Action* (1937), *The Social System* (1951) a *Societies: Evolutionary and Comparative Perspective* (1966; roku 1971 byla tato publikace jako dosud jediná přeložena do češtiny).

Od roku 1928 působil na Harvardu, nejprve na katedře ekonomie, posléze již na sociologii, kterou v té době vedl P. Sorokin, a i díky němu se T. Parsons stal profesorem až roku 1944. Tehdy také převzal vedení katedry a již o dva roky později založil Oddělení sociálních vztahů, kde se snažil o sblížení sociologie s antropologií a psychologií.

Ve své teorii chápal jako klíčovou otázku zachování sociálního systému, resp. otázku, jak se vytváří sociální řád. Ke stabilitě systému přispívají jeho jednotlivé části svými funkcemi. Klíčovým se u Parsonse stává nejprve sociální jednání (teorie jednání se má stát rámcem všech sociálních věd), později kategorie systému (i systém je pojímán jako složitý celek navzájem závislých procesů jednání). Systém je podle T. Parsonse vytvářen vztahy mezi jednajícími aktéry, jeho struktura je formována ustálenými vzorci vztahů mezi nimi. Podstatou společenské struktury jsou pak institucionalizované hodnoty.

Jiří Šubrt, který konferenci zorganizoval i moderoval, při úvodním shrnutí důvodů,

proč se dnes Parsonsem zabývat, vyzdvihl zejména jeho podíl na stávajících představách o sociologické teorii a jejím budování. Díky T. Parsonsovi se sociologická teorie významně proměnila, dostala se na kvalitativně novou úroveň. Dalším důvodem je pak i skutečnost, že tento sociolog představuje intergenerační téma, což dokazuje i složení účastníků tohoto setkání.

V první části konference vystoupili tři řečníci. Příspěvek Miloslava Petruska „Parsons v Čechách: nadšení, vynucené mlčení a nový návrat“ byl úvahou, retrospektivou recepce T. Parsonse u nás. Spolu s Pavlem Machoninem zmínil Miloslav Petrusek hlavní zdroje, v nichž jsme se i před rokem 1989 mohli s Parsonsovou teorií setkat. Byly to především publikace Jaroslava Klofáče a Vojtěcha Tlustého. Nejprve *Současná empirická sociologie* (Praha: Orbis, 1959) a poté dva svazky *Soudobé sociologie* (Praha: Nakladatelství politické literatury, 1965; Praha: Svoboda, 1967). Jakkoliv šlo o pouhou reprodukci, jednalo se v podstatě o jediný kontakt s Parsonsovou teorií a navíc díky těmto autorům došlo v Čechách k ustavení terminologie tohoto sociologa. Nelze však opomenout ani studie žáka francouzské sociologické školy Zdeňka Strmisky. První z nich vyšla ve sborníku *Současné teorie společenské struktury: Materiál z celost. semináře v Brně* (Praha: Socialistická akademie, 1966), další v publikaci *Společenská skutečnost jako systém a struktura* (Praha: Vojenská politická akademie Klementa Gottwalda, 1967). Ve stejném roce byl pak vydán i sborník příspěvků z mezinárodní konference v Hrazanech *Sociální struktura socialistické společnosti (sociologické problémy soudobé československé společnosti)* (Praha: Svoboda, 1967).

Pavel Machonin se vzápětí věnoval významu Parsonsovy teorie v šedesátých letech („Několik poznámek o úloze T. Parsonse v rozvoji teorie konvergence a modernizace“). Když se u nás v první polovině 60. let dvacátého století začalo uvažovat o nové podobě výzkumu, strukturní funkcionalismus byl dominantní školou americké sociologie.

Zajímavé byly také postřehy Pavla Machoniana ze setkání s tímto klasikem světové sociologie. Podle očitých svědectví byl T. Parsons člověk skromný, nenápadný a vlídný, který vždy pozorně naslouchal názorům druhých.

Richard Jung („Talcott Parsons: Ad Hominem“) se poprvé osobně setkal s T. Parsonsem na počátku padesátých let, později se stal jeho asistentem na Harvardu. I po ukončení spolupráce se s ním občas stýkal, znal většinu jeho spolupracovníků i osobností, které ho ovlivnily. T. Parsons byl hluboce angažovaný v politice, tvořil obraz světa pro sebe i pro jiné. Podle Richarda Junga žil T. Parsons ve dvou rovinách. Měl samozřejmě osobní kontakty s kolegy a spolupracovníky, zároveň však vytvářel svůj vlastní svět jako nekonečný monolog, do něhož vpustil někoho dalšího jen občas.

Po přestávce pohovořil Jan Balon na téma „Talcott Parsons a myšlenka obecné teorie jednání“. Pokusil se o rekonstrukci Parsonsových představ, jak má být v sociologii rozpracována obecná teorie, přičemž vycházel především z publikace *Struktura sociálního jednání*. Dle Jana Balona jde o překlenutí propasti mezi pozitivistickou a idealistickou tradicí; o snahu sjednotit přístupy a kategorie, jež měly svůj původ v pracích britských utilitaristů, francouzských pozitivistů a německých idealistů. V nejširším slova smyslu je teorie u tohoto „nevyčísitelného teoretika“ systémem pojmů.

Helena Kubátová, jedna ze dvou zástupců Univerzity Palackého v Olomouci (vedle Františka Znebejánek), se ve svém příspěvku „Hodnotový kulturní vzorec v teorii Talcotta Parsonse“ zabývala otázkou významu konceptu hodnotového vzorce a hodnotových orientací v teorii tohoto myslitele. Hodnota je u něj pojímána jako sociální reference, která umožňuje komunikaci, je předpokladem jednání. Dále Helena Kubátová srovnávala koncepty definice situace u T. Parsonse a W. Thomase a na Parsonsovův hodnotový vzorec pohlédla též optikou konceptu kulturního vzorce R. Benedictové.

Druhý blok uzavřel doktorand katedry

politologie FF UK Marek Německý svým vystoupením s názvem „Co drží společnost pohromadě?“, v němž se věnoval problematice Parsonsovy koncepce sociální komunity. Sociální komunita udržuje integritu společné kulturní orientace, je tvořena normativním systémem řádu a statuty, právy a závazky vyplývajících z členství. Popisuje solidární dimenzi společnosti a představuje pokus, jak řešit problém inkluze a exkluze v moderní společnosti.

Závěrečnou část vyplnily tři příspěvky. František Znebejánek se ve svém přehledně strukturovaném projevu s názvem „T. Parsons o konfliktu“ věnoval těm aspektům Parsonsova díla, které kritika vyzdvihla, a to skutečnosti, že opomíjí konflikt. Nejprve tedy zmínil kritiku Parsonsovy „konsensualistické“ teorie, poté se již věnoval Parsonsově vlastní tematizaci konfliktu, ve které uvažoval o zdrojích konfliktu, formování a interakci konfliktních skupin i o efektech konfliktu. Základní konceptuální schéma u Parsonse spočívá ve velké setrvačnosti sociálního systému, který postupně institucionalizuje deviantní skupiny.

Tomáš Dvořák rozebral fenomén železné klece modernity („Weberova/Parsonsova železná klec modernity /falešná naděje jedné metafory/“), a věnoval se tak nejpůsobivější a nejfrekventovanější sociologické metafoře (tedy alespoň v rámci sociologie americké). Jejím „otcem“ je zcela jistě T. Parsons, přesto však častěji slyšíme o železné kleci Weberově. T. Parsons ve své anglické verzi *Protestantské etiky* přeložil termín „stahlhartes Gehäuse“ jako „iron cage“, což se ukázalo jako neadekvátní, jak rovněž Tomáš Dvořák pomocí různých argumentů dokázal. Metafora železné klece je putujícím konceptem měnícím kontexty, který může mít (vedle běžnější negativní) i své pozitivní konotace ve smyslu šance oprostít se a nebyť uvězněn v moderní situaci.

Oleg Suša program konference tématem „Talcott Parsons: systémový instrumentalista nebo komunitarián?“ uzavřel. Ve svém příspěvku se věnoval vztahu systému a životního

prostředí, resp. dualismu společnosti a přírody, ale i problematice náboženství či postindustriálních hnutí kulturní změny. Ekologii Parsons chápe klasicky, jeho fyzicko-organické prostředí je vnější, proto i vztah člověka k přírodě je vztahem vnitřního k vnějšímu. V tomto úhlu pohledu je možné vidět Parsonse jako instrumentalistu. Jako komunitarián se T. Parsons projevuje, když uvažuje o potřebě a možnosti kulturní obnovy normativní sociální integrace moderní společnosti. Dle Olega Suši kontrastuje slepota Parsonsova vidění vztahu společnosti a přírody na jedné straně s vědomím kulturní krize moderní industriální společnosti na straně druhé.

Zmíněné příspěvky utvořily až překvapivě ucelený a souvislý výklad Parsonsova odkazu. Otázkou zůstává, co tímto odkazem skutečně je; zda to, co Parsons vytvořil, můžeme nazývat teorií. Parsons se zabýval především konceptualizací, neboť se, podobně jako Merton, domníval, že sociologie není na velkou teorii dostatečně zralá. Proto se – jak zmínil Richard Jung – rozhodl vytvořit novou kodifikaci základních pojmů společenských věd, nové teoretické pojmosloví jako základ oné budoucí velké teorie. V jeho koncepci je ale obsažena i rovina explanační, kterou reprezentuje např. schematika AGIL nebo výklad evoluce.

K podobnému oživení strukturního funkcionalismu, k jakému došlo v osmdesátých letech, již zřejmě nikdy nedojde, i přesto je Parsonsovo myšlení trvalým odkazem sociologické teorie. Na Bryantovu otázku „Kdo dnes čte Parsonse?“ bychom tedy již odpověděli zcela jinak.

Eva Sanigová

Rodina na prelome tisícročia

Ve dnech 16.–17. května 2005 se konala v Bratislavě mezinárodní konference o rodině, která byla pořádána u příležitosti mezinárodního dne rodiny, jenž připadá vždy na 15. květen.

Cílem konference bylo rozvinutí diskuse nad aktuálními problémy, které se v souvislosti s rodinou buď nově, nebo opakovaně vynořují – jako stále se snižující počet dětí v rodinách a v celé populaci, vysoká rozvodovost zejména rodin s dětmi, nárůst počtu dětí narozených svobodným matkám mimo manželství, „absence“ otců v rodinách, chudoba v rodinách apod.

Konferenci organizovala Fakulta sociálních věd a zdravotnictva Univerzity Konštantína Filozova v Nitře a Stredisko pre štúdium práce a rodiny v Bratislavě a zúčastnili se jí nejen odborníci a odbornice ze Slovenska, Čech, Maďarska, Polska a Francie, ale také představitelé slovenské politické scény. Konference byla zahájena děkanem Fakulty sociálních věd a zdravotnictva Univerzity Konštantína Filozova v Nitře prof. PhDr. P. Ondrejkovičem, PhD., po té následovaly úvodní referáty manželky prezidenta SR ing. Silvie Gašparovičové o současném stavu a podobách „slovenské rodiny“ a poslance Národnej rady Slovenské republiky doc. JUDr. Vojtecha Tkáče o populačním vývoji v rámci EU, kteří svou aktivní účastí na dané akci podtrhli význam a důležitost nejen tohoto vědeckého setkání, ale i celospolečenské diskuse o současné rodině a „jejích“ problémech – v národním i širším evropském kontextu.

Úvodní část pokračovala panelem věnovaným současné rodině – její aktuální podobě a trendům jejího vývoje (viz referát Mgr. J. Filadelfiové „Súčasná rodina: kontexty, trendy, súvislosti“ a PhDr. M. Piscové, CSc. „Rodina: diverzita alebo konverzia?“), opomínuto nebylo ani téma krize rodiny (v referátu prof. dr. W. Świątkiewiczze z katovického Instytutu Socjologi UŚ), stejně tak jako téma kombinace práce a rodiny (viz PhDr. V. Kuchařová, CSc. prezentující „Strategie harmonizace rodiny a zaměstnání – možnosti volby“ na základně rozsáhlého empirického výzkumu VÚPSV z roku 2004). Poté následovala rokováání v jednotlivých sekcích, která probíhala paralelně, a sice v sekci č. 1 Rodina a hodnotová orientácia, sekci č. 2 Rodinná politika v legislatíve a praxi, rodina a zdra-

vie, sekci č. 3 Rodina, rody a práca a v sekci č. 4 Ekonomika rodiny a chudoba.

Ve třetí sekci (viz Rodina, rody a práce), které jsem se po zbytek konference účastnila, odezněly příspěvky několikerého typu – konzervativněji či „progresivněji“ pojednaná vystoupení zaměřená teoreticky nebo empiricky. První typ příspěvků reprezentovala například vystoupení dr. ing. M. Fuly, Ph.D. z detašovaného pracoviště Katedry filozofie UK Bratislava „Muž a žena medzi diferenciou a reciprocitou“ či Mgr. Zuzany Klačanské z Katedry etickej a občianskej výchovy PdF UK Bratislava „Stáva se preferovanie tradičného modelu rodiny v postmodernej situácii hanebné, až nežiadúce?“, v nichž oba účastníci vyjádřili svůj nesouhlas se zpochybňováním tradičně chápaných rodinných hodnot a rodových identit. Například podle Fuly: „aj keď treba uznať výsledky feministického boja za emancipáciu ženy, nadobudnutie parity práv nemožno považovať za plné oslobodenie ženy. Veď parita takmer vždy vyúsťuje do jednoduchého získania funkcií, ktoré dovtedy vykonávali vo verejnej sfére len muži a teda v osvojení si mužských modelov života. Rovnako ideológia parity môže viesť aj muža k osvojeniu si úloh v privátnej sfére, ktoré dovtedy vykonávala žena. Riziko homologizácie rodov, ako dôsledok ideológie parity nemožno podceňiť, lebo sa hlboko dotýka partnerských i rodičovských vzťahov.“ Z jeho vystoupení byla cítit obava ze „ztráty“ jasných hranic, kompetencí, z rozmazání rodových identit – obecně ze ztrát „jistot“ minula. Klačanská zase podrobila analýze nezvolení Buttiglioniho do funkce eurokomisaře, které bylo podle ní motivováno netolerancí k postojům, jenž zastává, včetně názoru, že rodina je místem, které ženě umožňuje mít děti a kde je chráněna mužem, který se o ni stará.

Pomyslným protipólem příspěvků tohoto typu byla vystoupení, která přicházela s jiným, tj. ne-tradičním pohledem na rodinu. Mgr. I. Chorvát, CSc. z Institutu sociálních a kulturních studií Univerzity Mateja Bela v Banské Bystrici věnoval ve svém teoretic-

kém příspěvku pozornost dvěma přístupům pojednávajícím o participaci mužů na výchově dětí a domácích pracích, a sice perspektivě rolové neadekvátnosti a vývojové perspektivě. Dospěl v něm k závěru, že vývojová perspektiva je vhodnější pro výzkum a pochopení změn rodinných rolí u mužů, neboť umožňuje identifikovat to, co otec svou činností v rodině nejen ztrácí a obětuje, ale i co získává. I Mgr. B. Holubová ze Strediska pre štúdium práce a rodiny se věnovala problematice mužů, tentokrát však na základě výsledků empirických výzkumů zrealizovaných na Slovensku. Ve svém vystoupení „Nová maskulinita po slovensky“ se snažila identifikovat faktory, které naznačují tendence k nové maskulinitě, stejně tak jako ty, které jí naopak brání.

I když v této sekci byla přednesena celá řada dalších příspěvků, ke škodě věci nezazněly ty, které slibovaly otevření doposud ne příliš sledovaných témat – jako „Rómska žena v súčasnej rodině“ nebo „Fyzické násilie v rodině – problém priemyselného mesta v Poľsku“.

Většina příspěvků této sekce nebyla zasazena do širšího kulturního a sociálního kontextu, do strukturálních souvislostí, neboť čas vymezený pro jejich prezentaci (tj. 10, max. 15 minut) takové pojetí značně limitoval. Konkrétní dílčí problémy či otázky pak byly propojovány s obecnějšími rovinnami až v rámci následné diskuse.

V každém případě jak rokování v této sekci (a jsem přesvědčena, že i v sekcích dalších), tak i úvodní panel potvrdil, že je třeba diskutovat o problémech stávajících a je nutné identifikovat ty nové, je žádoucí tříbit argumenty pro zastávané názorové pozice, neboť jen tak je možné obohacovat naše poznání a vytvářet si tak zázemí pro hledání případných řešení (námi identifikovaných problémů).

Všechny odprezentované referáty budou publikovány ve speciálním sborníku z této konference.

Hana Maříková

Přírodovědecký časopis

vesmír

V posledních Vesmírech najdete např.:

Krvácející hory • Kdo spasí naše duše • Katarakty nejsou jen vodopády
• Vzpomínka na Ural • Když na Marsu sněží, je i Marťanům úzko •
Nealkoholické pivo • Umlčování genů • Darwin a estetika • Tajemství
čichu odhaleno • Kosmické struny • O buněčném odpadu • Průtokový
mozek • Egypt před faraony • Zpevněné jíly • Elektrická stimulace
v léčbě bolesti • Skyt v Aténách • Strach z neznámých krajín • Ledové
doby na Marsu • Jeskyně Charles Brewer • Biodiverzita • Jeřáby
v pralese • Resilience • Evoluční design • Veřejný anonym • Lidé
z Flores • Skryté dilema robotiky • Padající vánoční stromy • Půda je
naším největším bohatstvím • Globální oteplování • stopy v genomech
• Chirální molekuly • Nádory • Solné pouště Bolívie • Genetické
modifikace • Slunéčko sedmítečné • Vědci a veřejnost • Nookracie •
Poslední věci Bohuslava Martinů • Nadsvětelné rychlosti v kosmologii
• Válka světů a mikrobů - Aztékové, Cortez a evropské infekce •
Přesnost starověkých astronomických měření

Vesmír, s.r.o., Na Florenci 3, 111 21 Praha 1
tel.: 222 828 394, fax: 222 828 396, redakce@vesmir.cz, <http://www.vesmir.cz>

Sociologický časopis Czech Sociological Review

4

CONTENTS

Editorial (Marek Skovajsa)	554
Foreword to the special thematic section (Jiří Přibáň)	560
THE SOCIOLOGY OF LAW IN THE VISEGRAD COUNTRIES	
Jiří Přibáň: The Tradition, Codification and Interpretation of the Civic and the Ethnic Concepts of the Nation: Reflections on the Temporal Dimension of Constitutionality and Constitutional Symbolism	563
Jacek Kurczewski: The Legislative Factory. The Issue of Political Representation in the Polish Third Republic	583
Zoltán Fleck: The Architects of Democracy	601
Silvia Capíková: Between Order and Chaos: Law in the Period of Post-Communist Transformation in Slovakia	617
ARTICLES	
Joanna Kurczewska: Polish Sociology – From 'October' to 'June' (1956–1989)	641
Vera Szabari: A Brief History of Hungarian Sociology between 1948 and 1989	659
ESSAYS	
Jaroslav Kilias: A Sociological Description of National Identification	675
JUBILEES	
Professor Zygmunt Bauman on His 80th Birthday (Miloslav Petrušek)	693
The Demons of an Open Society (Zygmunt Bauman)	697
Doc. Jan Sedláček on His 70th Birthday (Jiří Buriánek)	709
Personal Congratulations to Jan Sedláček (Miloslav Petrušek)	711
REVIEWS	
INFORMATION	

OBSAH

Editorial (Marek Skovajsa)	554
Úvodní slovo k tematickému bloku (Jiří Příbáň)	560
SOCIOLOGIE PRÁVA VE STÁTECH VISEGRÁDU	
Jiří Příbáň: Tradice, kodifikace a interpretace občanského a etnického pojetí národa: úvaha o časové dimenzi ústavnosti a ústavním symbolismu	563
Jacek Kurczewski: Továrna na právo. Otázka politické reprezentace v polské Třetí republice	583
Zoltán Fleck: Architekti demokracie	601
Silvia Capíková: Medzi poriadkom a chaosom: právo v období post-komunistickej transformácie na Slovensku	617
STATI	
Joanna Kurczewska: Polská sociologie – od „října“ do „června“ (1956–1989)	641
Vera Szabari: Krátké dějiny maďarské sociologie v letech 1948–1989	659
ESEJ	
Jarosław Kiliński: „Někdejší Maďar taky za to nemůže, že je Maďar“: o sociologickém popisu národní identity	675
JUBILEUM	
Prof. Zygmunt Baumanovi k 80. narozeninám (Miloslav Petrušek)	693
Zygmunt Bauman: Démoni otevřené společnosti	697
Doc. Jan Sedláček sedmdesátiletý (Jiří Buriánek)	709
Velmi osobní gratulace Janu Sedláčkovi (Miloslav Petrušek)	711
RECENZE	
ZPRÁVY	

